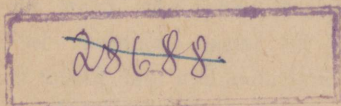

Eesti rahwa ajalugu

Jutustanud

O. Grossschmidt.

82/9

Zartus.

Hermann'i trükikoja trükk ja kirjastus.

2-67295

A-12391

7-788285

Muinasaeg ja üleüldised teated Eesti rahvast.

Hall udu varjab iga rahva ajaloo algust. Kõik teated, mis muinasajast võetud, on umbkaudu arvamised, wanaaegsed jutud ja mälestused mis ühest põlwest teisi on ulatanud ja wiimati ka ajaloo lehekülgedele üles on tähendatud kauge uduse minewiku nõrgaks ja esimeseks walgustuseks.

Niisamasugune hall, peaaegu läbitungimata uduloor katab Eesti enne-ajaloolist aega. Üksituid muinasaja eksitulekused wilguwad meile siit ja säält läbitungimata uduhõlmast wastu, mis ajaloo-uurijaid sagetihti eksiteele on wiinud.

Eesti rahwas on teatavasti Soome sugu, mis Linderquist'i järele järgmistesse päaliikidesse on jagatud: 1) soomlased, s. o. päris soomlased, karjalased, Aunuse elanikud, wepslased, wadjalased, eestlased ja liwlad, 2) mordwalased ja tšheremisid, neist on mõlemad iserahwad, 3) laplased, keda mitu iserahwast on, 4) permlased, s. o. sūrjanid, permlased ja wodjakid, 5) oblasid, kuhu liiki ostjakid ja wogulid käiwad, 6) ungarlased, praegune Ungari rahwas. Neist rahwastest on ainult Läänemere kaldal elawad soomlased ja ungarlased kõrgemale kultura järjele tõusnud.

Kõik Soome jugu rahwad on kord Aasiast Euroopasse rännanud ja õhtu ehk lääne poolt Urali mägestikku olewad

maad kuni Läänemereni oma kätte võtnud. Kristuse sündimise ajal on suur osa praegust Wenemaad Soome sugu rahwaste käes olnud. Ungarlased rändasivad pärast veel rohkem lääne poole ja heitsivad 9. aastajaja lõpul praeguse Ungarimaa oma alla, kus nad nüüdgi asuvad. Päril Soome sugu rahwad jäiwad legendikule elama, mis Soome-lahe, Laadoga, Onega, Balgejärwe, Ilmjärwe ja Peipsi wahel on. Nad langesivad kahte suguharusse, hämalased ja karjalased, kellest esimesed rohkem lõune, teised põhja pool elasivad.

Slaawlaste pääletungimisel, kes lõuna poolt põhja poole liikusivad, rändasivad soomlased rohkem lääne poole. Soomlaste rändamine algas 450. aastal pääle Kristust ja kestis mitu aastajada. Laplased, kes siis juba Soomes elasivad, taganesivad põhja poole. Eestlased rändasivad mõnede ajaloolaste teatel, nelisada aastat enne sakslaste siiatulekut, ehk 800 aastat p. Kr. Läänemere kallastele. Teiste teatel rändasivad nad juba kuuendal ehk seitsmendal aastajajal üle Narowa jõe Gestimaale. Nende eel olewat karjalased ehk kurelased käinud. Karjalased asusivad Riia lahe Salatsi, Koiwa ja Düna ehk Wäina jõe kallastele elama. Eestlased asusivad Gesti- ja Liwimaa randa ja Läänemere saartele. Üks osa karjalasi rändas esiteks Saaremaale ja kui see koht neile kitsaks jäi, siis purjutasivad nad üle Riia lahe lõune poole, heitsivad maa päriselanikud, lätlased, eneste alla ja andsivad uue elukohtale Kuuramaa nimeks, mille elanikka siis kurelasteks hüüti. Salatsi ja Koiwa ümber elawid karjalasi nimetab ajalugu pärast liiwlasteks.

Juba oma praegusesse elukohta rännates oliwad eestlased põlluharija rahwas; nad nimetasivad end ise „maa rahwaks,“ teised rahwad kutjusivad neid aga eestlasteks,

mis Germani sõnast „ost“ olewat tulnud ja hommiku ehk ida poolt tähendawat. Sellest sõnast tulewat ka Läänemere Saksakeelne nimi Ostsee — Idameri, — sest et see nende asukohast ida pool oli. Wenelased kutsusiwad eestlasi tshudideks ja meie maad Tshudimaaks.

Maajagunes maakondadeks, mille nimetused osalt weel tänapäewani kestawad, nagu Alutaga, Wirumaa, Harjumaa, Järvamaa, Läänemaa ja Saaremaa. Praegust Tartu ja Võru maakonda nimetatiwanast Ugauniaks ehk Dandimaaks, Wiljandimaad hüüti wanast Sakalaks, Pärnumaad Soontagaks ja Põltsamaa ümbrust Nurmekundaks.*)

Maakonnad jagati juba pagana ajal kihelkondadeks, mis nimi sõnast „kihlama“ olewat tulnud ja külade ühinemist tähendab. Rahwas elas küla des koos. Igal kihelkonnal oli oma „linn“ ehk väikene kindlus, mis loomuliste mägede ehk ka kätte jõul tehtud küngaste otša ehitati ja kui wõimalik, siis soo saare pääl seisis, kuhu juurdesaamine raske oli, nagu Otepää Linnamägi ehk Wõrtsjärwe lõune pool otšas seisaw Wooremägi. Sarnased linnade kohad oliwad suuremalt jaolt 20—30 jalga kõrged, 50—100 sammu päält pikad ja laiad, mõned aga kuni 100 jalga kõrged ja 200—300 jalga pikad ja laiad, kus juures pikkus ikka wähe suurem oli. Kindlusele („linnale“) ehitati kõwa puuaed ehk kiwimüür ümber. Wõnedel kindlustel oliwad koguni kahe-

Nurmekundaks nimetati orduajal praegusid Põltsamaa, Põltsiwere, Kolga-Taani ja Kurši kihelkondasid. See maakond langes aga weel kahte jalku: 1) Nurmekunde ja 2) Mõga, umbes 35 ruut penik. suuruses, 10,000 elanikuga. Vääne pool olewad kihelkonnad kuni Paalani kandiswad päris Nurmekunde nime, nimelt Põltsiwere, wähem osa Põltsamaa kihelkonda ja Kolga-Taani kihelkond. Mõgaks nimetati ida pool Paalat olewat Põltsamaad, terwet Kurši kihelkonda ja täkki Laiuse kihelkonnast.

fordsed, puu- kui ka kiviaiad (müürid) ümber. Kindluse müüri ehk aia taga seisivad puu onnikesed ja warjukojad. Linna keskelt oli sügaw kaew. Linna jaadi wärawa kaudu, millele weel iseäralised kaitsewärgid juurde ehitatud oliwad. Linna ümber oli suur ja sügaw weega täidetud kraaw. Linnasid ehitati seks otstarbeks, et waenu ajal naesi, lapsi ja wara warjule wiia ja kui meeste jõud lagedal wastupanemiseks rauges, et siis linna wallide taga weel „wiimase weretilgani“ wõidelda.

Cesti- ja Liwimaa oli wanast suuremalt osalt põlise metsa all, mille wahel suured mädasood ja rabad asufiwad. Metsades ja soode taga leiti tihti waenlase wastu warju, kuid, et lagedat põldu wähe oli siis tehti suure waewa ja hoolega metsadest ja soodest aegajalt põllu- ja heinamaid juurde. Puud raiuti metsas maha ja põletati kütist. Kui tuhk jahtus, weeti praeguse Cesti adra taolise konksuga kändude wahelt maa üles ja äestati karuäkega ära. Esiotja külwasiwad eestlased ainult naerist ja otre maha, hiljem tuliwad rukis, nisu ja kaer juurde. Wilja koristati wikati ja sibriga, mis tarwitamist eestlased lõunepoolsetelt naabritelt õppisiwad. Wili kuivatati rehes partel, õues aga puhastati terad kõrte hulgast kootidega wälja. Wilja jahwatamiseks oliwad käsitimid. Mõndanimetatud „uhmrites“ tambiti wilja kruupideks, tangudeks ehk soormateks. Mitadeks ja pannipaitadeks oliwad meie esiwanematel koopad.

Cestlased oliwad hoolsad karjakaawatajad. Kaswatati hobuseid, sarwloomi, lambaid ja kitsesid. Mesilasi peeti juurel wiisil. Metsad kubisesiwad selajal põtradest, hirwedest, karudest ja teistest loomadest, keda ambudega mahalasti ehk nuiadega surnuks löödi. Raha eestlastel omal ei olnud, nii et kauplemine alguses tarbeainete wahetamisel sündis.

Siljem tarwitati ka juba nahkrahafid, nii ostfiwad end Dtepää ja Warbola linnad 1209. ja 1210. aastal nahkrahadega wenelaste käest lahti. Ka hõbedat leidus eestlaste seas, sest lätlased wiinud 1214. aastal 3 leefikat hõbedat ära, muu wara weel arwamata. Kauba wahetamisel tarwitati mett ja waha, metsloomade nahkafid, loomasid jne. Wäraft toimetati kauplemist wõõraste rahaga. Et meie maa jõed ja järwed selajal kaladest rikkad oliwad, siis oli ka kalapüüdmine tähtsamaks tööstuseks. Kalu püüti nooda, õnge ja mõrraga. Wärest saadi räimi, jõgedest ja järwedest lõhesid ja teisi kalu.

Käsitöödest oli sepatöö ehk sepis eestlaste juures kaunis kõrgel järjel. Sepatööd toimetasiwad mehed, kuna naesed põlbu pidiwad harima. Ka jahikäik, kalapüük, mesilastepidamine ja karjakaswatus oli meeste hoolets.

Wana eestlaste ühiselu korraldustest on wähe teada. Sgas kihelkonnas walitses üks wanem, kes sõja ajal sõjawäge ehk malewat juhatas. Kui waenlane maale ilmus, siis kutsuti sõjamehed saadikute läbi kofku ja seati neid päälikutega alla, kelledeks wapramad ja osawamad mehed waliti. Kõige osawama hoolets anti terve maakonna malewa juhatamine. Sõja sõnumid saadeti kiirkäskjalaga igale poole. Nõupidamise kohaks oli hoone, mida „majaks“ hüüiti. Arwatawasti toimetati säääl walimisi ja peeti ühiseluliste asjade üle nõu. Ühist juhatajat ehk riigipääd ja terve maa walitsuse keskkohta ei olnud, nii et sõja ajal „riik“ küllalt waenlase wastu tugew ei saanud olla ja kord see, kord teine wõõras waenuline naaber meie maad oma alla surus ehk jällegi lihtsalt maal riisus ja põletas ning suure saagiga omale maale tagasi pööras, nagu seda hommitupoolised naabrid, wenelased, tihti tegiwad.

Endised eestlased olivad kõik üheõiguslised. Seisufe waheseinasiid ei tuntud. Orjadeks peeti ainult sõjawangisiid, teised kõik olivad wabad ja keegi, pääle wäliste maenlaste ei takistanud nende tööd ja talitust. Küll juhtus wahel kihelkondadel ja maakondadelgi omawahelisi seletusi, sest et maakonnad üksteisest väga eraldatud olivad ja puuduti isegi tihti waenulikultgi kokku, sellewastu ei rõhunud kogukondlikku ja kodust elu üksigi walju seadus, maks ega karistus. Sõjajorral kutsuti „malewa“ kokku ja kui waenlane maalt wälja kihutatud, elati endist wakisjet kodust elu edasi, mispärast siis ka eestlane kangesti oma kodukohta külge kaswas.

Endise aja „sõjad,“ mis naabrite maale ette wõeti, ei olnud mitte maade laiendamiseks ega wõitmiseks, waid lihtsalt rööwkäigud, kas maal ehk merel, ehk jälle naabrite rööwkäikude tagasitõrjumised. Riisuguseid rööwkäikusiid wõeti kindlal maal häameelega talwel ette, kui pakane järwed ja jõed, sood ja rabad lõwaks oli teinud. Iseäranis hoolsad rööwkäikusi tegema olivad saarlased, keda kardetawaks mere-rööwliteks peeti. Nad olemat oma rööwkäikudega kuni Daania ja Rootsi maale ulatanud ja sealsetele elanikkudele hirmu sünnitanud.

Geftlaste sõjariistad olivad puudulised ja väga lihtsad; tarwitati sõjanuiasiid, ambusiid, noolesiid, waenufirweid ehk taperid, ohingaid, odasiid, wikatid ja tuurasiid ning teisi sarnaseid riistu, milledega aga wähegi waenlasele wastu wõis panna. Isegi kilpiisiid on eestlased enesekaitsemiseks tarwitada mõistnud. Kõige wanema aja sõjariistad olivad pääle sõjanuia kiwist, milledele kahesamal ja ühesandamal aastajal metallist sõjariistad juure tuliwad. Ka mõök ja püssnuga wõeti siis tarwitusele ning sõjanuiad tambiti terawaid naelu täis ja aeti neile raudrõngad ümber. Kiri-

pildumise masinaid õppisivad eestlased pärast sakslaste meie maale tulemist tundma ja nad tarwitasiwad neid ka sakslaste wastu.

Eestlaste usk oli looduseauustamine. Auustati kõuet, tuld ja tuult, puid, loome ja lindusid, hallikaid, jõgesid ja järvesid ning karde'i mitmesuguseid waimusid. Jumalaid oli eestlastel mitu, kellede käest õnne ja hädad oodati. Kõige ülem Jumal oli Wanaisa, Uku, Taara, Kõu ehk Pitker. Wanaisa käest tuli õnn ja õnnistus alla ja kõlwatumaid hirmutas ta pikke karkimisega, kus teda siis Pitkeriks ehk Kõueks hüüti. Wanaisa, Uku ehk Taara auuks oli igas õues püha Uku kiwi ja Uku wakka heideti tähtsatel elujuhtumistel, iseäranis pulma korral andeid. Pühades metsafalkades, saludes ehk hiiedes toodi hiie puunde all Uku kiwi pääl Taarale ohwrid, arukorral ka sõjawangisid, muidu aga põllusaaki, loomi, liha jne.

Pääle Uku ehk Wanaisa auustasiwad eestlased weel järwede ja jõgede üle walitsejat Uhtit ja mekselajate kaitsejat Tabowanet. Maa all arwati furnute riik asuwat, kelle üle werehimuline Tooni walitses.

Laulu- ja luulejumalaks ning Taara seltsiliseks oli wana hall Wanemuine, kelle süda noor ja kes Wanaisa ees kannelt mängis ja armsaid laulusid laulis, kust ta ka wahel alla surelikkude riiki tuli, et siin inimestele pühapäewa keelt — laulu ja luulet õpetada. Ilmarine oli teine Wanaisa seltsiline, täis mehe eas ja jõus. Ta oli kunstide ja iseäranis sepiise jumal. — Oma wasaraga tagus ta taewalaotuse, päikese, kuu ja tähed ja tegi Wanemuise kasutüttele Jutale, kes peigmeest Endlat taga leinas, kulbse filmawarju, mille ettepanekul magus minewik Jutale filmade ette tõusis, nagu oletks see ilmsi. Wanemuisest ja Ilmarisest arwatakse, et need rohkem Soome jumalad on.

Meie esiwanemate arwamise järele oli igal asjal, puul, põesal, jõel ja järwel oma waim, hing ehk haldjas, kes neis elas ja neid warjas. Oli häid ja kurje waimusid ehk haldjaid olemas. Hääd jagasiwad inimestele õnne kurjad külwasiwad paha. Haldjaid püüti annetega lahkest teha, mis neile siia ja sinna, kus neid olema arwati, wälja pandi. Wanatont, wanapoiss ehk wanapagan oli määratuma jõuga inetu ja rumal mees, keda kawalad inimesed sagetihti ninapidi wedasiwad, nii et meie esiwanematele temast ikka kasu tuli, kahju wäga harwa. Wanad eestlased uskusiwad ka hingede edasielamist ja kartsiwad kodukäijaid.

Omas kodus elasiwad meie esiwanemad auusat perekondlikku elu. Abielu peeti pühaks ja selle rikkujaid põletati tulega ära. Üleüldse oli nende perekonna elu eeskujulik ja lapsi kaswatati sõnakuulmises, karstuses ja kainuses. Selle tõttu auustati siis ka wanemaid, kuuldi nende sõna ja mälestati neid pärast surmagi auuga. Sõjas langenud pääliskud ja ka sõjamehed põletati tuleriitabel ära ja nende tuhht maeti iseäralistes nõudes „kalmudele“ maha. Ka põletamata maeti surnuid ja pandi neile siis nende tööriistad ja ka sööki hauda ühes, et neil sääl nälga ja igawust kannatada ei tuleks. Surnude hingedele pandi ka kodus sööki wälja ja otsiti nendega ühendust, et nad majale mitte õnnetust ei tooks.

Et meie esiwanemad lapsi kõlbluses kaswatasiwad, siis oli ka nende elu auus. Wõõra wara omandamine ehk wargus oli neile tundmata asi, wägimehe tööd ja julgust auustati, mehe sõna peeti pühaks, kuna sõnamurdmist alatuks arwati. Iga majaisa oli omas majas täielik walitseja, kelle sõna siis ka kõik kodukondsed kuulama pidiwad.

Iga majaisa oli ühtlasi ka preester, kes kõik usukombed talitas ja puudele, hiidele, haldjatele ja waimudele ohwrit

wiis. Sügavamalt tungiswad teise ilma saladuste sisse n õ i a d ehk targad, kes nõuküsijatele nende tumeda tulewiku üle teateid andsivad ja eneste ülesleitud metsarohitudega haigeid arstisivad. Mõned sarnased nõiad oliwad wäga kuulsad ja nende juurde tuldi kaugelt nõu ja abi otsima.

Nagu meie esiwanematel preestrid puudusivad, nii puudusivad neil ka templid. Pühadeks paikadeks oliwad mäeküngud ja ilusad lehtmetsade salgad ehk hiied, mille puude küljest teegi oksti murda ei tohtinud. Hiiele oli aed ümber ehitatud, et metsloomad püha paika sisse ei pääseks. Hiiesid oli igal kihelkonnal, linnal ja külalgi, wähemalt mõni üksi hiiepuu ikka, kuhu alla ohwrit wiidi. Aga ka ebajumalate kujusid on eestlastel olnud, nagu Tõnni kuju, mida kalfsudest ja witsadest walmistati ja mis kui kodujumal õnne pidi tootma ja muid imeasju korda saatma.*) Taara auuks seisnud Ebawere mäel Testimaal ebajumala kuju, kust ta ristiusu tulekul ära Saaremaale olewat lennanud.

Wanad eestlased jaotasiwad oma aasta 13 kuuks. Iga kuu algas uue kuu loomisega. Nädala päewasid on alguses ainult neli olnud: esmaspäew, teisipäew, kolmapäew ja neljapäew. Pärast tuliwad reede, laupäew ja pühapäew juurde. Neljapäewal talitati igajuguseid usulikka kombeid, mis pärast siis ka neljapäewa pühitsemine kuni meie ajani kestis.

Suuremaid pühasid oli eestlastel kolm: Seemendamise püha kewadel, lõikuse püha sügisel ja hingede püha talwel. Seemendamise ehk kewadepüha peeti Uku auks, kes loodust talweunest üles äratas ja lõik jälle haljaks ja rohelisteks lõi. Sel pühal heideti igas majas olewa Uku wakka andeid ja ohwerdati Uku kiwil Ukule wilja ja muud. Sügisene ehk lõikusepüha, mis umbes Mihklipäewa ümber ära peeti, pühit-

*) M. Vipp. „Rõdumaa kiriku ja hariduse lugu“ lht. 7.

feti langenud sõjakangelaste auuks. Talwise pööripäewa ajal pühitseti hingede aega, mis üheksa päewa kestis! Sel ajal tuliwad hinged manalast (warjuriigist) omaksete juurde külla, mispärast siis neile ka sööki ja jooki wälja pandi, et nad Toonela ehk furnuriigi walitsejale mitte omaksete pääle kaebama ei läheks. Seltsamal ajal on ka Rõu ehk Pikkeri auuks püha peetud.

Pääle selle peeti weel iga noorekuu ajal iseäralik püha.*) Noortkuud nähes hüüti: „Tere, tere noor kuu! Mina nooreks, sina wanaks, minu filmad selgeks, sinu filmad segaseks, mina kirbu kergeks, sina raud raskeks!“ Kui kewadel pitne esimest korda müristas, siis kogus peremees oma kodafondsed kokku, tappis ühe härja ohwriks ja pidas ohwri-palwet.

Uja ära määramiseks oli eestlastel ka oma kalender ehk tähtraamat, mida dieti küll tähtpuuks wõib nimetada ja mis hiljuti weel Saaremaal ja mannermaa rannamail „sirwilaudade“ nime all pruugil on olnud. See oli kõwast puust kepp, kuhu pääle 13 kuud ja kõik tähtpäewad üles oliwad märgitud! Pärast poole leidsiwad weel katoliku kiriku pühad ka sääl pääl ruumi. Pääle selle märgiti sinna kõik tööd ja talitused üles, mis põllutöö juures kui ka kalapüüdmisel tarwis teada oliwad. Rannaäärsete eestlaste wana kalender oli neljast puust, mis rihmadega üksteise külge seotud oliwad, kokku pandud. Eestlaste päew algas õhtul ja inimese iga lugesiwad nad talwede järele. Ka teisi aastaaegasid on ajaarwamiseks pruugitud.

Wanade eestlaste esialgne elumaja oli roowikatest tehtud püsthooone, mis alt lai ja päält teraw oli. Niisugust hoonet hüüti kojaks. Sarnasele kojale jäeti ühe külje pääle sis-

*) M. Vipp „Kodumaa kiriku ja hariduse lugu“ lk. 10.

tekäit ehk uks. Kõja keskkojal oli talwel tulease, kuna aga uwel lageda taewa all rooga walmistati. Sarnast koda on eestlased ja kõik Soome sugu rahwad tarwitanud.

Kui hiljem eestlased kindlateks põlluharijateks saiwad ja talapüüdmine ning jahipidamine rohkem kõrwalisteks tööharudeks jäiwad, edenes ka hoonete ehitamine eestlaste juures. Koda jäi rohkem kõrwaliseks hooneks ja tema asemele astus põllumehele tarwilik rehetuba ehk tare. Rehetuas kuiwatati ja pekseti wili ning seal elasiwad ka inimejed. Hiljem tekfisiwad rehealused ja inimeste elukambrid toa kõrwale, nii et uuemal ajal Eesti elumaja juba kolmejärguline oli: ühes otšas elukambrid, keskkojal rehetuba ja teises otšas rehealune, kus hobustega „pahmasi“*) tallati ehk jällegi footidega wili ja pekseti. Tarwilisi põllutööriistu tarwitama õppis eestlane saklastelt, rootslastelt ja poolakatelt. Wiimasel ajal edenes eestlane põllutöös nii jõudšasti, et ta selles tööharus iga kultura rahwa kõrwale auuga seissta wõib.

Kui meie esiwanemate waimuharimuse pääle waatame, siis näeme, et eestlane sel ajal nii madalal järjel ei olnudgi kui mõned teised rahwad ja eestlaste naabrid. Eestlane oli auus, sõnapidaja ja kindel inimene, ta armastas oma kodukohta ja kodumaad ning kaitšes seda kõige jõuga kuni wiimase were tilgani. Minuke asi mis eestlasi wälise waenlase wastu nõrgaks tegi oli see, et nad killustatud kibekondade kaupa üksteisest lahus elasiwad ja nii waenlase häkilise ilmu mise puhul mitte õigel ajal ja õigel kohal wastu ei saanud panna. See seletab ka seda, et pärast sakslased wõrdlemisi kergesti meie maast jagu saiwad ja eestlased mitmeks aastafajaks enneste ja teiste orjadeks tegiwad. Allheitjad

*) Nurmelt toodud ja tuas kuiwatatud wili, mis rehe alla lademesje aetakse.

tõivad ka mitmesuguseid halbtusi enesega ühes, nagu liiderlikku elu, joomist, sõnamurdmist petmist ja wargust, mis enne pagana ajal eestlastele tundmatad olivad. Küll tuli ka ristiusuga uut walgust ja elu, kuid alguses oli see wõõras, arusaamota ja tundmata, nii et eestlased eiotja ainult nimekandjad ristiniimesed olivad.

Geespool nimetasime juba, et eestlane wõõrast wara ei himustanud, ometi leiame ajaloost, et iseäranis märeärised eestlased ja saarlased kardetawad mereröowlid on olnud ja et eestlased ka waenlase maal riisumas on käinud. Kuna kodus warast kange karistus ähwardas, ei peetud waenlase käest saagi rööwimist mitte warguseks, mis üleüldiselt sel ajal igal pool pruugiks oli. Tasusiwad ju waenlased selle sama ehk weel weel suuremaga mõõduga kätte, kui wahest neile mõõdeti ja siis on ju arusaadaw, et ka eestlased teifiti toimetada ei wõinud. Silm filma wastu ja hammas hamba wastu — see kestab weel meie päwilgi edasi, ehk see küll ristiusu kõrge waimuga kokku ei käi.

Wana eestlane on waimurikas inimene olnud, sellest annawad tuhanded wanad laulud, regiwärsid ja jutud, wanadsõnad ja mõistatused tunnistust, mida wanawara uurijad hoolega rahwa suust kokku on kogunud ja mis wõõrastegi rahwaste tähelepanemist eestlaste pääle on pöörnud. Kalewipoja lugu on laul, mis meie rahwa kujutusewõimeist täieliku tuunistuse annab. Kangelaste teod on tarkade sõnadega ja elutarkusega läbi põimitud ja Saares ja Soomes effinud Kalewipoeg saab mõõga läbi, „mis ta enne ise kannud,“ Kääpa jões haleda otja. Ka lugulaulus jääb wana eestlane kõlblusele truuks, ja ta ei ülenda mitte halpust ja ülekohtu tegu.

Ra tulewa elu siise katsus meie esivanemate terane waim tungida. Wanad eestlased arwasiwad, et elu weel teisel pool haudagi edasi kestab. Ometi oli see elu wäga piiratud: hingel ei olnud muud eluaseta kui haud kuhu teha puhkama pandi. Siin hoidis Tooni oma pere abil surnud hinged kinni ja ainult hingede ajal — talwe pühal — tohtiswad nad kodus käia ja neile wälja pandud roogasid maitseada. Alles hiljem tuleb Eesti rahwa muinasususs Toonela eite, kuhu surnud hinged kokku koguti.*)

Kii oli lugu meie esivanematega enne sakslaste sija tulekut. Suurele ilmale oli meie maa siis weel täiesti tund mata ja eestlased kui ka naabrid lätlased ja liwladased oliwad iseeneste peremehed ja wabad rahwad wabal maal. See wabadus aga kustus ja kadus, kui saagihimulised Saksa kaupmehed, katoliku missioonärid ning õnneotsijad meie maale jõudsiwad, meie esivanemad orjaitseks köitsiwad ning eneste alamateks tegiwad. Sest ajast sattuwad meie Läänemere-äärsed maad ajaloo walgusesse, kuid maa käib ise ühe naabri käest teise kätte ning maa päriselanikud kaotawad oma iseseiswuse ja wabaduse jäädawalt.

*) W. Reiman, Vindequisti Üleüldine ajalugu lsh. 484 I. osa.

Sakslaste Liivimaale tulemine.

Juba wanal hallil ajal oli meie efiwanematel wõõraste pääletungijatega ühtelugu wõitlemist. Wenelased, daanlased ja rootslased katsusiwad eestlasi kas oma alla heita ehk tuliwad jälle ajutiselt siia rööwima.

Daanlased ja rootslased löödi mitmel korral weristes wõitlustes tagasi, ehk nad suutsiwad ainult ajutiselt siin sõjawäe abil oma wõimu alal hoida, wiidi aga juurem hulf sõjawäge kodu, siis wabastasiwad end eestlased jällegi wõõraste ikkest. Riisamasugune lugu juhtus ka wenelastele, kes Ugaunia ehk Ugandi, praeguse Tartu maakonna, oma alla wõtsiwad ja elanikud maksu maksma sundisiwad. Wene suurwürlst Jaroslaw I. ehitas isegi aastal 1030. praeguse Tartu linna kohta Jurjewi kindluse. Suri Jaroslaw, siis raputasiwad eestlased Wene ikke maha, põletasiwad Jurjewi kindluse ära ja tahtsiwad 1061. aastal Bihkwa linnagi tormiga ära wõtta. Müüd jätsiwad hommikupoolsed naabrid eestlased mitmeks kümneks aastaks rahule. Siis tungis 55 aasta pärast Wladimir Monomahi poeg Wstislaw jällegi üle piiri meie maale ja Otepää maalinn langes 1. nowembril 1116. wenelaste kätte. Pärast seda pandi Peipsi äärsetele eestlastele uuesti Wstislawi poja Wsewolodi poolt maks pääle, kuid 23. jaan. 1132. wõitsiwad eestlased tema wäe

kallale ja saiwad isegi wõidu, mida nad aga õieti tarwitada ei oskanud. Weel kord heitsiwad wenelased 1192. aastal Tartu ja Otepää kindlused oma alla, kuid peagi kihutati nad ometi Gestimaalt minema, nii et 13. aastajaja algul eestlased täiesti iseseiswad oliwad ja ühelegi maksu ei maksnud.

Kuid seda iseseiswust ei saanud kuigi kauaks. Wenelaste asemele ilmufiwad meie maale uued waenlased lääne poolt. Saksamaa suured priiinnad, iseäranis Lübek, hakkas Wenemaaga kauplema. Et senine kaubawedamise tee Neewa jõe kaudu ja Nowgorodist läbi Dnepri poole liig kauge ja raske oli, siis otsufiwad Saksa meremehed uue lühema tee, mis Lübekist Rootsi ranna äärt mööda Wisby ja säält Djamaa (Gotlandi) ja Faroe saare kaudu Saaremaale käis, kust siis Düna ehk Väina jõesuhu sõideti ja Ütskülas Piimimaa pinnal maale mindi. Kõige esimestest siia jõudnud sakslastest kõneldatakse weel, et nad kogemata Düna jõe suhu on sattunud. Nimelt tahtnud nad Wisby linna sõita, merel tõusnud aga kange maru, mis nende laewad meie randa ajanud, kus nad nagu merehädalised esimest korda Balti pinnale astunud.

Kas nii ehk teisiti, sakslased leidsiwad aga, et meie maa nende kaubaajamiseks kohane on ja siit uut saaki ja wäljarändajatele uut asupaika leida wõib. Kui siis teated meie maa ja uue kaubatee üle Saksamaale jõudsiwad, purjutasiwad peagi uued õnneotsijate ja kauplejate parwed Düna jõe suhu, mis umbes 1160 a. ümber sündis. Daani, Rootsi ja Wene kaupmehed, kes siin enne sakslaste tulekut äri oliwad ajanud ja isegi ristiusku pärismaalastele oliwad tuua katsunud, mis aga tagajärjetaks jäänud, tõrjuti meie maalt tagasi ja maade pärast algas rahwaste wahel äge wõitlus, mis aastajadafid kestis. Kõige päält tuli sakslastel muidugi

ära. Aastal 1177. tungisivad eestlased jällegi Pihtwa maa päriselanikkudega, liivlaste, lätlaste ja eestlastega wõidelda, siis astusivad ka rootslased, daanlased ja wenelased wahele, et hääd saaki, mis neile Baltimaad töotasivad, mitte nii kergesti uute pääletungijate kätte minna lasta. Wieie maa sai nõnda wõõraste tallermaaks ja rüüstamise kohaks: mis üks wõtta ei jõudnud, wõttis teine ja üliwõimu poolt maha rõhutud pärisrahwal tuli aastasadade kaupa wõõraste ifet ja rufumist kanda, mis mõnede walitjaste all ja mõnel ajajärgul küll wahel kergem oli, teiste rahwaste all ja teistel aegadel jälle üliirant, nii et nad pärast esimesi nõrku wastupanekuid kunogi enam tõise surujate wastu ühel meelel üles ei jõudnud tõusta, ega oma ifet wahegi ajaks maha raputada. Nagu igal kristlaste poolt allahheidetud „paganate maal“, nii hakati ka meil „paganate ümberpöörmise“ pääle mõtlema. Rooma katoliku kirik kes sel ajal oma usku wäewõimuga kõi tidele pääle surus ja pea üle kõige kristliku ilma walitjes, laotas ka omad tiiwad meie kodumaa üle laiali. Esimene „Liivimaa apostel“ oli munk Meinhard, kellest küll esimene Liivimaa ajaloo kirjutaja Läti Hindrik öelda teab, et ta kloostriis „Kristuse ja Jumala sõna kuulutamise pärast wiibinud“ ja kes siin ka 1186 a. meie maale tulles paganaid hääga ristiusule wõita tahtis. Kaupmeeste käest oli Meinhard wahel Liivi keelt õppinud, mis ta tööd esialgselt kergendas. Plotski würsti Wladimirilt, kellele Düüna kalda elanikud maksusid maksivad, nõutas Meinhard enesele missioni tööks lüba ja nii wõis ta julgesti pääle hakata. Üksküla ümbruses juutis ta peagi mõne tähtsama liiwlaste enda poole wõita, kes ta missioni tööd siis nõuu ja jõuga etendada aitasivad. Esimesed liiwlasted keda Meinhard ristis, oliwad Slo ja Wiizo. Peagi kaswas ris-

titute bulf ja Meinhard wõis juba meie maale Düna kaldale esimest ristiusu kirikut ehitama hakata.

Kuid ka mõõgapruukimine ei olnud Meinhardile mitte wõõras. Kui leedulased maad riisuma tuliwad, astus ta oma poolehoidjatega nendele wastu ja wõitis riisutud wara tagasi. Selle wahwa teo järele lastiwad end paljud liiwlasted ristida. Meinhard hakkas nüüd Düna kaldale päaletungijate wastu kindlustusi ehitama, kus juures tal mõndagi takistust wõita tuli. Kindlused ja kirikud ehitati Ütskülasse ja Holmi. Oma agara tegevuse pärast nimetati Meinhard Bremeni pääpiiskopp Hartwich II. poolt 1188 aastal piiskopiks ja paawst Clemens III. käskkirja järele seati Ütsküla piiskopkond Bremeni piiskopkonna alla.

Waheajal oliwad paljud ristitud liiwlasted oma ristimise töotuse unustanud ja nad hüppasiwad Düna laenetesse, et end ristimisest „puhtaks pesta“. Ka ähwardati juba piiskopi warandust ära wõtta ja anti mitmele sakslasele tublisti walu. Wiha „armuõpetuse kuulutajate“ wastu tõusis selle pärast, et Meinhard pääpiiskopile ja enesele kümnuuse maksusid hakkas korjama ja Bremeni ülemwalitsujusest kõneles, mida fennini wabad mehed mitte kuulda ei tahtnud.

Nüüd wõttis Meinhard nõuaks Saksamaale sõita ja säält „abi“ muretsema. Liiwlasted hakkasiwad aga kartma ja palusiwad alandlikult piiskoppi et ta Liiwimaale „oma karja juurde“ jääks ning töotasiwad edaspidi ristiusule kindlaks jääda. Piiskopp jäi. Liiwlaste filmatirjalik wagadus kadus aga lohe ja „waga meest“ hakati uuesti kimbutama, nii et ta Ütskülast Gēstimaale põgeneda mõtles, kust ta Saksamaale pääseda lootis. Ta põgenemise plaan tuli awalikaks ja et liiwlasted teda teel tappa oliwad lubanud, siis ei jäänud tal

muud uõuu kui oma abilist, munk Theodorichi,*) Rooma saata, et ta jääb halvast seisukorrast teataks. Theodorich pääsis õnnelikult Rooma, kust ka abi lubati nõutada, et ristitud paganad mitte kiriku sülest ära ei langeks. See „abi“ ehk ristijõda jäi aga ometi Meinhardi elu ajal tulemata ja nii mõis Meinhard 14. augustil 1196. selle teadmisega surra, et ta ristiusu laiali laotamiseks mitte veel mõõka ei saanud tarvitada. Järgmiseks Liivimaa piiskopiks nimetati Bremeni piiskoppi poolt Berthold, kes Hannoveris kloostri abt oli. Ta tuli kingitustega ja hulga rahaga Liivimaale ja lootis liivlaste tähtsamaid wanemaid selle abil enese poole võita. Hakatuses näidati ka piiskopi vastu sõprust üles, kuid pea muutuvad liivlased meelt ja lubasivad teda ära tappa. Berthold põgenes 1197 aastal Sakjamaale ja reisis jäält Rooma, kus ta paavstile Liivimaa häda kaebas, mis-pääle Liivimaale uuesti ristijõda kuulutati Sõjamägi kaasas pööras siis Berthold Liivimaale tagasi ja hakkas liivlastega Düna kaldal „liiva pääl“ võitlema. Liivlased panivad waprasti vastu, kuid löödi ometi sakslaste poolt põgenema, kellel paremad sõjariistad olivad. Piiskopp Berthold sattus ekjombel põgenejate liivlaste keskele, kes ta ära tundsiwad ja finni wõtsiwad. Piiskopp pisteti nüüd odaga surnuks ja raiuti tükkideks. See sündis Jakobi päewal 1198. Bertholdi surma tasusiwad sakslased sellega kätte, et nad kõid liivlaste põlluwilja ära häwitasiwad ja nende elukohtasid laastasiwad, mis järele liivlased armu palusiwad ja paljud end ka ristida lastsiwad. Selle pääle purjutasiwad Sakja „ristijõitjad“ ära ja jätsiwad preestrid Liivimaale. Nii pea kui sõjalased lahkunud, pesesiwad liivlased jällegi ristimise

*) Theodorich olewat liivlaste wanema Kaupo ristiusku pööranud ja ristinud.

Düna jões maha ja ütlesiwad, et nad usu ära läinud sakslastele järele saadawad. Ka mõned preestrid tapeti selkorral ära, teised aga põgenesiwad Holmi kindlusesse warju, kust nad Saksamaale tagasi põgenesiwad.

Nüüd nähti ära, et Liiwimaa „paganad“ end hääga alla ei heida ja usku wastu ei wõta, mispäraft otsufeks tehti neid wäewõimuga alla heita ja ristida ning neid, kes weel usust taganewad, karistada. Wägew paawst Innocentius III. töötas neile, kes Liiwimaale „ristisõtta“ sõidawad, pattudest pääsemist ja hindas siiatulekut niisama kõrgeks kui Jerusalema ristisõitmist. Uueks Liiwimaa piiskopiks nimetas Bremeni pääpiiskop Bremeni doome kiriku praosti Albert von Buxhövdeni. See mees ajas siis Põhja Saksamaalt, Daanist ja Rootsist hulga ristisõitjaid kokku ja aprillikuul 1200 oli ta juba tugewa laewastikuga Düna jõe suus, kus ta rist ühes, mõõk teises käes maale astus. Siia jättis ta suurema osa laewastikku seisma, kuna ta kahe laewaga jõe mööda üles sõitis. Sõel tungiswad laewadele liiwlasted kallale, nii et Albert end waewaga päästa suutis. Väikele rahuaja järele läks Albert Holmi, kuna laewad Düna suhu tagasi pöörasiwad minema. Teel langesiwad liiwlasted jällegi laewade kallale, wõtsiwad teise laewa wangi ja tapsiwad kõik sääl pääl oledawad inimesed ära. Sellejärele hakati Holmi kindlust piirama kus piiskopp ja ta kaaslased warjul oliwad. Albert katsus aga nüüd pettuse teel liiwlastest jagu saada. Ta kutsus liiwlaste wanemad oma poole wõõrsile, kus ka rahu üle läbirääkimisi peeti. Pääle pidusöögi laskis ta wanemad wangi wõtta ja sundis neid oma poegi pandiks (käämeheks) andma, mida ka wanemad täitsiwad. Need nooredmehed, umbes 30 meest, saadeti siis Bremeni, kus neid ristiusus õpetati ja kaswatati, muidugi selles

lootuses, et nad pärast kodumaal jüguwendasid ümber pöörda aitawad. Üks neist noortestmeestest olewat tutaw Liiwimaa ajaloo kirjutaja „Läti Hindrik“ olnud.

Kauplemise edenemiseks mõtles piiskopp Albert Düna kaldale uut linna asutada, mille koha ta kindlaks määras ja saadiku Rooma saatis, kes paawstilt linnaasutamise luba pidi paluma. Paawst Innocentius andis linna asutamiseks luba ja finnitas tulewale linnale mitmesugused tähtsad eesõigused. 1200 aasta lõpul reisis piiskopp Albert Saksamaale tagasi, et jääb ristisõja jaoks uusi sõjamehi kaubelda, sest sõjalased oliwad piiskopiga ainult aasta kauba teinud, nii et iga aasta uusi mehi pidi kaubeldama. Rewadel 1201. pööris Albert uute sõjameestega Liiwimaale tagasi ja hakkas kohe Riia linna asutama. Selleks kutsus ta wäljamaalt töölisi ja kaupmehi ja andis neile suuri eesõigusi. Selsamal aastal asus ta ka ise Ütskülast Riiga elama ja pühendas asutatawa linna kui ka maa püha neitsile, mis järele meie maad „pühaks Maarjamaaks“ hüüti.

Et sõjalasi alati wäljamaalt kaubeldama pidi, tegi Alberti seisukorra tihti raskeks, sellepärast asutas ta 1202 aastal, kui ta ise Saksamaal wiibis, Theodoriku läbi „Kristuse sõjateenistuse wendade ordu“, kes alati sõdimiseks walmis pidiwad seisma. Orduwendade palgaks oliwad wõidetud maad, mis neid jäädawalt meie maa pinna külge kõitis ja mis ahnuse pärast nad ikka uusi sõjakäikusi ette wõtsiwad ja nii ordu maid laiendasiwad. Ordo liikmeid nimetati ka „mõõga wendadeks“, sest nad kandsiwad walget mantlit mille õla pääl punane rist ja mõõk seisis. Ordo juhatajaks oli ordomeister, kelle käsu all komturid seisiwad, kes sõjameeste üle walitsejiwad, ordo wara walwasiwad, kümnest korjasiwad ja kohut mõistsiwad. Iga „mõõgawend“ pidi töötama, et ta

abieluſſe ei aſtu," paawſti ja piiskopi ſõna kuuleb ning eluaeg „pühal Maarjamaal" paganate waſtu wõitleb.

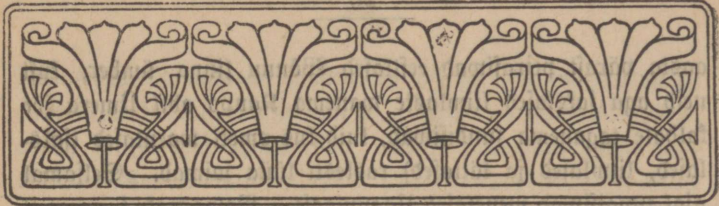
Mõõgawennaste ordo abil hakkas ſiis Albert liiwlaſi ja lätlaſi alla heitma, millega paawſt Innocentius III. ja katolitu kiriku ſoowi täitis. Kaheksa aastat wõideldi liiwlaſte (endiste kurelaſte), waſtu kes praegust Bärnumaakonnast kuni Düna jõeni aſuſiwad ja nagu eſimeses päättükis ſeletatud, eestlaſte ſugulaſed oliwad. 1208. aastal heitſiwad liiwlaſed end alla, milleks ka ſee kaasa aitas, et nende wägewam wanem Kaupo ristiuku oli aſtunud ja oma ſuguwendade waſtu sõdis. Sellepääle heitſiwad ka lätlaſed end Alberti alla, mis ilma were walamata ſündis. Osa lätlaſi oliwadgi juba ennem ſakſlaſtega koos liiwlaſte waſtu sõdinud, keda nad oma waenlaſteks ja rõhujateks pidatiwad, kuna nad ſakſlaſtelt nende waſtu tuge ja kaitset lootſiwad. Ka eestlaſtega elatiwad lätlaſed ſel ajal riius, miſpõhjuſel nad ſiis ka pärast ühes ſakſlaſtega meie Ceſti kodukolde häwitamiſest wabatahtlikult osa wõtiwad. Liiwlaſed ſunniti aga wäewõimuga ſõjakäikudeſt eestlaſte waſtu oſa wõtma.

Nii ſuutis ſiis Albert mõõgawennaste abil lätlaſteſt ja liiwlaſteſt ruttu jagu ſaada, kuna wõitjate ſammud ifka enam ja enam Ceſti kodule ligineſiwad. Et lätlaſed end kergemiue ſakſlaſtele alla heitſiwad, ſiis oli nende eluford ka eſiotſa parem kui liiwlaſtel, kes ſuuremalt jaolt kas mõõgawendade mõõgatera all langeſiwad ehk jällegi lätlaſte ſekka jäljetumalt kaduſiwad, nii et neid meie päiwivil Kuuramaa rannas ainult mõnituhat hinge weel järele on jäänud, kes oma keelt ja meelt alali on ſuutnud hoida.

Ahwardaw äikſepilw, mis Lõune-Liiwimaa praegufe Läti jaoſkonna ehk liiwlaſte maa ära oli häwitanud, tõuſis ifka rohkem ja rohkem Ceſtimaa kohale üles. Baltimaade

pärisrahwaste wabadus kaob mitmeks aastasajaks jäädawalt ja kuigi wõitjad neid esiotsa mitte orjama ja raskeid maksusi maksuma ei pannud, pidiwad nad ometi nägema, et nende paremate maakohtade pääle wõörad asusiwad, kes sääl kui kunagi veremehed talitasiwad.

Et maa ärwõitjatega ühtlasi ka hariduse koit meie maale tõusis, ei saa mitte salata. Teatawasti laotati sel ajal haridust mis siis ju ainult ristiusuga käsikäes käis, kõigil pool sellisamal wiisil laiali, nagu meilgi. Kiriku ja ristiusu kasuks pidi maa päriselanik kõik käest ära andma, mis tema maapääliselt elu fergendas. Kirikule hakati juba õige wara kümnuft maksuma, mis pärast rendiks muudeti, mida iga talupoja hobuse ehk adra päält wõeti. Tegewõõte ordurüütlike kui ka kirikuwanematele. Et teotegemiseks mingit piiri määratud ei olnud, siis kaswas sellest pärast raske orjus wälja. Oma maa lapikene, mis kuskil kõrwalises nurgas oli, wõis harimata jääda, herra ja kirikuherra maaga ei tohtinud aga seda mitte jündida. Kohe pääle Riia linna ehitamise jagas Albert maa ristisõitjatele ja pärast mõega wendadele ära. Need lubasiwad selle eest piiskopile ülema walitseja õiguse. Maa päriselanikkude õiguse kohta ei olnud mingit seadust ja iga wõimumees talitas nendega nii nagu ta enese tuludele hää tundis olema. Kõige rohkem kannatasiwad muudugi need, kes end hääga alla ei tahtnud heita, waid kaotatud priiuse ja wabaduse järele igatsesiwad ning wähesese jõuga wägewamatele wõitjatele wastu panna katsusiwad ja need oliwad meie esiwanemad eestlased, kelle wabaduse päikese alla weermisest meie järgmises päättükis pikemalt kuuleme.

Eestlaste võitlused waenlaste vastu.

Ordo wõim kaswas päew-päewalt ja ta walitsus pani Albertile nõudmisi ette, ka edaspidi wõidetust maast kolmandik nendele anda. Selle nõudmise suutis Albert esiofta tagasi tõrjuda, kuid wiimati andis paawst, kes piiskopi wõimu kaswamist kartis, 1210. aastal ordule wõidetud maade kohta täieliku õiguse, nii et ordul edaspidi piiskopile enam mingisugust aruandmist ei olnud. Paawst lootis ordo ja piiskopi waenule kihutasime läbi wõidetud Maarjamaad hõlpsamine oma käe all hoida. Et senini liiwlasted ja lätlasted sakslaste poolt alla oliwad heidetud, siis tuli kord ka eestlaste kätte.

Orduwennad tungisiwad 1208 Ugauniasse, kus nad maad rüüstasiwad ja Otepää maalinna põlema süütasiwad. Lätlasted oliwad sakslastega koos Sakalas riisumas käinud. Selle pääle kogusiwad eestlasted Ugauniast ja Sakalast sõjawäe kofku ja tõttasiwad riisujatele Lätimaale kätte tasuma ja piirasiwad lätlaste kindluse Beeweri ümbert, kus nad aga suuremat teha ei suutnud, waid wihaga kodu tagasi pöörasiwad. Järgmisel aastal, 1209. tehti eestlaste ja sakslaste wahel rahu, mis aga wäga lühikest aega kestis, sest juba

aasta pärast piirasivad eestlased Wõnnu linna ümber, kust neid aga sakslased liivlaste wanema Kaupo abil Ümera jõe kaldale taganema sundisivad, kuid kus ometi waenlased (sakslased, liivlased ja lätlased) raskesti lüüa saidwad. Selsamal ajal tungisivad wenelased Ugauniasse. Rowgorodi suurwürst Distislaw ja tema wend Wladimir sundisivad 1210. Dtepääd maksu maksma ja samasel suwel põletas Wõnnu komtur Berthotd Dtepää uuesti maha. Nüüd ühinesivad ka eestlaste waenlased, sakslased ja wenelased ja tungisivad koos Soontaga ja Läänemaale, kus nad koledasti riisusivad. Eestlased wastasivad seda aga sellega, et nad 1211. aasta algul Lätimaale tungisivad ja sääl waenlastele kätte katsusivad tasuda. See sütitas sakslaste wiha ja nad tuliwad liivlaste ja lätlastega sellesama aasta märtsi kuul Wiljandi kindluse alla, mida nad wiis päewa piirasivad. Siis andsivad end eestlased alla ja lubasivad ristiusku wastu wõtta, mis töotuse nad aga kohe unustasivad, kui waenlased wähe eemale oma rööwkäikusid tegema läksivad. Suba sama aasta aprilli kuul tungis ühendatud Gesti wägi Astijärwe kaldale ning Sakala wanemad, Lembit ja Meeme läksivad wägedega üle Ümara jõe ja mereäärised eestlased ja saarlased sõitsivad Koiva jõge mööda kuni Toreida kindluseni. Peagi jõudsivad uued ristisõitjate salgad sakslastele appi ja werises lahingus löödi eestlased kahjuga tagasi ja saarlased pidivad isegi omad laewad Koiva pääl waenlaste kätte jätma. Sakala ja Ugaunia mehed tungisivad küll uuesti Lätimaale, aga Riia „kodanikud“ wenna Theodoriku juhatusel löiwad maikuul 1211. eestlasi täiesti: Lembitu küla wõeti ära, terve Sakala rüüstati Paala jõest üle Nurmekundani paljaks ja kes ette puutus, tapeti maha. Kes weel sõjast ja rüüstamisest üle jäiwad, neid surmas sõjakannul käiw katk ehk „must

surm," nii et rahwast dieti wähe oli ja wastupaneku pääle enam selforral mõtelda ei wõidud. Eestlased palusiwad 1211. aasta jõulu ajal Riias rahu. Kuid rüüstatud maale tungisiwad järgmisel aastal 1212. rüütliid Theodoriku ja Bertholdi juhatusel uuesti kallale, läksiwad rüüstamise käigul Ugauniaft läbi üle Emajõe Waiga maakonda ja Järwamaale ning kui sääl kõit puupaljaks laastatud, tuliwad nad Nurmekunna kaudu üle Wõrtsjärwe jää tagasi.

Selle rööwkäigu järele tuliwad 15,000 wenelaft Nowgorodi suurwürst Mstislawi juhatusel oma kord Eestimaaale rööwima, käiswad riisudes Waiga ja Järwamaa läbi ja piirasiwad Warbola maalinna. Kui wõidetult maks saadud ja wiimane wara eestlastelt riisutud oli, siis pööris Mstislaw koju tagasi; Waheajal oliwad küll sakalased Lembitu juhatusel Pihkwa all käinud ja sääl mõndagi kahju teinud, kuid suuremaid järeldusi sellel siiski ei olnud.

Eestlaste wastupanemise jõud oli wenelaste, ordurüütlike ja riiglaeste päaletungimise läbi nii nõrgestatud, et nad 1212. aastal kolme aasta pääle rahu pidiwad tegema, mille järeldusel Sakala maakond Paala jöeni piiskopile ja ordule jäi, kust kergesti ka Ugaunia ja teiste maakondade üle walitseda wõis, sest Sakala ehk wiljaandja — Wiljandimaa, oli terwe Eestimaa wõti, nii et mõök ristiusule awara ja waba tee oli raianud ja kindla aluse rajanud.

Kuid saklased ei pidanud sedagi lubatud rahuaega, waid tungisiwad 1215 aasta algusel Sakalasse ja wõtsiwad weebruari kuul Sakala wanema Lembitu kindluse Leole tormijooksul ära. Küll püüdisiwad eestlased ühisel jõuul weel wastu panna, sest hädaoht ähwardas kõiki. Kewadel 1215. tungisiwad saarlased oma laewadega Düüna jõge mööda Riia alla, Sakala ja Ugaunia mehed rüüstasiwad

põhjapoolsel Lätimaal, et säälsed elanikud Riia linnale abi ei saaks anda, kuid see katse läks ometi nurja ja äritas waenlasti wihale, nii et nad uuesti Wõnnu komturi Bertholdi juhatusel Ugauniasse riisuma ja häwitama tuliwad. Ugaunia elanikud tapeti suuremalt jaolt maha ja nende warandus häwitati. Wähesed elamajäänud palusiwad komturilt armu ja rahu. Nüüd rüüstati ka Saalaa ära ja sunniti elamajäänud inimesi Ugaunias ja Saalaa ristiusku wastu wõtma. Ugaunia kuni Emajõeni ja Saalaa Nurmekunna maakonnaga kuni Paalani pidi ristiusu wastu tahtmist wastu wõtma. Aga Pärnumaa ehk Ridala mehed põlgasiwad niisugust werist ristimist ja tahtsiwad ennem surra. Sellejärele wõtsiwad pääletungijad 1216. a. aigusel Soontagana maalinna ära ja nii sunniti wäewõimuga neidgi ristiusku heitma. Ka Saaremaa ei jäänud waenlastest puutumata ja sääalgi andis mõõd ristiusu wäge tunda: Riisuti kõik, mis saarlastelt wõtta oli ja tuldi siis jälle oma kindlustesse tagasi. Kuid juba enne oli siin teine waenlane, nimelt Daani kuningas Waldemar II., „wõõrsil käinud“, sest piiskopp Alberti wõidud ei andnud temale rahu. 1206 on ta Saaremaale kindlusegi ehitada lastnud, mida ta aga pärast jälle maha kiskuda on käskinud, sest et üksigi sõjamees Saaremaale elama ei tahtnud jääda. Ka wenelastele ei teinud sakslaste wõidud ja edasitungimised mitte rõõmu, sest nad arwasiwad meie maa ja nimelt Ugaunia kohta enestel omanduseõiguse olevat. Selleks ilmus Pihkwa würst Wladimir 1217 aasta algul suure wäega Ugauniasse ja jõudis weebruari kuul Dtepää alla. Gestlased waatasiwad wenelaste kui ärapäästjate pääle ja ruttasiwad igalt poolt neile appi. Sakslased oliwad nüüd piiratud Dtepää kindluses hädas. Küll saadeti weel Riiaast abiwäge, kuid see kõik ei aitanud: Dtepää langes ja sakslased tõrjuti Ugauniast ja Saalast

täiesti wälja. Eestlased oliwad nüüd rõhujatest lühikeseks ajaks wabaks saanud, mis tõttu nad kohe oma malewaga Lätimaale tungisiwad, et sääl wihatud waenlasele kätte tasuda.

Kuid waenlane otsis ikkagi pääsemise teed. Piiskopp Albert sõitis Saksamaale ja kutsus säält abi. Sellejama aasta suwel jõudiswad sakslased, Holsteini hertsogi Alberti juhatusel Riiga ja nüüd hakati ajawiitnata Eestimaa poole tungima, sest eestlased oliwad kõik sõjajalal ja mahasurutud priiufetulekene löi uuesti loitma. Leola wanem Lembit oli terve eestlaste maa läbi käinud ja wenelaste wastu waenutuld õhutanud ning kõiki ühisel nõuul isamaad kaitsema kutsunud. Ka wenelaste käest paluti abi, kes ka appi tulla töotasiwad. Kuus nädalat oodati nende abi järele ja kui siis abi ei ilmunud, läks Leola wanem Lembitu 6000 mehega Paala kaldalt lõuna poole teele, sest sakslased oliwad juba Wiljandini jõudnud. Wadise päewal 1217. puutusiwad wastased 10 wersta Wiljandist eemal kokku. Lahing oli werine. Eestlased sõdisiwad wahwasti „kuni wiimse weretilgani,“ kuid see kõik ei aitanud raudriides sakslasi wõita, kes sõjakunsti paremine tundsiwad kui eestlased. Päälegi langes rahwa wanem Lembit, mispääle ülejäänud eestlased end alla pidiwad andma. Ka sakslaste abimees, liiwlane Kaupo, on selles lahingus langenud. Terwe Saiala maa ja Nurmekunda langes nüüd waenlaste wõimu alla. Ka saarlaste käsi, kes sel ajal Lätimaal kätte tasumas käisiwad, ei käinud paremine: sakslased sundisiwad neid taganema ja saiwad nii terve rannaäärse maa kuni Lindanihani ehk pärastise Tallinnani eneste alla, mille elanikkudele nad kohe maksu pääle surusiwad ja neid ristiusku heitma sundisiwad.

Kuid weel ei olnud kõit kadunud: Ugaunia ja Saaremaa olivad jü waenlaste rööwsalkadest wabad ja wenelastelt loodeti ka abi. Piiskopp Albert hakkas kahtlema, kas ta selle sõjalise jõuga, mis tal tarwitada oli, mäsfulisest maast jagu saab, sest Saksamaalt ei saadud enam küllalt nii palju ristijõitjaid, kui Liwi- ja Gestimaale täielik allabeitmine tarwitas. Sellepärast kutsus ta enesele Daani kuninga Waldemar II. appi, kes ka häämeelega tuli, sest et ta siit omale tulu lootis. 1206. aastal oli ta ju, nagu eunem tähendafime, Saaremaal „wõõrsil“ käinud, millel aga suuremaid järeldusi ei olnud. Albert pidi töötuse andma, et lõik maad, mis Waldemar wõidab, daanlastele saawad. Suwel 1219. jõudis siis Waldemar 1500 laewaga ja hulga sõjameestega Gestimaale randa. Kohe wõttis ta wana Gesti maa/inna ära ja laskis wanad kindlustused maha lõhkuda ning ehitas sinna asemele Tallina ehk Daani linna.

Aasta enne Waldemari tulekut, Gestimaale augustikuul 1218. jõudis küll Nowgorogi suurwürst Swjatoslaw 16,000 mehlega Ugauniasse, kus ta end eestlastega ühendab ja Läti- maale Wõnnu linna piirama läks. Kuid peagi pidi ta Wenemaale tagasi minema, sest leedulased olivad Pihkwa linna riisuma tulnud. Nii pidiwad nüüd eestlased oma jõuga sakslaste, liwlaste, lätlaste ja daanlaste wastu wõitlema, mis nad suure südidusega toimetasiwad, kuid millel siisgi järeldusi ei wõinud olla, sest üliwõim oli täiesti waenlaste käes.

Kui Waldemar Gestimaale jõudis, siis saatsiwad eestlased kuninga leeri kästjalad, kes end kawaluse pärast ristida lastsiwad. Kolme päewa pärast tormasiwad aga eestlased häkitsest daanlaste kallale ja äge wõitlus algas. Daanlased juutsiwad suure waewaga eestlasi tagasi lüüa. Selles lahingus sai ka Gestimaale piiskopp Theodorik surma, keda eestla-

sed Waldemari päha tapnud olitwad. Sügisel sõitis Waldemar Daanimaale, kuna ta oma sõjawäe uuesti ehitatud Tallinna kindlusesse jättis.

Piiskopp Alberti käest nõudis Waldemar, et ta ka Ugania, Sakala ja õhtupoolsed rannamaad Daani omanduseks tunnistaks. Albert ei tahtnud aga selle nõudmisega leppida, waid andis Waldemarile ainult selle osa Tallinnamaast, mis alles wõitmata oli. Alberti sõjamehed hakkasiwad aga nüüd suure rutuga ja agarusega Tallinna poole tungima, heitsiwad Järwamaa eneste alla ja sundisiwad ka Wirumaa elanikka ristiusku wastu wõtma ja end Liwimaa kiriku alla heitma. 1220. riisusiwad riiglased Harjumaal ja ei jätnud isegi Daani asutusi puutumata. Daanlased hakkasiwad ka nüüd omalt poolt eestlasi ristima ja neid, kes end sakstest ristida lastanud, karistati kangesti. Eestlased saiwad ristimise läbi nüüd Liwimaa kiriku, s. o. Alberti, kui ka Daani kuninga alamateks. Kelle wesi wiimasena ristitawaid tabas, selle omaks loeti neid hingi.

Et sakslaste ja daanlaste käsi maade omandamises Eesti- ja Liwimaaal hästi käis, see äratas ka teistes saagi himu. Daanlaste ja sakslaste kõrwale ilmusiwad ka rootslased Eestimaaale, nimelt püüdisiwad nad Läänemaad omale saada. Yhula wõeti ära ja rootslased hakkasiwad rahwast ristima. Kui aga Rootsi laewad rannast lahusiwad, häwitasiwad eestlased Rootsi sõjawäe 1220. aastal ära. See andis julgust edaspidi ka teistele waenlastele wastu hakata. Järgmisel aastal 1221. tungisiwad saarlased, harjulased ja wirulased Tallinna kindluse kallale ja tulitasiwad jään daanlasti kaks nädalat aega kaunis mõjusalt. Kuid õnn tuli ka siin allahelitajatele appi. Saarlased, kes oma laewadega Daani

kindluse all ristlesiwad, nägiwad eemal merel nelja laewa ja arwasiwad et need kuninga Waldemari omad on. Kohe jätsiwad nad kindluse piiramise ja põgenesiwad oma laewadega Tallinna alt ära. Daanlased tungisiwad nüüd omalt poolt maisamoaal olewate harjulaste ja wirulaste kallale ning karistasiwad neid rängasti. 1222. sõitis kuningas Waldemar Saaremaale ja maksis sääl ka saarlastele Tallinna piiramise eest kätte. Nüüd ehitas Waldemar siia uuesti kindluse, kuid sellesama aasta sügisel lõhuti kindlus saarlaste poolt jällegi ära. Kui ülemaa eestlased sellest kuulda saiwad, äratas see nendes uueks wastupanemiseks julgust ja nad wõtsiwad nõuiks wanu kui ka uusi rõhujaid kodumaa pinnalt minema kihutada. Harju- ja Läänemaa mehed heitsiwad kohe ühte ja wõitsiwad Warbola kindluse tagasi. Nüüd tutsuti ka Wiru ja Järwa mehi wastuhakkamisele, kuid need oliwad liiga arad ja jäiwad oma „usutoojatele“ truuks. Sakalamaa mehed astusiwad aga kui üks mees waenlase wastu wõitlema ja tungisiwad 29. jaan. 1223 a. Wiljandi lossi kallale, mis orduwendade käes oli. Lossi kirikus peeti parajasti jutlust, kui äkitselt eestlased sisse tungisiwad ja kõik sakslased, keda nad kirikus kui ka lossis kätte saiwad, ära tapsiwad. Küll palusiwad orduriütlid rahu, kuid küllalt kannatanud eestlased ei jõudnud end enam taltjutada, nii et wähesed ainult eluga pääsesiwad. Ka mujal tasuti rõhujatele sellesama mõõduga, millega need ennem mõõtnud oliwad. Nurmekundas, Paala ääres, Ugaunias ja Järwamaal ei antud waenlastele armu. Sakala mehed oliwad oma wõidu järele werised mõõgad Tartu saatnud, mis sääl suurt waimustust sünnitas, nõnda et peagi kõik Ugaunia malewa sõjajalal oli. Järwamaal tapeti Daani sundija ehk kohtumõistja Hebbe toledal kombel eestlaste poolt ära; sundijate wara riisuti ja

jaotati wõitjate wahel ja ühelegi wõõrale, kes eestlasi küllalt piinanud oliwad, ei heidetud armu.

Terwe Gesti rahwas oli nüüd ühel meelel wõitlemas, kuid ometi tunti ära, et oma jõuuga üksi midagi teha ei saa, sest wõidetud waenlased wõisiwad oma kodumaalt peagi sõjawäge lisaks tuua. Sellepärast saatsiwad eestlased saadikud wenelaste juurde Nowgorodi, et nad säält abi paluksiwad. Wenelased tuliwad ka sõjawäega siia ja wõtsiwad Wiljandi, Otepää ja Tactu kindlused eneste kätte. Sõjasaak jaotati nüüd wenelastega ja ühisel nõuul ja jõuul tehti maaliinad tugewaks. Slegi kiwistikamise masinaid ehitati suurel hulgal. Ristiusust, mida wõõrad wägisi pääle sundinud, ei tahtnud eestlased midagi teada, waid pesiwad endid ja oma elukohtasid weega, et ristiusu jäljed kaoksiwad. Surnud kaewati maa seest üles ja põletati endist wiisi ära. Nüüd saadeti ka saadikud Riiga, kes säält sõjawangisid wahetasiwad ja sakslastele teatasiwad, et nad ialgi ristiusku vastu ei wõta, ega oma maad käest ära ei anna, waid selle eest wiimase meheni ja weretilgani sõdiwad.

Gestlaste wõit ajas saklad kui ka daanlased kitfikufesse. Tallinna oli ainus koht, kus wõõrad sundijad warju leidsiwad. Daanlastel oli weel see pahanduseks, et nende kuningas Waldemar Saksamaal Schwerini krahwi Heinrichi kätte wangi oli langenud, kellele ta ka ülekohut oli teinud. Krahw Heinrich pani kuninga mai kuul 1223 Brandeburgi kindla Dannenbergi lossi kinni, ehk küll paawst selle vastu seisis. Waldemar pidi selle tagajärjel palju wõidetud maid käest ära andma. Ka piiskop Albert arwas nüüd paraja aja olemat ning läks oma Wenna Hermanniga Waldemari juurde wangikotta, kes Tallinna piiskopkonna Hermannile lubas. Viimama ordo oli piiskopiga maade pärast tülis, nii et sellest

ka suuremat sõdijat ei saanud. Nii võisivad siis eestlased lühikest aega oma kodumaal nagu võitjad ja maa peremehed talitada. Põhjapoolsed eestlased piirasivad saarlastega koos 1222 ja 1223 Tallinna linna ümber ja sõdisivad kaua aega linnas olevate daanlaste ja sakslastega, kuid lõpulikult ei suutnud nad seegikord Tallinnast jagu saada, vaid pidisivad kahjuks koju tagasi pöörama. Tallinna kindluse sõjaväe juhataja daanlane piiskop Tovo oli linna wahvasti kaitsta mõistnud.

Uga ka lõunepoolsed eestlased läksivad waenlaste maale ja tungisivad järkjärgult Riia linnale ligemale. Ordowennad pidisivad eestlaste pääletungimise pärast kõik piiskopi tingimised täitma, nii et võidetust Gestimaast kolmas jagu Riia piiskopile ja kolmas jagu piiskopp Hermannile lubati, kuna aga ainult üks kolmandik ordole jäi.

Nüüd hakkasivad ordowennad uuesti sõdima ja nad pandsivad mitmed rööwkäigud Sakalasse ja Ugauniasse toime. Wiljandi kindluses leidsivad nad kangel wastupanemist, nii et neil muud teha ei jäänud, kui aga ümbrust riisuda. Alles kewadel 1223, kui paawst Honorius III. poolt üleskutsutud ristisõitjad Riiga jõudsivad, saiwad waenlased üliwõimu eestlaste üle jälle kätte. Sakalased ja ugaunialased oliswad Sakja rüüstajatele Lätimaale järele läinud ja laastasivad jäl ilma takistamata. Kui üks jagu Gesti malewat üle Ümera silla läks, langesivad sakslased, kes neid jäl ligidal metsas waritsenud oliswad, eestlaste kallale ja lahutasivad nii Gesti wäe kahets. Waenlasi oli rohkesti ja kallaletungimine tuli ka ootamatalt, nii et eestlaste wapper wastupanek asjata oli. Nad saiwad suuremalt osalt kõik waenlase mõõga all ja jões surma, üks jagu suri ka weel met-

šades ja soodes, kuna väikene osa mehi eluga kodu tagasi pääsesivad.

Enne kui eestlased uut malewat koguda saiwad, jõudsiwad sakslased 8000 mehega Wiljandi linna alla, mida kohe piirama hakati. Kaks nädalat paniwad eestlased wahwasti vastu, kuid nälg ja katk sundisiwad neid linna Maarja taeuaminemise päewal, 15. augustil 1223. alla andma. Ka Paa'a loss Nurmekundas langes jälle waenlaste kätte, millega Saalamaa eestlaste wõim murtud oli.

Wenelased, kelledelt waenlaste vastu abi paluti, jäiwad ka seekord hiljaks. Alles septembri kuul jõudis 20,000 mehe suurune Wene wägi Nowgorodi würsti Jaroslawi juhatusel Gesti rajale. Kuid Wiljandi ja Paala kantsid oliwad juba langenud ja waenlased riisunud waraga maalt ära läinud. Muist Jaroslawi sõjawäge tuli Otepäässe ja Tartusse, kuna pääwägi Jaroslawi juhatusel Wiljandi alla sammus. Kui ta Wiljandis sakslaste poolt ülespoodud eestlaste hulgas ka wenelasi, kes linnas olnud oliwad, tõlkumas nägi, sai ta sakslaste pääle wäga wihaseks ja kästis oma mehi linnas kui ka maal rüüstada ja tappa. Ka Ugaunias seadsiwad wenelased oma walitsuse siise ja Otepää kui ka Tartu kindlust pandi tugewad Wene wäesalgad kaitsema.

Saarlaste nõuuandmise pääle läks Jaroslaw, enne kui ta sakslasi karistama oleks hakanud, Tallinna alla ja tahtis daanlasi säält minema kihutada. Neli nädalat piiras ta Tallinnat ja katsus linna tormiga ära wõtta, kuid daanlased lõiwad Jaroslawi wäed tagasi. Kui wenelased nägiwad, et piiramine asjata, siis tuliwad nad Tallinna alt ära ja riisusiwad ja laastasiwad Gestimaal, mis iganes weel laastada oli ning pöörasiwad säält siis suure saagiga koju tagasi. Jaroslaw saatis ainult 200 meest würst Bjätſhko juhatusel

Tartu, kes linna kindlustama ja kaitsema pidiwad. Ugaulalased rõõmustasiwad abi üle ja töiwad wenelastele prii-
tahtlikult maksu. Wene würst pidas end aga maa pereme-
heks ning häwitas nende külad ära, kes mitte maksu ei too-
nud. Eestlaste wõim oli nüüd öieti igal pool murtud, nen-
de maad rüüstati kõikide poolt. Wiljandi ja Paala oliwad
langenud ning peagi sattusiwad ka teised kindlad kohad waen-
laste kätte. Minult lühikest aega wõidi wenelaste abil Ote-
pääd ja Tartut sakslaste eest kaitsema. Sakslastele oli aga
Tartu ärawõitmise wäga tähtis ja kui nad jõudu kogu-
nud oliwad, tuldi Tartu poole teele. Sõjawäes oli palju
rüütlisid, ristisõdijaid, Riia kaupmehi, liiwlasti ja lätlasti.
Sjegi mõlemad piiskopid, Albert ja Hermann ning kõik preest-
rid oliwad ühes tulnud.

Maarja taewaminemise päewal, 15. augustil 1224,
just aasta pärast seda, kui Wiljandi ära oli wõidetud, jõud-
siwad sakslased Tartu alla ja hakkasiwad linna koha piirama.
Riwiheitmise masinad pandi tegewusse, palkidest torni war-
jul hakati linna müüri õõnestama ja sõjawägi tungis tor-
mijooksul wallide pääle. Wenelased, kui ka Eesti mäsšuju-
hid, kes linnas wiibisiwad, paniwad waprasti wastu. Wjätš-
kole saadeti teate, et ta oma meestega taktistamata linnast
välja wõib minna, ta lootis aga Nowgorodist abi ja ei
wõtnud pakkumist mitte wastu. Nüüd wõtsiwad sakslased
linna tormiga ära. Üle 1000 eestlaste ja 200 wenelast
ühes würst Wjätškoga tapeti maha, isegi lastele ja naestele
ei antud armu, waid kõik leidsiwad raudrüütlite mõõga all
surma. Minult ühele Susdali suurwürsti laenumehete kin-
giti elu ja anti talle hobune, et Tartu langemisest Wene-
maale sõnumid wiiks.

Tartu linna langemisega oli wõim kindlal maal täiesti sakslaste käes. Terwe eestlaste maa oli wõidetud, rüüstatud ja laastatud ja kustil ei leidnud sakslased enam wastupanemist, sest maa oli päriselanikkudest peaaegu täiesti lage. Üksituid elama jäänud eestlased saatsiwad Riia piiskopile, sellest mis neil wast weel hinge taga oli, kingitusi ja töötasiwad alandlikult sõna kuulda. Ainult saarlased wõisiwad weel wabalt hingata, kuid ka nende priius ei kestnud kauaks.

Piiskop ja ordu sattusiwad nüüd wõidetud maad jagades tüllisse, nii et paawst Honorius III. 1225. Modena piiskopi Willemi uuesti ärawõidetuid maid vaatama ja wõitjate omawahelist tüli lepitama saatis. Piiskop Willem tuli laialiste woskirjadega Liiwimaale, käis siin kõik wõidetud maad läbi ja, lepitades tülitsejad ja wõttis ühe osa maast paawsti otsekohese wõimu alla. Ta nõudis ka maa päriselanikkudele rõhujate wastu kaitsemist ja soowitas neile wabadust ja õiget kohut. Ka kuulutas ta eestlastele ja lätlastele armuõpetust ning käskis neile firikuid ehitada. Kui ta järgmisel suwel koju tagasi sõitis, nägi ta Saaremaa mereröwlijaid, kes rikka saagiga Rootsimaalst kodu sõitsiwad, see täitis nõnda waga piiskopi südant, et ta Gotlandi saarele jõudes sealseid elanikke wägewa jutluslega ristisõjale kutsus ja nendele pattude andeksandmist pakkus. Saarelt kogusiwad siis ka sakslased end ristisõiduks kokku ja reisisiwad Riiga, kuna daanlased aga piiskopi üleskutsule külmaks jäiwad ja pafutud õnnistust mitte ei tahtnud.

Nüüd jõudis filmapilk ligemale, kus ka saarlased oma wabaduse kaotama pidiwad. Aastal 1226, pärast jõulu, jõudsiwad ühendatud piiskoppide ja ordo wäed Pärnu alla, kust uue aasta algul 1227 üle libeda jää ootamata saarlaste kallale tungiti. Muhu linn Linnuse wõeti tormiga ära ja

tehti maa taja. Üle 2500 saarlase, kes kindluses olivad, said surra. Mõned üksikud, kes veel ellu jäiwad, weeti wangidena ühes. Ka kindel Waljala kants ei suutnud wastu panna ja heitis end alla. Nüüd olivad sakslased kindlal maal kui ka saartel peremehed ja kartuseta wõisiwad sakste kaubalaewad Läänemerel liituda ja sõjamoona ning uusi sõjalasi püha Maarjamaale järele wedada.

Biiskop Albert oli oma püüdmiste eesmärgile jõudnud ja nüüd wõis ta 27. jaanuaril 1229 rahuliku südamega surra. Tema surnuteha maeti kirikusse, mis ta ise ehitanud oli, maha. Saksa ajalookirjutajad ülendasiwad tulewikus tema tegewust kõrgets, sest ta oli risti ja mõõga abil neile siin mõisaid, maid, rikkust ja hääd pehmet elu muretjenud. Sellewastu kaotasiwad maa pärisrahwas wabaduse ja iseseiswuse ning õigusepäike ei paistnud nendele tulewikus enam kunagi. *go.*

Mr. Püha Maarjamaa“ wõõraste wõimu all.

Püha Maarjamaa oli nüüd täiesti wõõraste wõimuses. Lätlased olivad end hääga alla heitnud, sest et nad leedulaste ja wenelaste kui ka liiwlaste wastu kaitset lootsiwad, eestlased olivad aga oma kodumaa pinda wiimase were tilgani kaitsenud ja tuhanded suriwad selle rahustawa teadmisega, et nad kõik ohwerdanud on, mis wabaduse eest iganes ohwerdada wõib. Häwitatud olivad Eesti linnad ja külad, surmatud wahwad Eesti wanemad ja malewa, ning tuli oli Eesti kodukoldest üle käinud ja selle tuhahunikuks teinud. Kui weel siin ja sääl kaugel soode ja rabade taga wähesed eestlased elama olivad jäänud, siis käis mustsurm katt neile tihti pääle wõõrsiks ning wiis neid rõhujate piitsa alt enneme kalmete katwa warju alla. Wabadusepäike oli looja läinud ja endine prii eestlane, kes ühegi wõõra ikke alla end painutanud ei olnud, tundis nüüd sundija piitsa oma turjal, mis läbi teda priiust unustama sunniti ja alandlikuks orjaks tehti, kes ainult nii tegema ja kõnelema pidi, nagu wõimumehed tahtsiwad.

Esiotsa ei mõeldud küll orjapõlwe seaduslikult maksma panna, aga et walitsus kaugel eemal oli, siis tegiwad raudrüütliid rahwaga ise, mis nad aga tahtsiwad. Kui wälised

waenlased Maarjamaa omanikka tülitama tuliwad, arwasiwad eestlased wabaduse tunni tulnud olewat ja tõstsiwad mäsju. Kuid ordurüütliid „rahustasiwad“ peagi oma alamaid, nii et need mõni aeg jällegi hingata ei julgenud. Kuid naabrid käisiwad wagu sõjawendi tihti pääle tülitamas ja ka oma meeste keskel oli maa wõitjatel sagedasti kokkupõrkamist. Tüli ei saanud kunagi ordo ja piiskopi, sakslaste ja daanlaste wahel lõppeda, sest igamees tahtis oma õiguste põhjal paremat tükki „paganate pärandusest“ enesele.

Wälistest waenlastest oliwad leedulased, kuurlased ja wenelased, kellega sakslastel tihti pääle eitlemist tuli ja kellede käest nad nii mõnigi kord „palawa sauna“ saiwad. Käisiwad ju ordurüütliid omas ahnuses naabrimaid riisumas ja laastamas, sest neil ei olnud wõidetust ja allahheidetust lätlaste ja eestlaste maast weel küllalt. Nii läksiwad nad 1236 aastal Leedumaale saati püüdma. Siin käis aga orduwendade käsi 22. septembril koguni halwasti, sest leedulased langesiwad neile Bauske lähedal Saules äkitselt kallale ja mitukümmend „wahwat mõõgawenda“ ning ordomeister Bolquin langesiwad leedulaste nuiade all. Nüüd tuli ka mõõgawendade ordole lõpp ja ta ühendati Saksa Preisimaa ordoga. Paawst Gregor IX. andis 1237 aastal selleks oma õnnistuse ja luba. Senised ordomantliid wahetati uute wastu ümber, endise punase risti ja mõõga asemel ehtis nüüd rüütlikuube — must rist. Uus Liiwimaa ordo seati niisamuti kui endinegi mõõgawendade ordo Riia piiskopi walitjuse alla. Esimeseks Liiwimaa ordomeistriks waliti Preisi maawalitseja Hermann Balk, kes 60 Saksa ordowennaga seltsamal aastal (1237) Liiwimaale tuli. Eestlased ei wõinud sarnasel lool oma kaotatud wabaduse pääle enam mõteldagi, sest maa isandatel oli ordo kindlaks seljatoeks ja

faitfeks wäliste kui ka sifemiste waenlaste — ristitud „paganate“ wastu.

Suba oma esimejel walitsuse aastal 1238 läks Hermann Balk Tartu piiskopi abiga wenelaste wastu sõdima. Pihkwa linn heitis end pea ordumeistri alla, kes seda kindlustas ja sakslased sinna sisse pani. Kuid Pihkwaga üffi ei suutnud ahne ordomeister weel rahul olla, ta tungis edasi ja wõttis seltsamal aastal weel Isborski linna ära. Nowgorodi würst Aleksander Newski ruttas aga sakslaste wastu, lõi neid tagasi ja wõitis rüütliid Peipsi järwe jää pääl 1242 suutmaks ära. 400 Saksa rüütliid leidsiwad põgenedes järwe jääpragudes surma. Wenelased küll edasi ei tulnud, aga ometi oli sakslastel nende eest suur hirm ja eestlased nägiwad, et nende waenlased mitte nii ärawõitmatad ei olegi, mis nende wabaduse lootuseid südames mitte kustuda ei lastnud. Kui siis weel 1260 aastal ordurüütliid ordumeister Burchard v. Hornhuseni juhatusel Durbeni järwe ääres semgallaste ja kuurlaste poolt rängasti lüüa saiwad,*) lõi mässu-
tuli terwel eestlaste maal rõhujate wastu uuesti lõffele. Saarlased tõusiwad ühelmeelele üles ja wabastasiwad end orjakütkedest, aga juba seltsamal talwel tuliwad sakslaste ja daanlaste salgad üle jää Saaremaale, kus nad kangesti rüüstasiwad ja põletasiwad. Eestlased kogusiwad end Raarma maalinna lähedale wiimasele wastuhakkamisele ja kindlustasiwad oma seisukohta. Küll sõdisiwad saarlased wahvasti, aga waenlaste wägi oli tugewam, nii et kindlus peagi langes ja

*) Selles lahigus sai ka ordumeister Hornhusen ja daanlaste wäejuhataja hertzog Karl, keda Eestimaalt appi oli palutud, surma. Lahing oli kahetsa tundi kestnud, mis ajal 150 rüütliid maha löödi ja ja paljud wangi wõeti, kelledest pärast 8 tuleriidal ära põletati. Eestlased keda sõjasulastena ühes toodud, ei sõdinud ühes.

wahwad kaitsejad suuremalt jaolt waenlase mõõgatera all suriwad. Kes weel surmast üle jäiwad, palusiwad wõitjatekt rahu ja andsiwad neile pandiks käemehi. Suure saagiga põõrasiwad sakslased ja daanlased jälle Ülemaale tagasi. Weel kord tõstsiwad saarlased mäsflu, aga siis rõhuti neid jäädawalt orjainke alla.

Gestlaste olud Tallinnamaal ei olnud sugugi mitte paremad, kui Liiwimaal. Neid pandi maa ärawõitjate daanlaste poolt niisamuti orjainke alla, nagu Liiwimaagi päriselanikka. Nende põllud wõeti wõitjate omaks, kes sinna omad lossid ja mõisad pääle ehitasiwad. Gestlastel ei olnud enam mingisugust omadust, isegi nende noorikud ja tütreid oliwad mõisafakste omad. Kui eestlased nurisema ja kaebama hakkasiwad, siis tehti neid kohe mäsflajateks, nagu seda paras-tegi weel küllalt sündis. Kuninga juurde eestlased oma häda kaebama ei pääsenud, sest see elas kaugel ja kuigi neil see oleks õnnestanud, rõhujad oleksiwad sellegagi walmis saanud. Häda ja rõhumiste all tõusiwad rõhututel mäsflumõtted ja nad katsusiwad wiimast korda oma enese jõuga walusaid orjaahelaid maha raputada.

Mäsfluleel lõi 1343 aasta Jüripäewal lausa lõkfele. Kõik wõõrad, keda eestlased iganes kätte saiwad, löödi surnuks. Mõisatele pisteti tuli otša ja tehti tuhaunikuks, mis ka Badiise klooftriga sündis, kus mungadgi surnuks löödi. Läänemaa eestlased tapsiwad üksi 2000 wõõrast rõhujat ära ja hakkasiwad Haapsalu linna piirama. Kõigelt poolt kogusiwad nüüd eestlased kokku, nii et sõjalaste hulk 10,000 meheni tõusis. Nüüd peeti nõuu Tallinna linna daanlaste käest ära wõtta, kuid oma jõuga ei arwatud siisgi waenlastest jagu saawat, mispärast siis ka rootslasi appi paluti. Kuid abilised ei tulnud nii ruttu kui tarwis, waid selle asemel

ilmus ordomeister Burchard von Drenleve (Dreiliven) Liivimaalt Järvamaale ja kutsus Eesti „kuningad“, keda rahvas ise valinud, Paide lossi enese juurde filmakirjalisele läbirääkimisele, kuni järeleruttaw sõjavägi õnnelikult kohale jõudis. Kuningad võeti muidugi ordomeistri poolt wangi ja eestlased pididwad ilma wälise abita ordomeistri wäega sõdima hakkama. 14. mail 1343 algas werine lahing Tallinna müüride all, mis eestlastele õnnetumalt lõppes ja kus 3000 waprast wabadusewõitlejat enesele haura leidsiwad. Rootslaste poolt palutud abiwägi jõudis liig hilja, — wiis päewa pärast lahingut, Tallinna alla, kust eestlased juba ammu kadunud olivad. Ka Haapsalu piirajad põgenesiwad säält, kui nad õnnetumast Tallinna lahingust sõnumeid saiwad, soodesse ja metsadesse peitu.

Ka saarlased tõstiwad seltsamal aastal Jaakobipäewal mäsju. Kõik wõõrad, ka preestrid ja mungad, tapeti ära ehk uputati merde ja piirati Põide loss ümber, kus sundija asus. Kaheksa päewase piiramise järele andsiwad lossis olejad selles lootuses alla, et neid wabalt äraminna lastakse, aga teel rannale kargasiwad saarlased nende kallale ja löiwad neid kividega furnuks. Nüüd kindlustasiwad saarlased end Pamma metsa, kuhu naesed ja lapsed ning kõik wara warjule wiidi, sest sakslased tõttasiwad kätte tasuma. Preisi kõrgemeister saatis ordowendsid ja 600 sõjalast ordomeister Drenlevele abiks, kes oktobrikuul Riiga jõudsiwad, kust kohe Tallinnamaale marsiti, et sääl harjulastele kätte tasuda, kes ka kindlusi olivad ehitanud. Need kindlused wõideti peagi ära, kus hulk eestlasi langes ja nende wiimane waranatukene waenlaste saagiks sai. Terwe selle suwe jooksul (1343) olivad 30,000 eestlast wabaduse wõitlustel oma elu kaotanud. Aga saarlastele ei suudetud sel aastal weel kätte tasuda

oli pehme ja meri lahti. Kuid jaanuari ja weebruari kuul tegi külm waenlastele teed ja küünlakuul 1344 oli ordomeister juba Saaremaal. Saarlaste kuningas Wesse kogus kõik saarlased wiimasele wõitlusele koku, mis 16. weebruaril 1344 algas. Küll sõditi wahwasti, kuid üliwõim oli suur — saarlaste kindlus langes ja 9000 meest saiwad surma. Nende kuningas Wesse langes aga sakslaste kätte wangi ja poodi uiles.

Et kewade kätte jõudis ja meri lahti hakkas minema, jätiswad sakslased „täielise mäsusurumise“ teiseks korraks ja tõttasiwad kindlale maale. Kuid niipea kui waenlased maalt kadunud, tõstiswad wahwad saarlased uuesti mäsku. Järgmisel aastal, weebruari kuul 1345 tuli kättemaksja ordomeister jällegi Saaremaale, rüüstas, tappis ja laastas, mis weel wähegi wõis ja sundis wäheseid elamajäänud elanikke allabeitmisele. Karja kindlus kistuti maha ja sõjariistad korjati rahwa käest ära.*) Selwiisil oli Gesti rajadel peagi rahu walitsemas ja harwa weel tuli fiin ja sääl nõrk wabastusekatse ette. Nii katsusiwad sakslased kord kümne maku wiimisel sel teel Wiljandi lossi pääseda, et nad wiljakotidesse sõjariistus mehi peitsiwad, et sääl siis teistega ühinedes sakslastele kallale tungida, kuid seegi katse läks äraandjate läbi haledalt nurja: Mehed wisati kõige kottidega sügawatesse keldritesse, kus nad hirmjal wiisil hukka saiwad.

Gesti mäsk Saare- kui ka kindlamaal mõjus selleks suuresti kaasa, et Daani walitus Gestimaal oma jalgealuse alt kaotas ja kuningas sunnitud oli wõidetud lohtasid käest ära andma. 1346 a. müüdi Harju- ja Wirumaa Saksa ordo kõrgemeistrile Heinrich Dufemerile, ära, mida keiser Ludwig

Saarlastel oli ka hulk kiwiwikamise masinaid, mis väga osawasti daanlaste ja sakslaste masinate järele tehtud olisid.

felsamal, paawst aga järgmisel aastal tinnitas. Maa eest saadi 19,000 Kölni marka, millele weel mõni tuhat marka juurde lisati, nii et terve Daani päralt olew Gesticmaa 25,645 marka ordule maksma tuli. Et aga ordul kauguse pärast Gesticmaad raske walitseda oli, müüs kõrgemeister Dusemar maa Liwimaa ordomeister Goswin v. Herikele 20,000 marga eest edasi. 8. detsembril 1347. hakkasiwad ordowennad daanlaste asemel Gesticmaad walitsema. Nõnda langes terve Läänemere rand Preisimaa piirilt kuni Narowa jõeni Saksa ordo omaks, kes siis maa pärisrahwaga nii talitas, kuidas ise tahtis. Kuid ka kirikul oliwad omad maad, mis aga mitte nii ühes tükis lõune piirist põhjani ei ulatanud, nagu ordo omad, waid killustatult ordo maade wahel seisiwad, ja ka linnad omandasiwad enesele maid, iseäranis Riia linn, mida kodaniku hoost laenumeesetele edasi andsiwad. Riia linn sai peagi tähtsaks kaubalinnaks ja ta oskas omale niisamasugust wõimu maade ja rahwaste üle muretseada, nagu seda teised wõimupüüdjad — piiskop ja ordo tegiwad.

Iseäranis wõimsaks tõusis Riia linn, kui ta „Hansa ühendusesse“ astus. See ühendus tõusis jaks elule, et Saksa linnade kauplemist edendada ning et ühisel jõul kõiki takistusi ära wõita, mis teiste riikide poolt Saksa kauplemisele tehti. Ka pidi Hansa Läänemerd mereröwlitest puhastama, kes kaubalaewadele mitte armu ei andnud. Sels otstardeks pidas Hansa ühikus merel hulk sõjalaewu. Hansa keskkohtaks oliwad Saksa linnad Hamburg, Lüübek ja Bremen, mis peagi wäga tähtsateks ja kuulsateks kaubalinnadeks saiwad. Ka Riia linnal oliwad omad kauba- ja sõjalaewad ja ta wägewus tõusis nii suureks, et teised Liwimaa isandad — ordo ja piiskop — temaga tõsiselt rehkendama pidiwad. Nende kolme wõimu wahel kestis siin ka wõidetud ja allahheidetud maade

ja linnade pärast alatine tüli ja üks isand katsus ikka tõist ravaluse ja wägimallaga kõrwale tõrjuda. Isegi paawst tõmmati omawaheliste tülide seka ja selle otjus kaldus kord ühe, kord teise wõimu poole, nii nagu saaditud ja kingitud kuld Roomas mõjuda suutsiwad. Ordo pandi paawsti poolt mitmel korral kiriku wande alla, kuid kõlilewa kulla abil unustas paawst kõik ordo patud ära ja kinnitas 1393 a. seaduse, mille järele edaspidi Riia kiriku ülemad waimulikud ja pääpiiskop Saksa ordo liikmed pidiwad olema.

Maa pärisrahwastest ei kõnele ajalugu enam palju midagi. Ei suutnud nad ju kui ilma maata, waranduseeta ja õiguseeta inimesed ajaloo käigus enam mingit tähtsat ega tähtsusetat osa kaasa mängida ja kaowad nii ajaloo waatepiirist. Nende majandusline elu ja hariduse järk kujunes nii, nagu seda wõitjad tahtsiwad ja hääks arwasiwad. Mida waesem ja rumalam päriselanik, seda kergem ja parem oli neil tema üle walitseda. Uus usk, mida wõitjad endise ebausu asemele allahoidetutele pääle sundisiwad, ei suutnud egi algul sugugi oma hariwat mõju näidata ja ristitud paganad pidiwad enne kui pärast oma ebausku kombetest kõrwasti kinni, olgugi et nende ohwripaigad, ebajumalad ja pühad hiiekohad wäewõimuga ära häwitati. Wana usk elas, iseäranis eestlaste seas, kuni uuema ajani mõjusalt edasi ja ainult meie aja haridus suutis selle jälgi rahwa hingedest kaotada.

Et aga maa wõitjad päriselanikkude majanduslise kui ka hariduslise järje pääle mõjusiwad, ei saa salata. Sakslastelt õppisiwad eestlased esiteks paremate jahi- ja sõjariistade tarwitamist tundma. Siis täielikumat ehitusekunsti, sest orje tarwitati ju losside, kindluste ja kirikute ehituste juures alatasta, nii et need ka oma elumajakaste ja onnikeste juures aegajalt uuendusi ja parandusi ette wõtsiwad, nii nagu her-

rade arm ja olud seda lubasivad. Ka põllutööriistad täienevad, sest mõisa väljadel tehti ju rahvajal orjade abil põllutööd, kes siis säält ka oma põllulapikeste väike põllukulturi aegajalt üle kandisivad.

Allaheidetute waimuharimise eest ei hoolitsetud efsialgul peaaegu sugugi. Ei andnud ju alalised sõjad selleks ka suuremat mahti. Et aga rahwast paganusest wõõrutada, selleks pidiswad peefstrid rahwa keelt ära õppima ja neid ristiusu õpetusega, kuigi pääliskaudselt, tutvustama. Alguseks kui weel keelt ei osatud, aeti rahwas lihtjalt päältwaatama, kuidas ristiusu jumalateenistust peeti ja katsuti neile märkide waral selgeks teha, et ülewal pilwede taga elaw Jumal asub. Muudugi oli see harimata paganale raske mõista, kes oma jumalaid puus ja kiviis, hiies ja metsas, kõues ja pikses nägi.

Katoliku kirikuteenistust ülendas ilus kiriku koorilaul ja võimalik on, et see nii mõndagi paganat waimustas ja uue usu külge köitis. Oli ju ka nende jumalateenistus iseenesest tore ja kaafakistuw, kuna paganaaja jumalateenistus lihtsas ohwerdamises seisis. Juba õige wara on katoliiklased eestlasi kui ka lätlasi kiriku kooridesse laulma wõtnud, mis tarwis neid enne õpetati ja koolitati. Aga ka wäljamaale on pärismaalasi kooli saadetud, kus neid ristiusus ja selle aja hariduses õpetati ja säält tagasi tulles misjonäride abilisteks ja tõlki-
deks seati. Juba Meinhart olewat maa pärisrahwa lapsi Saksamaale õppima saatnud ja nagu eespool nägime, saatis piiskop Albert 30 käemeesteks wõetud noortmeest ka Saksamaale õppima. Läti Hindreku järele on esimene õpetatud eestlane „Wirumaa Johann“ olnud, kes wist juba enne Alberti Saksamaal on õppinud.

Kui meie maale juba katoliku doomkoolid ja kloofstrid asutatud oliswad, siis pandi terasemaid maa päriselanikkude

lapsi sinna õppima. Muidugi ei pööruud niisugused wälja-
kui ka kodumaal õpetatud eestlased ega lätlased enam oma su-
gurahwa ja kodukolde juurde tagasi, waid kadusiwad wõõ-
raste hulka jäljetumalt ära. Niipalju kasu oli nendest siiski,
et nad Sumala sõna rahwa seas rahwa keelel seletada wõisiwad.
Ka wäljamaa haridust ja põllukulturat wõisiwad missoni-
abilised tarberral, niipalju kui seda hääks arwati, kodurah-
wale õpetada. Ometi jäiwad suured hulgad kõigest sellestgi
hääst ilma, sest et nad end harglikult wõõrastest wõitjatest
ja nende aitajatest eemale hoidiswad. Armastuse õpetust, mis
Kristuse uss kuulutati, ei kinnitatud õpetajate poolt mitte
kuski ka tegudega, nii et uus usk ristitute paganate südames
milgi kombel sügawamalt juurduda ei saanud waid täiesti
päälistaudselt ja nimeliselt usuts jäi.

Rahwale jäiwad ka kirjad ja raamatud, mis esialgul
ju ainult Ladina ja Saksa keeles olla wõisiwad, täiesti tund-
mataks. Rõneldakse küll ühest Rooma katekismusest, mis ise-
gi Eesti keelde olewat tõlgitud, kuid raamatu keel wõis nii
wilts olla, et eestlased seda ei mõistnud. Üleüldse on Rooma
usust meie rahwa hinge wäga wähe järele jäänud, sest wa-
nad rahwa laulud ei awalda pääle Maarja ja mõne püha
mehe nime, sellest peaaegu mitte midagi. Alles usupuhastusega,
kus Rooma usk Lutheruse usu eest ka Baltimailt taganema
pidi, hakkas meie esivanematele Lääne-Euroopa hariduse koit
rohkem silma paistma ja hää Rootsi walitus asutas isegi
talurahwa laste jaoks koolisid, millest pärastpoole pikemalt
kõneleme.

Wõimumeeste omawahelised tülid, wälised pääletungijad ja ordo lõpp.

Ordo ja piiskop oliwad wõimu küsimuses maade pärast ühtealati teineteisega heitlemas. Aga ka naabrid, leedulased ja wenelased pöörasiwad wahetewahel oma saagihimulist pilku Maarjamaa poole. Leedo walitseja Jagello oli 1386. Poola kuninga Ludwigi wäimeheks saanud ja walitses nüüd mõlemaid riikisid. Peagi tuli leedulastel ja poolakatel ordoga kokkupõrkamisi ja ordo jäi alla.

Sõjastas kõrgemeister Ulrich v. Jungingen oli 1409. a. Liwimaa ordomeistri Konrad v. Bietinghofiga Poolamaale tunginud ja sääl hulk maad enese alla heitnud. Poolakad ja leedulased astusiwad aga suure sõjawäega sakslastele vastu ja Tannenbergi all saiwad ordo wäed 1410 a. täiesti lüüa. Kõrgemeister Ulrich, 200 ordowenda, 400 rüütlit ja hulk sõjasulaseid jäiwad surnult lahinguwäljale. Pääle selle langesiwad 15,000 sõjameest wangi ja terve sõjalaager jäi wõitjate saagiks. Ka mitmed tähtsad kindlused langesinad wõitjatele, kes kuni Marienburgi alla tungisiwad, kuid sellest ometi jagu ei saanud. Ordo oli täiesti hädas ja ta õnnetäht hakkas tumenema, ehk küll Poolaga weebruari kuul 1411 Thornis rahu tehti. Preisimaa ordo sai selle järele

wõidetud kindlused tagasi, kuid selle eest pidi ta suurt sõjafulu kandma, mis ordole palju pääwalu sünnitas.

Rüüd hakkasiwad ka kodused tülid, mis pääpiiskopi ja ordo wahel alataja edasi kestasiwad, ordo sifemist jõudu kurrama. Iseäranis terawaks kujunes wahelord pääpiiskopi Henning Scharfenbergi ajal, kes 1427. saatkonna Rooma saatis, et need ordo rõhumistest paawstile teatasiwad. Liibawi lähedal langes aga Grobini sundija ehk walitseja, Goswin v. Aichenberg, oma meestega saatkonna kallale, riisus neilt kaebtusekirjad ja uputas 16 meest järwe jää alla ära. See jätk tegu ei jäänud tähelepanemata: Paawst sai sellest peagi kuulda ja ta mõistis Riia linna waimulikud ja pääpiiskopi ordo ustawuse wandest wabaks ja seadis nende waimulikud ja ilmalikud isandaks pääpiiskopi enese. Pääpiiskop Scharfenberg katsus ka Preisi piiskopkonda enese poole wõita ja neid ordo walitjuse alt wabastada. Juba 1426. pidiwad Preisi piiskopid Riiga sinodile sõitma, kuid kõrgemeister suutis neid selleks takistada.

Sel ajal tuliwad ka wenelased üle mõne aja Ugauniasse — Tartumaale — wõõrsiks ja laastasiwad siin (1426.) hirmsasti. Ordomeister v. Rutenberg waatas seda sündmust rahulikult päält ja ootas, kunas Tartu piiskop teda enesele appi palub. See ei mõtelnudgi selle pääle, waid kutsus leedulased appi. Rüüd sunniti wenelased jällegi oma tulnud teed tagasi minema. Sellejärele hakkas ordomeister pääpiiskoppi mitmeti kiusama, nii et see, nagu ülemal jutustasime, saatkonda paawstile kaebama tahtis saata, keda aga ordowennad järwe ära uputasiwad. Selles asjas süüdistati ka Liwimaa ordomeistrit, kuid teda ei wõetud mitte wastutusele, ehk küll 1428 a. maapäew, mis Walgas kokku astus, asja

arutama pidi. Siin tülitseti ainult waimulikkude riiete pärast, kas need walged ehk mustad olema pidiwad.

Kui pääpiiskop Henning Scharfenberg ära suri, nimetati ordoliige magister Silvester Stodewescher 1448 Riia pääpiiskopiks, mis troonil ta terwelt 31. aastat istus. Ordo arwas Sylvesterist enesele tulewikuks tulu tulewat, kuid need lootused kadusiwad peagi ja uus pääpiiskop oli neile nüüd suurem waenlane, kui endised. — Paawst teatas ka Riia linnale, et uus pääpiiskop tark ja waga mees on ja katsus temale Wiimemaal kindlat tuge murteseda. Riia linn ja doomkohtunikud oliwad esiotsa Sylvesteri wastu, aga wiimane meelitas neid sellega enese poole, et ta neile „muste riideid“ kanda lubas ja teifigi eesõigusi andis. Ordole aga lubas ta, et ta ise walget ordo kuube kannab, kui ka doomkohut niisuguseid kandma sunnib. Nii mõistis siis piiskop ühele kui teisele meeltemööda olla, kuid kui wõim täiesti tema käes oli, talitas ta nii, nagu ta ise hääks arwas. Peagi nõudis ta Riia doomkohtu käest, et need walgeid riideid kannaksiwad ja wiimaks pidiwadgi need 1451 walged riided wastu wõtma, millega tühine tüli, mis 80 aastat kestnud oli, lõppes. Nii jäi selles asjas ordo wõitjaks.

Ordo kui ka pääpiiskop püüdsiwad nüüd ilmalikku wõimu Riia linna kui ka piiskopfondade üle kumbgi enese kätte kistuda. Kikast Tartu piiskopkonda himustasiwad mõlemad häämeelega enesele ja et linnad Riiaga eesotjas neile mõlematele kardetawaks wastaseks tippusiwad saama, kutsus Silvester ordomeistri Johan v. Mengdeni 1452. enese juurde Salatfi lossi, kus nad Riia ülemwalitsuse pärast kokku leppisiwad, misjärele jelsamal aastal maapäew Kircholmi kokku kutsuti, kus Riia linna wolinikud tõstetud süüdistuste pääle

wastust pidiwad andma, nimelt et nad oma õigusi kurjasti olewat pruukinud.

Tuue weel kui riiglased jüüdistusi tagasi suutsiwad lükata, milleks neile kuus päewa aega anti, põletati Riia linna püüralt olewad külad maha ja rüüstati ümberkaudsed talupojad paljaks. Riia linn ei ihaldanud sõda, waid wõttis Sylvesteri ja Mengdeni tingimised wastu, mille järele ordo kui ta pääpiiskop Riia linna üle ühesugused õigused saiwad. Linn pidi nüüd omad ametnikud mõlemate wõimude poolt kinnitada lastma, pääle selle weel trahwi maksma ja kaotas mitmesugused eesõigused. Kuid peagi tuli awalikuks, et Riia linn kahte isandat orjata ei saa, sellepärast otsisiwad riiglased Preisimaa linnadelt ja Poolamaalt abi ja hakkasiwad ordot ahwardama. Ordo püüdis aga oma poolt linna meelitada ja andis mõned ärawõetud linna maatükid tagasi. Linn hakkas sellejärele ordot ainsamaks isandaks pidama, mis muidugi vääpiiskopile ei meeldinud. Aastal 1454 pidasiwad Sylvester ja Mengden Riia kooswalitsemise üle nõuu, kuid sellest ei tulnud midagi wälja, sest et kumbgi ikka teisest ülem tahtis olla. Nüüd hakkas Sylvester omalt poolt linna meelitama, ta andis linnale ära wõetud maad tagasi, lubas Riias olewa ordo lossi maha lõhkuda ja kolmandama jao Kuura ning Sengalli maast muretseda. Samal aastal teatas ta ordole ja linnale, et Kircholmis tehtud otsused tühi sed on. Nüüd löi linn end pääpiiskopi poole ja ordo pidi järele andma, sest et Hansa ühisus ja Rootsimaa pääpiiskopile abiks lubasiwad olla.

Ordomeister katsus aga weel linna wõimumehi oma nõusse saada, mis otstarbeks jelsamal aastal Riiga sõitis ja läbirääkimisi algas. Riia kodanikud nõudsiwad, et Mengden ordolossi mahalõhkumiseks luba annaks, mida ta aga

anda ei wõinud, waid linnast lahtus. Mõni päew pääle ordomeistri Riiaft lahtumise sai üks pääpiiskopi sulane nooli läbi, mis ordolosfist lasti, jurma. Sellejärele tõufis wõitlus, kus linn ja pääpiiskop koos ordo wastu sõdisiwad. Sylvester ise heitis piiskopi riided ära ja pani sõja-raudriided selga, mis ka waimulikud doomisandad tegiwad. Sippu käes hoides ilmus pääpiiskop raemaja ette, wabastas linna kodanikud ordole antud wandest ja lubas nendega alati ühte jääda. Järgnewas wõitluses laastas linn ja piiskop ordo maid ja warandust, kuid ordomeister tungis omalt poolt pääpiiskopi mõisatesse, mispääle wiimane kuueks nädalaks rahu palus. Üksja arutamiseks kutsuti maapäew Wolmari linna kokku. Waheajal nõudsiwad riiglased, et pääpiiskop oma lubamisi täidaks, kuid see tõttas uuesti Mengdeniga läbirääkimisi pidama ja leppis sellega salaja kokku. Septembri kuul loeti Wolmari maapäewal 1452 a. Kircholmis tehtud maapäewa otsused uuesti ette ja jagati Riia ülemwalitsus jällegi kahe wõimumehe wahel ära. Küll oliwad Riia linna saadikud kangesti wihased, kuid pidiwad tahes ehk tahtmata ometi järele andma. Ordomeister kinkis aga riiglaste rahustamiseks omalt poolt Riiale armukirja. Ordomeister Mengdenil läks ka korda Preisi kõrgemeistrit sundida, et see Gestimaa tagasiostmise õiguse, mis omal ajal kõrgemeistrile jäetud oli, tühjaks tunnistas. Kui siis weel Preisi ordo poolakate wastu Zarnowikis lahingu kaotas, tegi kõrgemeister Ludwig v. Erlichhausen 1466 Thornis rahu, mille järele ordo Poola kuningate wõimu alla sattus ja mis ka Liwimaa kohta omajagu mõju awaldas. Juba Tannenbergi lahingu järele läksiwad Preisi- ja Liwimaa wahel olewad sidemed nõrgaks, nüüd arenesiwad nad aga üsna lahti ja Liwimaa ordo kaotas enese lõunapoolse hää piirimehe ja toe. Ometegi

suutis end Liivimaa ordo veel sada aastat „wee pääl“ hoida.

Järgmiste ordomeistrite ajal kestsiwad sekeldused pääpiiskopi, ordo ja Riia linna wahel ifka pääle edasi. Tehti wahel rahu ja alati jällegi uuesti waenu pääle. Sylvester kaotas waheajal Riia ülemwalitsuse käest ära ja otsis siis paawstilt ja naabrivürstidelt abi. Paawst Sixtus IV. lubas ka 1474. Sylvester'ile Riia ülemwalitsuse ja Tartu piiskop andis paawsti käsu Riia linnale teada, kes aga sellest midagi ei hoolinud. Sellewastu jäädi ordole truuks ja lubati sellele isegi wälise waenlase wastu abi anda. Pääpiiskop nõudis linnalt truudusewannet ja kui seda ei saanud, siis ähwardas ta Riia linna kiriku wande alla panna, mis ta ka 1477. a. täitis. Linn ja ordo palusiwad nüüd paawstilt abi, kes ka siis neid mõlemaid wandest wabastas ja Sylvester'it Rooma aruandma kutsus. Sylvester otsis aga rootslaste juurest abi, kes siis ka 200 meest saatsiwad. Kui aga mehed Salatsis maale tuliwad pani ordomeister kõik teed kinni, nii et mehed Riia poole edasi ei pääsenud. Et pääpiiskop rootslasi tagasi minna ei käskinud, piiras ordomeister von der Borg Salatsi lossi ümber, mis end kahetja päewa pärast alla heitis. Nüüd wöttis ordomeister kahe nädala jookshul 24 piiskopi lossi ära ja pääpiiskop langes wangi ja pandi Kokenhusi wangitorni kinni, kust teda lahti ei tootatudgi lasta. Sylvesterit sunniti kõiki õigusi käest ära andma ja Simon von der Borg (ordomeistri õepoeg) walitses nüüd ise tema asemel. Kui paawst Sixtus seda kuulda sai, pani ta ordo uuesti kiriku wande alla ja Sylvester wabastati wangist, kes aga hädalise terwise pärast Kokenhusi jäi ja sääl 1479. a. juuli kuul suri. Tema surmaga ei lõppenud siiski veel pääpiiskopi ja ordowahelised tülid. Ordomeister Bernhard von der Borg hakkas omalt

poolt Riia linna rõhuma, kes 1481 paawsti nõuu pääle end ordoft wabastas ja jällegi pääpiiskopi alla heitis.

Wenelased, kes Joan III. ajal end Mongoli ikkest wabastada suutsiwad ja Nowgorodi isewalitsusele otša tegiwad, saiwad nüüd Liiwimaale kardetawaks. Ka oli Joan III. Hansa kaubalinnad finni pannud ja Narowa jõe paremale kaldale tugewa kindluse Zwangorodi ehitanud. Pea pärast Nowgorodi ärawõitmist tungisiwad wenelased 1478 Liiwimaale ja piirasiwad Tartu linna ümber, kuid lahkusiwad seekord peagi. Aastal 1480 tuliwad nad aga uuesti Liiwimaad laastama, ja ordomeister käis omalt poolt Wenemaal, et sääl kätte tasuda, kust ta aga peagi tagasi pidi pöörama, sest et ta wenelastele midagi teha ei suutnud. Pääle laastamise paniwad wenelased Nowgorodi langemise järele Hansa kaubamajad finni ja tegiwad nii Liiwimaa kaubandusele määratu juurt kahju.

Talwel 1481. tungisiwad wenelased juurel hulgal Liiwimaale ja talitasiwad siin nagu ise tahtsiwad. Ordomeister von der Borg otfis oma rüütlitega kindlustes ja lossides warju, kuna maapärisrahwas ja linnad waenlase wõimu alla jäiwad. Wiljandi linn põletati täiesti ära, Tarwastu, Karksi ja paljud teised lossid tehti wareteteks ja rahwas weeti Wenemaale wangi. Wiie nädala rüüstamise järele läksiwad wenelased jälle omale maale tagasi, ilma et nad siin ordomeistri poolt wastupanemist oleksiwad leidnud. 1483 tehti Bernhard von der Borg Wõnnus komturite poolt ametist lahti ja jäeti talle ainult Pärnu ja Lihula lossid elukohaks. Kolme aasta pärast, 1486., suri ta ära. Simon von der Borg oli aga Tallinnasse tagasi läinud ja suri sääl 1492 piiskopina.

Ordomeister Borgi asemele waliti Wõnnus Tallinna tomtur Freitag von Loringhof ordomeistriks. Ta finnitati kõrgemeistri poolt 1485. ametisse, mida ta kuni 1494 nime järele pidas, sest et ta wanaduse pärast oma ameti juba 1491 Walter von Plettenbergi kätte olewat andnud. See mees oli kui maamarshal 1489—91. ordo ja Riia linna waheliseft sõjast agarasti osa wõtnud ja Riia kodanikka ordule alla heitma sundida aitanud, nii et linn ordolt andeks paluma ja mitmeid raskeid tingimisi täitma pidi. Kui siis Loringhof 1494. juri, waliti Walter von Plettenberg ordomeistriks, kes kõigist senistest kõige tähtsamaks tõusis. Plettenberg hakkas kohe Dünamiündet kindlustama, lastis ordo lossi Riias üles ehitada ja kindlustas Wõnnu lossi mitme tugewa torniga. Ta ostas kodanikkudega kui ka waimulikudEGA hästi ümber käia, nii et kõik temaga rahul oliwad ja ordo ja waimulikude waheline waen täiesti lõppes. Warsti jõudis ka aeg, kus ühisel jõuul wälisele waenlasele wastu pidi astutama.

Wene jaar Joan III. tahtis Liiwimaale kätte tasuda, sest et rajaanärsed maakonnad maksu maismast tõrkunud. Ka oli weel tüli põhjuseks see, et kaks wenelast Tallinnas waleraha tegemise pärast ära oliwad hukatud. Ordomeister otfis asjata Rootstist, Leedu- ja Saksamaalt abi ja katsus lõpuks Joan III. rahu teha, millest aga midagi wälja ei tulnud. Müüd pidi ta oma jõuga wenelaste wastu minema, kes 1501 Liwi- ja Gestimaale riisuma ja laastama tungisiwad. Ordomeister kogus 4000 ratsameest ja 2000 sõjasulast ning hulk maa päriselanikka koku ja läks Wiljandist waenlase wastu teele. Augusti kuul 1501 ligines Plettenberg Wastselinna lähedal Wene piirile ja puutus 27. aug. Seritsa jõe ääres Isborški linna ligidal wenelastega koku, kellede hulka

40,000 mehe pääle armati. Plettenberg wõitis Wene wäe täiesti ära ehk tema sõjalaste hulk küll mitu korda vähem oli, kui wenelaste oma. Iseäranis wahvasti wõitles Plettenbergi ratsa- ja suuretükki wägi*), kes waenlased kõhe põgenema löi, nii et need terwe sõjalaagri Plettenbergi saagiks jätsiwad. Isborški kindlusest mööda minnes, anti ka sellele suurtükkidega tuld ja taheti weel kaugemalegi edasi tungida, kuid sõjawäes pääsis külgehakkaw tõbi lahti ning et leedulased, kes Ostrowi all Plettenbergiga ühinema pidiwad, ei ilmunud, siis pöörati jällegi Liwimaale tagasi. Kc toodi kodusst sõna järele, et wenelased Liwimaal rüüstawat ning et Riia komtur nende wastu sõdides surma on saanud. Plettenbergi wäest suri palju haiguse kätte ära ja ta ise pidi Wiljandis töbewoodis lamama.

Selsamal aastal 1 now. tungiswad Wene wäed uuesti üle piiri Liwimaale, sest nad oliwad kuulda saanud, et Plettenbergi sõjawägi laiali läinud. Rüüstajate wenelaste ja tatarlaste hulka armati ligi 100,000 olemat. Terwe maa rüüstati nüüd paljaks, Helmes puutusiwad 300 Tartu piiskopi sulast nendega kokku ja leidsiwad kõhe surma. Wenemaale tagasi minnes wiidi 40,000 wangi ja hulk riisutud warandust ühes. Küll oli Plettenberg wäge kogunud ja waenlasele wäide juurde järele tõtanud, kuid wenelased ei hakanud sõdima, waid katfiswad aga et üle piiri omale maale saiwad. Plettenbergi jõud oli ka tagaajamiseks wäike, mis ka osalt sellest tuli, et ordo ülemmarschall ja Goldingeni komtur ordomeistrile wastu paniwad ja waenlast taga ajada ei tahtnud. Wenelaste

*) Suurtükisid tarwitati esimest korda Prantsuse-Inglise sõjas 1340—1346. kus paugatused suuremat kohutust on sünnitanud, kui kaela paisatawad raudpommid.

laastamiskäigul olivad kümned tuhanded inimesed maal surma leidnud ja palju elukohte tuhahunikuks tehtud.

Kuid siiski kogus ordomeister veel jõudu ja läks 2000 ratsamehe ning hulga talupoegadega Kirumpää lossist Pihkwa alla ja hakkas linna piirama. Ka nüüd ootas ta asjata leedulastelt abi, kes tingimata tulla lubanud. Warsti ligines aga suur wenelaste ja tatarlaste vägi Pihkwale appi, mispääle Plettenberg oma väikese väega linna piiramise järele jättis ja waenlasele vastu tõttas. 13. sept. 1502 puutusid waenulised wäed Smolina järwe ääres, Pihkwa ligidal, teineteisega kokku ja lahing algas. Väike Plettenbergi vägi piirati peagi armurikka Wene wäe poolt ümber. Ordomeister asus ise ratsawäe etteotsa ja tungis kolm korda waenlaste ridadest läbi jalawäele abiks, kes juba kahtlema löiwad. Mehine ratsawäe päaletungimine kohutas suure Wene wäe ära, kes nüüd peagi põgenema hakkasiwad. Üüft maad aeti wenelasi ratsanikkude poolt taga, aga siis pöörati wäsimuse pärast jalawäe juurde tagasi. Ordomeister oli täiesti wõitnud, mille tagajärjel wenelased 1503 aastal kuue aasta pääle rahu tegiwad ja mis hiljemine kuni 1553 aastani pikendati. Ka lasti Wenemaale wangi wiidud Liwimaa elanikud kodumaale ja alles 55 aasta pärast sõdisiwad wenelased jällegi Liwimaaga.

Kuid siiski tõi Nowgorodi Hansa kaubandusele kinnipanek Läänemeremaadele palju kahju. Riia, Tallinna, Narwa ja Tartu kauplemine hakkas tagurpidi käima ja nende linnade õitseageg oli mööda. Wenelased tõiwad nüüd teist teed omale maale kaupa sisse ja ordol ei olnud enam niipalju jõudu, et ta wäewõimuga wana kaubateed awada oleks suutnud. Ka mõjus see asjaolu palju kaasa, et Preisimaa ordo 1525 otsa lõppes ja ilmalikuks hertsogiriigiks sai. Wi-

mane förgemeister, Brandenburgi markrahw Albrecht, müüs-
õigused, mis tal weel Harju-Wirumaa üle olivad, 24,000
kuldna eest Plettenbergile ära ja 1525. wandus see rüütel-
fond Walter von Plettenbergile truudust. Plettenbergi kuul-
sus ulatas ka wäljamaale ja ta ülendati keiser Karl V. poolt
würstiks. Kui ta wanaks ja nõrgaks jäi nimetas ta 1533
ordo marschalli Hermann Brüggeni oma abiliseks,
kes kuni tema surmani suuremaid ordo asju diendas. Wal-
ter von Plettenberg suri Wönnu kiriku altari ees, kus ta
jumalateenistust päält kuulas 1535 a. ära. Viimama ordo
kestis waewast wiisi weel 25. aastat edasi. Augusti kuu-
lõpul 1559 oli ordoga lugu nõnda kaugel, et ordomeister
Kettler end Poola kuninga ülemwalitsuse alla heitis.
Tingimiseks tehti, et ordo Viimamaad hiljem tagasi osta wõib.
Kuningas Sigismund II. lubas Läänemeremaid wenelaste
eest kaitsema ja töötas rahwast mitte rõhuda. Kui aga 1560.
suur wenelaste sõjawägi *) juuli kuul Walga lähedal Er-
mesti (Härgmäe) juures laagris oli, tungis ordo sõjawägi
marschall v. Belli juhatusel nendele kallale. See oli õnnetu
tegu, wenelased wõitsiwad täiesti ja ordo sõjawäele tehti wiim-
jeni ots pääle. Wenelaste kätte langesiwad wangi ordomar-
schall, 10 ülemat ja 120 ordowenda, keda Moskwa saadeti
ja kus marschall Phillipp Schall von Bell ära hukati. Pääle-
selle piirati Wiljandi kindlus, just parajasti kui Pärnus maa
kaitsemise üle wiimast nõuu peeti, ümber. Wiljandi ümber-
piiramist kuuldes lahkusiwad nõuupidajad wõimumehed, ordo
meister Kettler, ta abi Christoph, hertsog Magnus, kes
sel aastal Saare- Kuuramaa oma walitsuse alla oli wõtnud,

*) Iwan Hirnus (IV.) saatis oma suure sõjawäe würst Schuiski
juhatusel Viimamaale, kes siin pääle muu ka Tartu linna 1558. ära
wõttis ja wiimase piiskopi Hermann III. Moskwa wangi wiis.

ja teised koost ära, ja igauks katsus aga oma elu päästa. Meljanädalise piiramise järele langes Wiljandi loss 26. augustil, kuna linn enne wiie majani maha oli põletatud, ja lossis elutsew wana hall endine ordomeister Fürstenberg, kes ka lossi kaitfes, ja ta seltsimehed wõeti wangi. Nende kaotuste järele oli ordo jõud 1561. täiesti otsas ja tegewus lõppenud.

Uus usk ja uued Liivi- ja Eesti- maa isandad.

Ordo oli nende löökide järele täiesti võimetu, Bene sõjaväe-salgad ujutasivad terve maa Wönnust kuni Soome-laheni üle ja vastuhakkajaid ei olnud enam kuskilgi. Tartus üksi oli 10,000 inimest nälja, külma ja waenlaste kuulide all surma saanud ja hulk warandust ning 552 suurtükki langes wenelaste saagiks. Hulk ordo kindlusi: Laiuse, Rõngu, Võltsamaa, Rakvere, Tolse ja Kawilda, langesivad ilma wõitlemata waenlase kätte. Kolmes salgas olivad wenelased meie maad rüüstanud ja kuni Riianigi tunginud. Kuskil pool ei olnud enam wastupanejaid. Ordomeister Kettler ei teinud asjast wõljagi ja pääletungijad riisusivad kaitseta päriselanikka ilma mingi takistuseta. Müüd arwasivad eestlased ka paraja aja kätte tulnud olewat, kus nad oma rõhujatele kätte tasuda saawad. Gestimaa talupojad kogusivad end salkadesse, põletasivad mõisad, mis weel alles olivad, maha, tapsivad mõne mõisniku, kes kätte langes ja ahwardasivad kõigile kätte maksta. Kuningaks waliti keegi japp, keda wanfrigaga weeti, mille kõrwal 12 kannupoiski jooksiswad ja kus ees ratsanik torupilli puhus. Tallinna linnale pakuti rahu, kuid raekohus andis neile nõuu waenulist ettevõtet katti jätta. Gestlased piirasivad aga Kolowere lossi ümber,

kuhu palju mõisnikka oma perekondadega warjule oliwad põgenenud. Keegi Christof Münchhausen kogus aga Saksa sõjawäe kottu ja sundis isegi Lihula ümbruse eestlased oma wendade wastu wõitlusele tulema. Kolowere alla jõudes wõideti piirajad eestlased tohe ära, kus juures neid 70 meest surma sai, kuna aga nende „kuningas“ wangi langes ja pärast ratta pääl neljaks lõhki kisti. Teisi wangilangenuid piinati ja hukati Koloweres ja Tallinna wärawate ees hirmsasti. Rõnda lõppes wiimane eestlaste wastupanemine 1560.

Wene wäesalgad rüüstasiwad waheajal maad ikka edasi. Ordo poolt ei olnud enam mingit toetust loota, sellepärast andsiwad Tallinna linn, Harju-, Wiru- ja Järwamaa rüütelkonnad end 4. juunil 1561. Rootsi kuninga Cerik XIV. walitsuse alla. Selsamal päewal wandusiwad Cestimaa mõisnikud ja paar päewa hiljem Tallinna linn Rootsi kuningale truudust. Wenemaa tegi Cerikuga kahe aasta pääle rahu ja Poolamaa katsus Rootsiiga sõbrustada, et seda kergemini Liwimaad oma walitsuse alla heita. Kettler, pääpiiskop, ega Liwimaa seisused ei suutnud suuremat wastu panna, sest maa oligi juba pandiks antud losside läbi Poola kuninga Sigismundi wõimuse all. Septembri kuul 1561 tuli Poola kuninga Sigismundi wolinik würst Radziwil Riiga, et siin täielikku Poolamaale allahetmist nõuda. Kettler ja pääpiiskop oliwad juba ennem nõuus, nii et selle asjaga peagi toime saadi. Maale lubati endised õigused alles ja ewangeliumi usk mis hiljuti suuremale hulgale armsaks oli saanud, puutumata jätta. Nii pidi siis Saksa walitsus, Saksa keel ja uus Saksa usk, Liwimaale päranduseks jääma ja jäi seda ka edaspidigi. Oktobri kuul 1561. tuli Sigismund II. August Wilna linna,

kus Kettler, pääpiiskop ja Liivimaa seisused talle truudust
 wandusiwad. Ka kuningas wandus siin, et ta kõiki lubamisi,
 mis Radziwil juba lubanud, Liivimaa vastu peab. Ta
 nimetas würst Radziwilli oma asemikuks, kes tema asemel
 siin riigiasju ajama pidi. Kui Radziwil järgmisel aastal
 1562 Riiga tuli, siis wandusiwad rüütlid, ja linna-
 nade asemikud pääle Riia linna asemiku, Poolamaale
 truudust. 5. märtsil andis Kettler Riia brdostsis oma
 ordomantli, ordo risti, ordo õigused ja lossi kui ta linna
 wõtmel würst Radziwili kätte. See oli Saksa ordo wor-
 milik ära lõpetamine. Riia linn wandus aga alles 1582
 Poola kuninga Stephan Bathorile truudust, wabaeaga aga
 1562—82 a. nimetatakse Riia linna wabaduseajaks. Kui
 Riia pääpiiskop Wilhelm 1563 suri, siis jäi ta see koht
 tühjaks ja kuningas Sigismund lõpetas pääpiiskopi walitjuse
 ameti 1566 täiesti ära. Nüüd seisiwad eestlased mitme wa-
 litseja all. Wene zaar Joan IV. walitjes endiseid Tartu
 piiskopi maid ja Narwa linna ümbrust, Holsteini hertsog
 Magnus Saare- ja Läänemaad, Rootsi kuningas Gerik Harju-,
 Wiru-, ja Järwamaad ja Poola kuningas Sigismund II.
 August Liivimaad. Saksa keel ja meel kestsiwad enne kui
 pärast edasi ja endised raudrüütlid nõutasiwad enesele ühe kui
 teise maa walitseja käest eesõigusi ja aeg tuli, kus eestlased
 kohati weel rängemat rõhumist kandsiwad kui ordo ja piis-
 kopi walitjuse ajal. Uute walitsejate all lagunes ka uus
 usk „alamate“ seas laiali, kuni osa rüütliid ja ülemaid seda
 juba ordo walitjuse lõpul omaks oliwad wõtnud.

Uus Lutheri usk jõudis 16. aastasaja esimesel poolel
 kõige esiteks Andreas Knöpfeni läbi Riia linna, kes sääl uut
 usutunnistust kuulutama hakkas. Et Riia pääpiiskop asja
 mitte wäga tõsiselt ei pidanud, leidis ewangeliumi usk takis-

tamatast teed 1522. oli Rnöpkenil juba niipalju poolehoid-
jaid, ei ta katoliku pappidega Beetri kirikus awalikult usu üle
waidlema hakkas. Weel jelsamal aastal nimetati Rnöpken
koguduse soowil ordumeistri Plettenbergi loaga Beetri ki-
riku õpetajaks. Siin töötas ta kui esimene Lutheri usu
õpetaja funi oma surmani 1539.

Paljud Riia kodanikud oliwad uuest usust waimustatud
ja nõudsiwad, et pääpiiskop selle õpetuse wäljalaotamise
juures abiks oleks. Teadagi et wana kirik oma senini kuu-
lutatud õpetusest taganeda ei tahtnud, sest see käis mitmes
tüüis tema dogmade wastu, mispärast siis ka Wolmari maa-
päew Tartu piiskopi nõudmise pääle Lutheri õpetust ketseri
õpetuseks tunnistas. Seda kiiremalt wõttis aga uus õpetus
maad ja katoliku kirikust ei olnud segaduste pärast, mis Lii-
wimaal alataja walitsejiwad, ka suuremat wastupandjat.
Weel jelsamal aastal tuli teine Lutheri usu õpetaja, Jakob
Tegetmeier, Riiga ja seati Jakobi kiriku õpetajaks. Tema
jutluste järeldustel lätsiwad siin osa inimesi nii pööraseks,
et nad katoliku kirikutesse tormasiwad, sääal pühad pildid ja
kujud purustasiwad, wäärtasjad ära röowisiwad ja haa-
kiwid puruks petsiwad. Küll läkitasiwad katoliklased keisri
Karl V. juurde Wiini saadikuid abi otsima, aga et mitmed
Liiwimaa rüütlid ja Riia komtur Herman Hoyte uue usu
poole hoidsiwad, siis ei olnud sellel mingit järeldust. Or-
domeister Plettenberg, kes uue usu laialilaotamist senini rahu-
likult päält oli waatanud, tahtis kirikute rüüstamiste järele
katoliku waimulikuledele abiks olla, aga linna kirjutaja Johan
Vohmüller, kes Lutheri usuline oli, suutis ta pääle niipalju
mõjuda, et ta usu tülidega tegemist ei teinud. Ordomeister
kirjutas Lutherusele kirjagi, kus ta soowi awaldas, et usu-
puhastaja Liiwimaa rahwale oma õpetust ligemalt seletaks.

Lutherus vastas siis ka Riia, Tallinna ja Tartu kodanikkudele ja manitses ja noomis neid ligimise armastusele.

Plettenberg ega rüütliid ei hoidnud uue ega wana usu poole, sest neil oli nagu eelmises päättügis jutustasime, isegi küllalt tõsist „möögatööd“, nii et nad sarnased asjad waimulikkude õiendada jätsiwad. Plettenberg nägi uuesti õpetusest ainult seda, et see tema seniistele wastalistele, pääpiiskopile ja piiskoppidele otja ähwardas tuua. Sellejama mõttega wõtsiwad ka hiljem hulk mõisnikka ja ordoliikmeid Lutheri usu wastu. — Riiaast laienes usupuhastamine Tallinna- ja Saaremaale. Tallinnas heitsiwad katoliku preestrid ja ka linna elanikud Lutheruse usku, ja uut usku kuulutati suure waimustusega, nii et Harju- ja Wirumaalgi usu liikumine ja mäis tõusis, mida Plettenberg 1525 sõjariistadega rahustama pidi.

Tartus kuulutas uut usku kasutasepp Melchior Hoffmann 1524 misjärele linnas suur usuline liikumine tõusis. Piiskopi alamate poolt taheti Hoffmann'i wangi wõtta, selle pääle tekkis aga uulitsatel awalik wõitlus, kus juures kahetse inimest surma saiwad. Tartu kodanikud kutsusiwad Tallinna sõjamehi abiiks ja piiskopi loss wõeti ära. Hoffmann pidi segaduste pärast Tartust lahkuma, kuna tema asemele Riiaast Tegetmeier kutsuti, kes siin oma jutlustega rahwast rahustas. Saaremaal sai aga lutheriusk ilma wõitluseta walitsema, sest et selleaegne piiskop Johan Riewel uue usu poole hoidis ja Lääne- ja Saaremaal ewangeliumiusu õpetajad ametisse seadis. Viimimaa ülemad seisused ei hoolinud, nagu ülemal nimetasime, ka usust midagi ja kui Plettenberg 1525 Riia linnale, kes end usu uuenduse pärast piiskopist lahti löi, kõik wanad eesõigused kinnitas ja uut usku pidada lubas, siis sündis see ainult politika pärast, et riiglased end

uue Preisi hertsogi Albrechti alla heita töötasivad. Ruhja-
Wolmari maapäewal 1526 awaldati soowi, et Cesti-, Viivi-,
ja Kuuramaa end ühiseks ilmalikuks walitsuskonnaks muu-
daks, nagu seda Preisi ordoga sündinud on. Pletteuberg
ei olnud aga sellega nõuus, waid ta tahtis surmani katoliku
ufu poole hoida ja ordomeistriks jääda.

Selle maapäewa ajal tuli kasukasewp Hoffmann uuesti
Tartu ja hakkas siin rahwast jutlustega üles kihutama, kes
peagi rüüstades doomkirikusse ja katoliku waimulikude maja-
desse tungis. Ra jutlustas ta õpetatud õpetajate wastu ja
arwas, et ainult tema sarnased ewangeliumi kuulutada wõi-
wad. Hoffmann pidi aga pea Viiwimaalt lahkuma, elas
lühiteft aega Tallinnas, reisis siis Saksjamaale, kus ta wangi
sattus ja Strasburgi wangikojas juri. Uus usk, mis Piibli
sõna järele kui „sinepi iwa“ wäiksel mulda istutati, laien-
das, nagu ülemal nägime, warsti omad harud Baltimaade
üle laiali. Kõige vähem pinda leidis ta esiotsa küll Kuura-
maal. Ra ei olnud usuwabadus weel maksew ja katoliku
piiskopid ja waimulikud tegiwad omalt poolt kõik, mis wõi-
sivad, et aga oma wõimu alal hoida. Kui aga keiser
Karl V. Saksi hertsogi Morizi kätte wangi sattus, lubas ta
31. juulil 1552. Passaus lutheriusulistele usuwabadust, mis
pääle ka Viiwimaa seisused Pärnus otsuseks tegiwad, et iga-
üks, olgu ta mis seisusest tahes, oma usku ilma tagatusa-
mata ja segamata pidada võib. 17. jaan. 1554 andsiwad
ordomeister, pääpiiskop*) ja piiskopid nõudmistele järele ja
järgmisel aastal 1555 kinnitas need otsused Augsburgi riigi-
päew omalt poolt.

*) 1563. a. juri wiimane Riia pääpiiskop Wilhelm ja ta
maa langes Poola walitsuse alla.

nus pidi selle eest tsaarile väikest maksu maksuma ja teda Liivimaa ülemvalitsejaks tunnistama. Wene sõjaväe abiga pidi ta terve Liivimaa oma alla heitma ja nii teised saagitahjad „hääst palast“ ilma jätma.

Kuid Magnuse käes ei tahtnud ükski ettevõtte õnnestada. Egiotsa leidis ta küll enesele Liivimaal poolehoidjaid, aga peagi jäiwad need kui uue kuninga võimetust nägivad, ära. Põltsamaa loss oli Liivimaa kuninga asupaigaks, kus ta lühikest aega Wene sõjaväe abil maa valitsejat mängis. Ka käis ta 1570 augusti kuul suure Wene-Saksa väega Tallinnat piiramas, kust ta aga häbige taganema pidi. Ta kartis juba, et Wene Tsaar talle hooletut tegewust tasuma tuleb, kuid see oli Krimmi tatarlasi karistamas ja ei saanud nõnda mahiti Liivimaa päale mõelda. 1572 tuli aga tsaar Joani IV. suure sõjaväega Liivimaale ja hakkas rüüstama, milles Magnus ise omalt poolt ka kaasa aitas. Sõjgmisel aastal wõideti Paide linn ära, mis palgaks tsaar Magnusele Karksi lossi andis. Et Magnuse esimene pruut ära suri, siis kosis ta selle õde Mariat, kellega ta kewadel 1573. Nowgorodis laulatati. Kuid rootslased ei andnud aega Magnusele puhata. Mitmel pool pidi ta wenelastega nende wastu wõitlema. Ehk küll 1575 Tallinna ärawõtmise nurja läks, andsiwad siiski mitmed kindlused ja Pärnu linn end Joani alla, ja aastal 1577 oliwad wenelased ja Magnus juba jällegi Tallinnat ärawõtmas, kuid nad löödi mõjusalt tagasi. Magnus heitis end nüüd salajalt Poola ülemvalitsuse alla, mis tegu tsaari pahandas, nii et ta hulk Magnuse maid käest ära wõttis ja sellele ainult Põltsamaa, Karksi ja Helne lossid wäheste maaga jättis. Seltsamal aastal tungis tsaar Joani üle piiri Liivimaale ja laastas siin koledasti. Poolakad ei suutnud ehk ei tahtnud maad kaitseda ning elanik-

kudest ei olnud suuremat vastuhakkajat. Kõik kindlad kohad langesiwad wenelaste kätte. Wõnnu loss ei heitnud end mitte waenlaste wõimu alla, waid Heinrich Boismann laskis selle ühes warjuotsiwa linnarahwaga õhku. Tsaar Joan wõttis nüüd Magnuse wangi ja wiis ta Tartu, kus ta teda truuduseteta oleku eest noomis ja jõuluks 40,000 tukatit karistuseks maksja käskis. Kuid Magnus ei olnud enam „maksu-wõimuline“ ja ta wiimanegi pärandus — Bõltsamaa loss — langes rootslaste kätte. Salajalt põgenes ta Kuuramaale, kus Pilteni ümberkaudsed maad tema päranduseks oliwad. Ta suri Piltenis 1583 ära ja maad langesiwad Poola riigi omaks. Saaremaa aga jäi Daani ülemwalitjuse alla.

Kui 1577 Joan IV. ise Liiwimaalt lahkus, siis ei olnud wenelastel siin enim sõdimises mingit õnne. Riia linn hakkas 1580 Poola kuninga Stephan Bathoriga allsõlmise kaupa tegema ja wandus 1882 temale truudust. Selle järele katjus Bathori oma Liiwimaa alamaid kaitsta ja nõudis, et wenelased Liiwimaalt täiesti wälja lähewad. Tsaar Joan ei tahtnud sellega küll leppida, aga et poolakad Liiwimaal wõites edasi tungisiwad, siis jätsiwad wenelased kõik oma all olewad maad poolakatele ja tegiwad Sapoljes Kiverowa-Gorka külas kümne aasta pääle rahu. Paha meelega lahkusiwad nad siit ära ja Poola sõjawäe ülem Jan Zamoisky wõttis wenelaste all olnud maad oma alla ja sõitis 1582 Tartu linna, mis pea weerand sada aastat wenelaste käes olnud, siisje. *N ü ü d o l i t e r w e L i i w i m a a P o o l a w a l i t j u s e a l l .* Ka rootslastega pidiwad wenelased järgmisel aastal, 10. aug. 1583 Narwa ligidal rahu tegema. Selleks sundis neid wšaw Rootsi sõjajuhataja Pontus de la Gardie, kes Paide, Hapsalu, Rakwere, Narwa ja teised kindlad kohad wenelaste käest ära wõttis ja neid igal pool löi.

Pljussa rahulepingu järele sai terve Gestimaa ja suur osa Ingrimaad (Pet. kub.) Rootsi omanduseks.

Selle weerandsaja aasta jooksul, mis maa wenelaste sõjakäitude all kannatas, olivad peaaegu kõik linnad ja lossid waremeks muutunud, elanikud suuremalt osalt tapetud ehk wangi wiidud ja nendestgi põlluharijatest, kes weel elusse jäänud, ei hoolinud uued maaomanikud põrmugi. Nende majandusliste ja waimliste huwide eest hoolitsemine pidi uute isandate esimene mure olema, iseäranis lubasiwad Poola kuningad maa õigusi kaitsta ja uus usk pidi siin wabalt edenedema, nagu seda linnad ka wabalt wastu wõtnud olivad. Peagi unustasiwad Poola ülemad oma antud töötused ja maad hakati poolatama ja katoliku usku jälle wastu wõtma fundima. Selleks toodi jesuitlased Liwimaale, kellede püham kohus igasuguste lubatud ja lubamata abinõudega katoliku usu laialilaotamine oli. Niisuguse wäewõimu politika ja sundimisega ei suudetud aga suuremat midagi ära teha, sest uus usk oli rahwale (nimelt kodanikkudele) rohkem omane, kui wana ja kui siis Rooma poolt midagi uuendusi ehk parandusi pakuti, siis waadati selle pääle umbusaldusega ja ei wõtetud mitte wastu. Kui paawst Gregorius XIII. Julianuse kalendri ajaarwamist parandas ja Stefan Bathori kardinal Raziwili läbi 1582 rahwast uut kalendrit wastu käskis wõtta, siis olivad Liwimaa linnade elanikud täiesti selle wastu, sest uus ajaarwamine segas ka lutherlaste pühapäewad ära. Tartu linnas tarwitati küll uut kalendrit äripäewadel, aga Lutheri õpetajad pidasiwad ikka pühapäewi wana ehk Julianuse kalendri järele. Kui uue kalendri wastuwõtmise käsk Pärnu jõudis, siis kisuti sääl kuninglik käsutiri puruks ja ei tahetud uuest ajaarwamisest midagi teada. Riias tõusiwad

aga kalendri tülid koguni suureks. Rahwas oli selle üle, et temalt Jakob ja Magdalena kirikud*) ära oliwad mõetud, kangesti vihane, mida veel jesuiitlaste kollegiumi asutamie suurendas. Kui siis kalendri muutmise käst Riiga tuli, arwati seda uueks katoliku usu pääle sundimise õiguriks ja pandi kuningale käsule kõvasti vastu. Isäranis terawaks läks tüli jõulu eel, 1584. mida uue kalendri järele pühitseda taheti. Kui jesuiitlased uue kalendri järele kirikutes jõulusid pühitsetiwad, tungiswad inimesed kirikutesse ja hakkasiwad jesuiitlasti kiriwidega loopima. Tüli töötas õieti tõsiseks minna, mis aga linnanõunikud waigistada katsusiwad**). Pärast saadeti küll saadikud Poola kuningale armu paluma, kuid uus kalender ei suutnud Riigimaal siiski sisse juurduda ja tänini arwame meie oma ajaarwu Julianuse kalendri järele.

Jesuiitlaste nõuul ja mõjul hakati katoliku usu hääks plaanilikult töötama. Asutati Wõnnu katoliku piiskopkond, mille tarwitada Otepää, Prangli, Wolmari, Trikati, Purdneku ja Rodenpoisi lossid anti. Kuningas walis ja seadis ise piiskopid ametisse. Esimeseks Poola katoliku piiskopiks sai Johan Solikowsky, kes wäga lühikest aega Riigimaal oli. Tema asemele tuli Alexander Mielinski, kes ka kaugetks ei jäänud. Kolmas piiskop Johannes Patricius asus juba Wõndu elama, teda nimetatakse esimeseks Riigimaa Poola piiskopiks. Ametnikkudeks seati kõigil Riigimaal ainult poolakad, kindlustesse asusiwad Poola sõjawäed ja maa jagati

*) Aastal 1582 tuli Bathori piiskoppidega ja ametnikkudega Riiga, ja nõudis et lutheriusulised mõned kirikud katoliitlastele annatsetiwad, mis pääle linna nõumehed Jakob ja Magdalena kirikud ära andma pidiwad.

**) Täielik kalendri tüli lõppes alles 1589, kui „mäsju“ eestwõtjad Giesse ja Brinken ära hukati.

kolme osasse: Wõnnu, Tartu ja Pärnu praesidiumikondadeks. Wõisjad wõeti endistelt omanikkudelt riigivalitsuse alla ja kinkiti Poola wõimumeestele edasi. Wangilangenuid Saksia mõisnikka ei lastud lahti, sest et sel teel nende mõju wähen-dada püüti. Saksia mõisnikud kui ka maa pärisrahwas oli-wad waesuse ja tehwise sisse langenud ja esimesed rõhufiwad teiste käest wiimase wõimaluseni kõik wälja, mis neil weel saada oli: tödjõu kui ka waranduse. Poola walitsus tahtis Saksia mõisnikka ja kodanikka kangesti wana kiriku sülle ta-gasi ja kes uuest usust taganesiwad, neile anti häid kohtasid, nagu Otto v. Schenkingile, keda Wõnnu doompraostiks tõs-teti ja kes pärast piiskop Patriciust piiskopiks sai. Slegi surma-mõistetud kurjategijad päästiwad usuwahetuse läbi oma elu. Ahwardustega sundis v. Scheking talupoegi katoliku usku wastu wõtma ja õpetajatele walwati kangesti järele, et nad oma koguduste liikmetele usuwahetamist milgi kombel ei keelaks. Ka muidu tiusati Lutheri õpetajaid kangesti taga. Riia linn oli ainukene koht, kus lutheriusulised ja nende waimulikud wabamalt hingata wõisiwad, sest mõjurikka linna kodanikku-dega pidi arweid teifiti peetama, kui kõigiti äraurnatud maa elanikkudega.

Stefan Bathori järeltulejaks, kes 1586 suri, waliti Rootsi kuninga Johan III. poeg, kes Sigismund III. nime all Poola troonile astus ja 1592 a. jaadit ka Rootsi, ku-ningaks sai. See mees oli weel kängem katoliiklane kui Ste-fan Bathori. Rootsis ei kannud ta tegewus aga wilja, nii et sääl mäis tõusis ja Südermani hertsog Karl 1595 Root-simaa walitsejaks sai. Sigismund tahtis Rootsimaad sõjateel tagasi saada, kuid kaotas 1600. a. lahingu. Karl tuli siis sõjawäega Liwimaale, kus teda kui päästjat terwitati ja maa-kond maakonna järele langes nüüd rootslaste kätte. Kuid

nüüd pööris sõjaoonn ja poolakate Tartu sõjaväe ülem Jan Zamoiski wõitis rootslased ära ja sundis neid põhja poole taganema. Wiljandi wõeti 1602. a. tormiga ära, kus wahwa Rootsi komandant Wildemann ise lossi püüsirohuga enne õhku lastis. Ka Paide langes poolakate kätte tagasi ja Karl pidi 1604. a. rutuga Tallinnast Soomemaale põgenema. Sellepääle hakkaswad poolakad maa elanikkudele kangesti kätte tasuma ja kõik keda rootslaste poolehoidjaks loeti, tapeti maha ehk poodi üles. Sõja järele tõndis nälg ja kätt üle maa ja wiis neidgi wähesid hauda, kes Poola mõõgast üle olid jäänud.

Sigismund III. tunnistati 1604. aastal Rootsi troonist lahti ja waliti Karl kuningaks, kes Karl IX. nime all kuni 1611. walitses. 1605. a. tuli Karl IX. Dünamünde juures 10,000 mehega randa ja piiras Riia linna ümber. Kuid Riia ei sunnud ta nii kergesti jagu saada, nagu ta arwanud oli. Nüüd tahtis Karl IX. Kircholmis Poola wäele ootamata kallale tungida, kuid see läks nurja — rootslased kaotasiwad lahingu ja pidiwad taganema. Wiimased Rootsi käes olevad kindlused, Pärnu ja Dünamünde, langesiwad 1609. aastal ja poolakad wõisiwad nüüd jälle Liwimaal oma tahtmise järele talitada.

Pääle Karl IX. surma sai ta poeg Gustaw Adolf Rootsi troonile. Temal tuli mitme wälise waenlasega sõbida, kuid igal pool õnnestas see hästi. Rõige päält läks ta Wenemaa vastu sõtta ja Ingrimaa langes 1617. Stolbowa rahu järele rootslastele tagasi. Ka daanlastest sai Gustaw Adolf peagi jagu ja wõis nüüd Liwimaa pääle mõtlema hakata. 1621 ilmusgi Gustaw Adolf 20,000 mehega Dünamünde juures Liwimaa randa, kust ta kohe Riia linna piirama tõttas. Kuuenädalase piiramise järele tehti rootslastele

Linna wärawad lahti ja 16. sept. 1621 sõitis wõitja ühe osa sõjawäega Riiga sisse, mis pääle kobe Peetri kirikusse jumalateenistusele mindi. Jesuiitlased andsiwad nüüd ka Jakob'i kiriku eneste käest lutheriusulistele ja katsumiwad aga, kuis rahuga Riiaast minema saiwad. Ka Poola ametnikkudele ja teistele Rooma usulistele andis kuningas äramineku luba Linnale kinnitas ta kõik wanad, Sigismund II. Augusti poolt antud õigused ja andis weel uufigi eesõigusi. Kui linna kodanikud kuningale turul truudust oliwad wandunud, siis nimetas Adolf riiginõunikut Kruse Riia kuberneriks, jättis 1000 sõjameest linna ja tõttas ise Kuuramaad karistama, kes kui Poola laenuhertsogiriik poolakatele sõdimise juures abiks oli olnud. Sõjakära kostis edasi, sest poolakad ei lastnud wana püha Maarjamaad nii kergesti teise riigi saagiks libiseda. Poolakad tuliwad pääle selle, kui Wolmari linn rootslaste kätte oli langenud, sõjawäega Liwimaale, kuid Smiltenis löi neid Rootsi feldmarschall Wrangel täiesti, nii et Poola sõjawägi üle Düüna taganema pidi ja Poolamaa kahe aasta pääle rootslastega rahu tegi. Kruse asemele seadis Gustaw Adolf 1622. a. graf de la Gardie Liwi- ja Gestimaa kindral-kuberneriks ja reisis ise Rootsimaaale tagasi. Rahu ajal pääsis Liwimaal kange katk lahti, mis omalt poolt küllalt katjutud maad halastamataalt laastas.

Rahuaja lõpul 1625 tuli Gustaw Adolf ise Riiga, kuna kindral Gustaw Horn Soome sõjameestega Narwa jäi, et Ingrimaa ja Gestimaa sõjameestega ühineda ja siis koos Tartut ära wõtma minna. Kui sõjasõnum Tartu jõudis, palusiwad küll kodanikud Poola kuningalt abi, kuid see ei saanud neile sõjawäge, nii et linn oma jõuga wastu panema pidi. Augusti kuu hakatusel 1625 tungis Rootsi sõjawägi Jakob de la Gardie ja Gustaw Horni juhatusel Tartu poole,

kuna kuningas ise Kuura- ja Leedumaale läks. Tartu kodanikud pandisid waenlase lähenemisel alewid põlema ja wal, mistasid end wastupanemisele. Peagi oli Rootsi sõjwägi mis 4000 jalameest 1100 ratsanikku suur, Tartu linna wärawate ees ja linnale pandi allahaitmise nõudmine ette. Linna kaitsejad tahtsid aga wõidelda, mis pääle siis piiramine algas. Warsti purustasid Rootsi suuredtütid mitu linna kaitsewalli ära, nii et linn, kus häda suur oli, end 26. aug. 1625 rootslastele alla heitis.

Nüüd tuli Poola walitjusele meie maal peagi lõpp. Kindral Horn wõitis poolakad 1628 Wõnnus ja Lemsalus täiesti ära. Kuuramaal ja Leedumaal langesid üks linn teise järele kuninga enese alla. Wallhofis löödi poolakad 1626 täiesti, kust sõjakäik edasi Preisimaale läks. Poolakad ei suutnud enam wastu panna ja tegiwad 16. sept. 1629 Altmargis Elbingi lähedal rahu, misjärele Liwimaa Rootsi riigi omaks sai. Sellega algas meie kodumaale parem ajajärk, mis ta iganes näinud on. Gestlased oliwad nüüd jälle, esialgu küll ilma Saaremaata, ühe kuninga walitjuse all, kuna neil ennem, nagu eespool nägime, mitu walitsejat korraga oli.

Gustaw Adolphi walitjuse all kofus meie maa rasketest haawadest. Sisemist walitjust korraldati ja isegi rahwa hariduse eest hakati hoolt kandma. Lutheri usuga tõusis meie maale ka suurem hariduse koit, kuna see kitsarinnalise katoliku kiriku ajal waewalt pillase pimeduse ääres ahetas. Alguses ei olnud Liwimaal küll mitte sarnast kiriku ja kooli eest hoolitsejat meest olemas, nagu seda Kuuramaal esimene hertsog Gotthard Kettler (wiimane Liwi ordumeister) oli, kelle eestwõttel keskoolisid asutati, uus kiriku seadus muretseti ja Läti

keeles esimesed raamatud, katekismus ja lauluraamat (esimene 1586. ja teine 1587. a.), wälja anti

Poola walitsuse lõpu poolel katsusiwad jesuiitlased meie maal oma usu kasuks iga abinõuga mõjuda, et Lutheruse usk siit taganeks. Riias oli neil akademia, kus noorimehi jesuiiti waimus õpetati ja siis üle maa wälja saadeti — wana kirikut päästma. Aga ka Lutheri usulised asutasiwad jäänud juba 1591. dookooli, mis meie maa kohta väga tähtsaks on saanud. Muidugi katsusiwad jesuiitlased kõige jõuga näidata, et ka nemad rahwa hariduse eest hoolitsewad ja nii olewat mitmed nendest isegi Eesti keeli raamatuid kirjutanud, muu seas Rooma katekismuse Tartu murrakus, kuhu ka mitmed eestikeelsed laulud nootidega juurde olnud lisatud. Kuid nende töö on jäljeta kaduma läinud. Ewangeliumi usu õpetajatest on Tallinna õpetaja Georg Müller, kes 1600—1608 Püha Waimu kiriku õpetaja oli, esimene, kes Eesti keeles kirjutama on hakanud. Käsitiri, mis ta aga konsistoriumi kätte trükkimiseks andis, on kaduma läinud. Uemal ajal leiti tema jutlused, mis ta 1600—1607 Tallinnas pidanud ja kirjutanud üles ja trükiti Õpetatud Eesti Seltsi kullul 1891 ära. Need jutlused ei ole aga mitte käsitiri, waid õpetaja ülesmärkused, mille järele ta kantslist jutlustas. Nagu jutlustest näha, kannatas Eesti keel väga palju wõõra mõju all, ometegi saadi sellest paremini aru, kui katoliku usu umbkeelsetest õpetustest ja nii wõideti rahwa südamed aegajalt uue kiriku poole.

Aga Ewangeliumi kirik ei jäänud mitte üksnes jutluste juurde, waid astus ka alla „rahwa sekka“ ja õpetas neid. Aastal 1600 on Tallinnas Püha Waimu kiriku juures juba Eesti kool. Kooli abil õpetatakse rahwast katekismust, laulmist ja Püha Kirja tundma. Muidugi asutati ka maal, kus

wõimalik rahwakoolisid, jest see oli Lutheruse põhjusemõte koolide kaudu rahwale puhast Ewangeliumi õpetada, mislâbi ühtlasi ka lugemine ja kirjutamine rutem rahwa hulkade sekka teed leidis ja nii praeguste Ewangeliumi usuliste maade juurema hariduse põhjapanejaks oli. Riigid, kus katoliku usk walitsema jäi, ei jõudnuwad haridusekäigus mitte nii ruttu edasi, kui Lutheri usulised riigid, nagu meie seda Põhja-Saksamaast, Daani-, Rootsi-, Norra-, ja Soomemaast üli selgeste näha wõime. Ka Liwimaa! asutati jelsamal ajal esimesi Lutheri usu koolisid, Riias, nagu juba nimetasime 1591, aga ka Tartus oli kool Jaani kiriku õpetaja Bartholomäus Gilde juhatusel. Ka siin on kiriku laulud juba 1600 aasta ümber Eesti keelses tõlkes tarwitamisel olnud, niisamuti õpetati wist ka katekismust ja Piibli lugu eestlastele ema keeles. Õpetaja Gilde pidi küll jesuiitlaste wiha eest Tartust lahutama, aga külwatud seeme kandis siiski wilja: ewangeliumi usk ei läinud rahwa käest mitte enam kaduma, ja ühtlasi jäi ka wäikene hariduse tulukene loitma.

Kui meie maa täiesti poolakatest ja seega ka katoliklaste üliwõimust lahti sai, hakkas haridus suuremal määdul ka alama rahwa sekka laiali lagunema. Gustaw Adelf oli meie maa wiletsat seisukorda oma filmaga näinud ja kui õige riigiisa hakkas ta kohe abi ja parandust nõutama. Kõige päält korraldati kirikut, millel kindlat korda ega walitsust ei olnud. Juba enne kui poolakatega weel rahu oli tehtud, aastal 1622, nimetas kuningas Riia Peetri kiriku õpetaja Herman Samsoni Liwimaa superdendendiks, kes oma ameti kohane mees oli. Samson seadis endised kihkonnad korda ja asutas uusi. Ametireisidel katsus ta kirikuid, et koguduse elu tundma õppida ja õpetajatele nõu anda. Ka hakkas Samson õpetajate sinodisid ehk koosolekuid pidama.

Tallinnamaal hakkas kuninga Adolphi käsul piiskop Johannes Rudbeck kirikuid ja kogudusi katsuma ja korraldama. Muidugi oli alguses asi raske, sest et koguduste elu väga palju soowida jättis, kirikud ja koolid tihti koguni maha lõhutud, ja rahwa waimuelu wilets oli. Piiskop Rudbeck hakkab ta talupoegade eest seisma ja käseb nende wastu armuta olekut maha jätta. Ta käseb talurahwa lapsi kooli saata, mistläbi neid kõlblusele, kiriku ja riigiteenistusele kaswatakse. Nii siis näeme, et juba Rootsi walitsuse algusel, rahwa hää täekäigu ja hariduse eest hoolitsema hakati.

Küll ei teata selgesti tõendada, kuidas alguses rahwa-koolidega lugu oli ja kui kaugele selles Adolphi ajal jõuti, aga kindel on siiski, et kuningas rahwa haridust soowis ja selleks kõik tegi, et tema uued alamad hariduses niisamuti edeneksiwad, kui Rootsimaal. Tartusse, Tallinnasse ja Riiga asutas ta 1630 ja 1631 gümnaasiumid ning käskis mõni kuu enne oma surma (30. juunil 1632) ühes kirjas Tartu gümnaasiumi ülikooliks munta. Ülemaid kohtuid asutas ta Tartu, Riiga, Wõndu ja Pärnu. Waremad ja ajatohalisemad seadused anti wälja, et selle najal wiletsat talupoja elu parandada ja neid mõisnikkude poolt üleliigse wäljakurnamise eest hoida. Muidugi jäi alamatel weel paljugi soowida ja tahta ning paljudgi seadused jäiwad wahest paberile seisma, sest et mõisnikud ju süle ja seljaga paranduste wastu sõdisiwad ja oma wanu õigusi ja eesõigusi küüdsil ja käpil kinni kotsusiwad pidada. Ometi on eestlane Rootsi walitsuse ajal wist kõige rohkem ennaft i n i m e s e tundnud olema, sest weel tänapäew kõneldakse — w a n a s t h ä ä s t R o o t s i a j a s t .

Wana hää Rootsi aeg.

Wanal hääl Rootsi ajal nägi meie maa wõrdlemisi vähem häda kui enne. Rahu, mis 1629 Altmargis kuue aasta pääle tehti, pikendati 1635 kahetümne kuue aasta pääle edasi ja Poola sõjawägi, kes uuesti Liiwimaale oli tunginud, kutsuti jelsamal aastal tagasi. Kuninganna Kristina ajal sunniti Daanimaad Brömsebro rahulepingus 1645 ka Saaremaad käest ära andma ja nüüd olivad kõik eestlased ühe peremehe all. Poola kuningas Wladislaw IV. oli küll Saaremaa ühenduse wastu ja ta kuulutas, et saar talle Daanimaa poolt pandiks on antud. Ta saadikud tuliwad Saaremaale ja nõudsiwad maawalitsejalt, et see saare Poola kuninga ülenwalituse alla annaks. Aga seegi katse oli asjata — Saaremaa wõeti ikkagi Rootsi walituse alla.

Kuid Wladislawi IV. järeltuleja Johan Kasimir tah-tis Rootsi trooni Karl X. käest ära kistuda, misläbi sõjatuli jällegi Liiwimaale kanti. Karl X. surma järele tehti aga 1660 Rootsi ja Poola wahel täielik rahu, mis järele Poolamaa Rootsi ega meie maad enesele ei nõudnud. Rootsi-maa andis osa Kuuramaad ja Poola-Liiwimaa*) poolakatele tagasi ja lubas katoliklastele Liiwimaal wabalt oma usku pi-dada.

*) Dünaburgi, Marienhauseni, Rositteni, Luzeni ja Marienhauseni.

Aga ka ida poolt pääsis waenumanker weerema. Wene tsaari Aleksei Mihailowitschi sõjawäed tungisivad 1656 Gesti- ja Viivimaale. Tsaar ise ligines oma sõjavägedega Düna kaldaid mööda Riia linnale ja hakkas seda piirama. Linna lasti suurtükkidega, kuid ometi ei suudetud seda ära võtta. Kopenhufen sattus aga Wene wäe kätte, kust würst Trubetskoi Tartut piirama tuli. Wähemad Wene wäesalgad tungisivad aga üle Narowa jõe ja rüüstasivad Wiru- ja Särwamaad. Trubetskoi ligines 40,000 mehega Tartule, keda ainult 200 Rootsi soldatit, 200 kodanikku ja 100 ratsameest kaitsesivad. Pääle selle olivad linna kindlused nii suure pääletungimise wastu liiga nõrgad. Wäljaspoolt ei saadud abi anda, sest wenelased lõiwad abiwäed tagasi. Linnas lõppis ka püssirohi otsa, misläbi linna komandant Lars Flemming sunnitud oli 12. oktobril 1656 linna wenelaste kätte andma. Need, kes kaitsewäest weel elusse olivad jäänud, lasti wabalt Tallinna minna. Rüüid wandusivad kodanikud kui ka linna ümbruses elawad Gesti põllumehed tsaarile truudusewannet. Wenelased tegiwad Poolamaaga Rootsi wastu lepingu, misjärele Rootsi seisukord kauris raskeks läks. Ometi juutis järgmisel aastal 18. juunil 1657 wäike Rootsi sõjawägi Friedrich von Löweni juhatusel Walga ligidal 10,000 mehe suurust Sheremetjewi juhatusel olewat Wene sõjawäge lüüa, kus ka Sheremetjew hawatult wangi sattus ja mõne päewa pärast Wolmaris suri. Sellejama aasta augustikuul lõi Magnus de la Gardie Wene mäe Pärnu all ja tungis oma sõjawäega Wenemaale. Suured Wene wäed sundisivad teda aga peagi Tallinnani taganema. Wenelased laastasivad oma sõjavägedega Wiru- maad, põletasivad mitmed kirikud maha ja pöörasivad fiis jälle Narwa kaudu Wenemaale tagasi. Ka Pihtwa poolt

käis suur Wene sõjawägi Liwimaad rüüstamas, kuid kats, mis siin isegi maad laastas, sundis rüüstajaid tagasi pöörama. Ka poolakad tulivad oma wäesalkadega Gonisewsky juhatusel Liwimaale ja wõtswad Wolmari linna ära. Linna kodanikud ja maakonna mõisnikud sunniti Poola kuningale, Johan Kasimirile, truudust wanduma ja poolakad tungiswad siis Pärnu linna alla, kus aga nende jõud raugema pidi. Kats mäsfas maal nii kurjasti, et kõik kohad surnuhaisuga täidetud oliwad ja taludes enam terweid töotajaid inimesi ei leitud, mispärast siis ka loomad oma pääd ümber uitaswad ja wili põldudelst koristamata jäi. Wenelaste üle sai Rootsi sõjawäe ülem Samburi all wõidu ja löi neid mõneks ajaks tagasi. 20. detsembril 1658 tehti wenelastega kolme aasta pääle rahu, mis järele Tartu linn wenelaste kätte jäi. Järgmisel aastal 1659 katsuti Pikasilla ligidal Natre Pühaste külas kindlamalt wenelastega läbi rääkida, aga et wenelased wõidetuid kohte Liwimaal tagasi ei tahtnud anda ja päälegi weel Ingrimaad omale nõudswad, kestis rahutegemine kaua aega. Poolakad aga piiraswad Gonisewsky juhatusel Riia linna ja nad ilmusiwad uuesi Pärnugi alla. 25. januaril 1658 tungiswad leedulased kuni Põltsamaani ja wõtswad lossi ära. Poolakad, kes Toreida poole ilmusiwad, pidiwad küll rootslaste eest taganema, kuid wahetewahel pääsesiwad nad ometegi siin ja sääl wõimule ja tegiwad mõndagi kurja. Nad pistiswad ka Helme lossi põlema ja rüüstasiwad maad mööda ümber. Wenelastega suudeti aga 21. juunil 1661 Kärde mõisas, Cesti- ja Liwimaa piiril, endiste Stolbowa rahutingimiste najal kokku leppida, mis järele Cesti- ja Liwimaa niisamuti endist wiisi rootslastele jäi ja pääle selle pidiwad wenelased Ingrimaa (Peterburi kubermangu) ja Refsholmi kindluse Soomemaale

tagasi andma. Wenelased tungiti nii Läänemere äärest täiesti eemale, kuhu alles Peeter Suur Wenemaale „akna raius“. Kõik sõjariistad ja sõjamoona pidivad wenelased kindlustesse jätma ja nii tühja kätega oma kodumaale kolima. Siis sai ka Tartu jälle Rootsi walitfufe alla ja alles nüüd algas pikem kosutaw rahuaeg kurnatud Gestimaale, mis 40 aastat kestis.

Kui Karl XI. Karl X. surma järele Rootsi troonile sai, oli ta weel alaealine ja riigiasju hakkas „eestkostjate walitfus“ ajama. Gestkostjad segasivad end ettewaatomatalt Ludwig XIV. sõdade jekka, milles rootslaste käsi halwasti käis. Kui aga Karl XI. 1672 täieealiseks saamisel walitfufe enese kätte wõttis, hakkas ta riigi sifemisi asju korraldama, mida fibedasti tarwis oli, sest suurte sõdade järele oli riigikasja tühjaks saanud. Kassa täitmiseks hakkas ta mõisnikkude maid ja mõisaid, mis need ostnud ehk kingituseks saanud olid, ära wõtma ja laenumõisateks muutma. Esiotsa töötas ta Liwimaa mõisnikkude saadikutele, kes 1678 Stokholmis käisivad, et sarnast mõisate ärawõtmist nagu Rootsis, Liwi ja Gestimaal mitte ei tule, kuid 1680. a. riigipäew tegi otfufeks siin niisamuti talitada, kui Rootsisgi. Liwimaal ta heti kroonuomanduseks nimelt neid mõisaid wõtta, mis ordo ajal pääpiiskopi, piiskoppide, ordo ja ordomeistrite käes seisnud olid. Kui kroonumõisad müüdnud ehk pandiks pandud olid, siis lunastati mõis wälja, ilma et paranduste eest mingit tasu antud oleks. Mõisad aga, mis ordo ajal täiesti mõisnikkude emad olid, ei käinud ärawõtmise määruste alla. Gestimaal wõeti need mõisad kroonu alla tagasi, mis ennem juba kroonumaaks tunnista tud olid. Kõik puikleisivad mõisnikud wastu ja funingas pehendas paaril korral määrusi, kuid lõpulikult langes

fiisgi Liivimaaal kõigest haritust maast $\frac{5}{6}$ kroonu omaks. Ka Tallinnamaal, nimelt Järva- ja Läänemaal, läks ligi 3000 adramaad kroonu kätte tagasi. Ara võetud maa anti endiste omanikkudele Liivi- kui Gestimaal kolmandiku võrra renti alandades rendile tagasi ja tingiti võlgu jäänud maksufigi.

Et mõisnikud nende omanduse kärpimisega mitte rahule ei võinud jääda, võime isegi mõista. Tõi ju maade tagasi võtmise Rootsi kroonule aastas 534,000 hõbetaalrit tulu, mis mõisnikkude käes veel palju rohkem kasu oleks kannud. Mõisnikud tõstsid nüüd lausa nurinat, olgugi et palju mõisaid rahutumatel aegadel seadusevastasel viisil mõisnikkude omaks saanud olivad. Kuningas nõudis nurisejatelt, et nad oma õiguste seletamiseks saadikuid Stokholmi saadaksid, kelledeks siis maapäeva poolt Johan Reinhold Battul ja maanõunik von Budberg waliti. Neile anti mõisnikkude poolt käft maa õiguste eest seista ja kindlasti walitsuse nõudmistele vastu panna. Saadikud kuulsivad Stokholmis, et pääle maa veel Sigismund II. Augusti poolt antud mõisnikkude eesõigused, mis Oliva rahul. uuesti finnitati, täiesti ära kaotatakse. Teadagi, et saadikud „rõhutud meeleolus“ koju tulivad, mis järele maapäew 1692 Karl XI. kaebusekirja saatis, kus kuningale maa (see on mõisnikkude) häda elawalt filmade ette maaliti ja „ränka rõhumist“ kergitada paluti.

Kuningale ei meeldinud Liivimaa mõisnikkude nurin ja kaebus põrmugi ja järgmisel aastal nõuti kuningliku kaebusekirja põhjal kaebajaid Stokholmi wastust andma. Nii sõitsivad siis kaebajate eestwõtjad Johan Reinhold Battul, maamarschal Johan Albrecht von Mengden ja maanõunikud von Bietinghoff ja von Budberg, Stokholmi wastust andma.

Siin asutati kuninga käsu pääle komisjon, kus rüütlite kaebtuseasi läbi harutati ja sääl selgus, et Viivimaa mõisnikud walitsuse wastu wäga eksinud on, mis pääle kõik neli saadikut surma mõisteti. Vietinghoffile, Mengdenile ja Budbergile anti armu ja nad pidiwad kuus aastat Marstrandil kindluses sinni olema, lasti aga juba kolme aasta pärast 1697, lahti. Patkul põgenes aga Stokholmist ära ja läks wäljamaale, kust ta Rootsi walitsusele igatepidi kahju saata püüdis.

Viivimaa mõisnikkude iseseisaw korraldus kaotati nüüd kuninga poolt ära. Edespidiised maapäewa nõupidamised ja otsustamised seati kindralkuberneri otskohese walitsuse alla. Ka kiriku walitsuses pandi uuendused maksma: kõik mõisnikusoost ilmalikud liikmed jäiwad nüüd ülemkonsistoriumist ära ja kiriklik õigus seati niisamasuguseks, nagu see Rootsis maksmas oli.

Mõisnikkude omanduse riigi külge wõtmine tõi ühe jao maa pärisrahwale mitmeti kasu, nimelt peremeestele. Nagu juba nimetasime, anti kõik kroonu maad, mõisad kui ka waljad kokku üheskoos endistele omanikkudele kindlaks määratud maksu järele rendile. Selleks mõõdeti maad ära, seati taaldri arwu järele hinna alla ja tähendati wakuraamatusse üles. Mõisarentnik ei tohtinud talupoegade maksusi mitte kõrgendada ja kui peremees wakuraamatu järele oma kohused täitnud oli, siis ei wõinud ükski wägi teda talust wälja tõsta. Maksude maksmata jätmise korral ei olnud ka mitte mõisarentniku ja taluperemehe wahel ette tuli, diendas „talurahwa kohus“, mille liikmeteks üks seaduste tundja ja talu peremehed oliwad. Suuremad diendused ja tülid jäiwad maawalitseja ja „maakohtu“ diendada. Nii wõis siis talupoeg

„wanal hääal Rootsi ajal“ ka seadust ja õigust taga nõuda, mida ta tihtigi leidis, sest Rootsi kuningas oli „talupoegade sõber“ ja hoolitses Rootsi- kui ka meie maal selle eest, et „ühetaoline õigus“ kõikide üle walitseks.

Et rahwas korralikult elaks ja õigusest ja seadusest lugu ostaks pidada, selleks oli haridust tarwis. Rahwa koolidega oli juba Gustaw Adolphi ajal algust tehtud, kuid et mingisugust eestikeelset trükitud kirja weel ei olnud, siis oli ka koolitöö väga raske. Kõik õpetus sündis ainult käsikirjade najal, mida Saksa keelest ümber pandi. Wanu käsikirju ja tõlkeid hakatigi pea koguma ja nii ilmub juba 1632 esimehe eestikeelne raamat: Heinrich Stahli „Räsi ja kodu raamat“. Selle raamatuga algab Eesti kirjandus. Stahl andis weel esimese Eestikeele õpetuse a. 1637 ja jutluse raamatu 1649 wälja. Nii wõime teda siis õigusega Eesti kirjanduse isaks nimetada, olgugi et tema kirjawiis weel koguni konarline ja kändline oli, pea niisamasugune kui Mülleri jutlustegi keel. Alguks oli tehtud ja kirjakeelele põhi pandud, mille pääle teised edasi ehitada wõiswad. Wuidugi oliwad ka teised õpetajad Stahlile kokkuseadmise juures abiks, iseäranis on õige mitmed laulusid Eesti keelde ümber pannud, mis siis ühises kogus Shtahli hoolet trükki pääsesiwad. Raamatute trükitulu kandis Gustaw Adolphi perekond iseäranis tema tütar, kuninganna Kristine. Stahli ajal andis Püha Waimu kiriku õpetaja Simon Blankenhagen ka Eestikeelse jutluse raamatu wälja, millest aga meie päiwini mitte ühte eksemplari alles ei ole jäänud.

Peagi nähti ära, et Stahli lauluraamatu järele koguni wilets laulda oli, sest salmimõõt puudus täiesti, üks rida oli pikem kui teine, riimisid ei olnud, sõnade rõhku ka mitte. Aga siisgi on esimese lauluraamatu järele ka lauldud, sest

osa laulusid olivad juba enne tarwitusel ja nagu Mülleri jutlustest näha, lauldi juba 1600 aastal Tallinnas, ja õpetaja noomis kogudust, et kogudus ometi nii armsasti laulaks kui Püha Waimu kiriku „Schole-Boisit.“ Kas üks enne ja teine pärast oma laulureaga lõpule jõudis, sellest ei olnud esiti tähte. Aga ilus ei olnud see muidugi kuulda ja juba 1656 ilmus Mag. Abram Winkleri poolt uus parandatud Stahlilauluraamat, kus laulud juba riimi olivad seatud. Seda wäljaannet wõeti koguduste poolt lahkesti vastu. 1673 trükiti raamat ilma muudadusteta uuesti ja pärast weel paar korda.

Selgama ajal kui Stahl oma kodu- ja kiriku-raamatu wäljaandis, ilmus Soachim Rossiniuse poolt lõuneeestlaste tarwis Tartu-Wõru murrakus kaks raamatut: Terwe aasta pühapäewade jaoks ewangeliumid ja epistlid ning Lutheruse katekismus. Kuid ka terwe piibli ümberpanemise pääle hakati mõtlema. Gestimaa piiskop Soachim Shering, tegi selleks juba katseid, kuid uuesti alganud Wene, Rootsi ja Poola sõja pärast jäi asi soiku. Urwaste õpetaja Sohann Gutsloff, kes 1648 Tartu murde grammatika wälja oli annud, hakkas wana testamendi raamatuid Tartu-Wõru murdesse ümber panema. Kui sõjatuli loitma löi, põgenes Gutsloff Tallinnasse, kuhu ta ka omad käsitirjad ühes wiis. Piiskop Shering nägi neid käsitirjasid ja tutvustas Gutsloffi Kullamaa õpetaja Heinrich Göseckeniga, kes ka juba mõned tükid piiblist Tallinna murrakus ümber oli pannud. Piiskop mõtles piiblit mõlemates murrakus korraga wälja anda, kuid surm tõmbas tema kui ka Gutsloffi ettewõtest kriipsu läbi: nad langesiwad mõlemad 1657 kaldu ohwriks. Gutsloffi tartukeelne tõlge ulatanud kuni prohwetil Jeremia raamatuni. Hageri õpetaja Christof Blume,

kes Gutsleffi lesega abielusse heitis, katsus Gutsleffi tööd jätkata. Ka õpetaja Gösecken jätkas oma tööd edasi ja aastal 1681, oli temal terve piibel ümber pandud. Kuid ometi ei pääsenud piibel seekord trükki. Blume sulest ilmus 1652 üks usuõpetuse raamat ja G. Salemani poolt 1673 palweraamat ning 1674 jumalateenistuse käsiraamat. 1673 ilmus ka katekismus, mis parandatud kujul kuni uuema ajani tarvitusele jäi. Kes selle raamatu „Katekismuse õppetuse Selletus“ oma ajal kokku seadis, ei ole teada.

Liivimaa kindralhuperdent Johann Fischer, kes 1675—1700 ametis oli, hakkas Eesti kui ka Läti piibli ümberpanemise eest hoolitsema. 1681 reisis ta selleks otstarbeks Stokholmi kuninga juurde ja palus sellelt abi. Kuningas lubas kõik kulud kanda ja laskis 3000 taaldrit kohe wälja maksta, et töö pääle wõiks hakata. Marienburgi õpetaja Ernst Glück tõlkis uue testamendi kui ka piibli Läti keelde ümber. Uus testament ilmus 1685 ja terve piibel 1689. Nii ladujusti ei läinud aga Eesti keele piibliga mitte. Piibli Eesti keelde tõlkimine anti Ramba õpetaja poja, pärastise Puhja ja Otepää õpetaja Adrian Birginiuse kätte, kes 1683 tööle hakkas. Kolme aasta pärast, 1686. ilmus siis tema ümberpanekul Tartu-Wõru murratus „Meie Issanda Jeesuse Kristuse Wastne testament“. Tartu keeles ilmus weel 1684 Nõo õp. Markus Schützi ja Rannu õpetaja L. Molleri toimetatud Lutheruse suur katekismus ja 1685 Tartu-keelne laulu- ja palweraamat. Ka neidgi raamatuid oli noor Birginius trükki toimetada aitanud. Kuue aasta pärast oli tartukeelse lauluraamatu trükk otjas, mida siis Birginius omalt poolt parandas ja täiendas ning uuesti wälja andis. Tema tõlkis ka uue testamendi Tallinna murratusse

ümber ja hakkas ka wana testamenti tõlkima. Ometi ei pääsenud tema tööd, mis wanas Stahli kirjawiisist tehtud olid, mitte trüki, sest et käsikirja kaduma läks. *) 1687 aastal peeti piibli ümberpanemise pärast Willistwere kirikumõisas konverents ära, kus Liwi- ja Gestimaa õpetajad Piibli ümberpanemise eesõiguste üle palju waidlesiwad. Sääle olewat ka Tallinna õpetajad Birginiuse käsikirja „üle löönud“ ja Tallinna wiinud, kust ta pärast kätte saadi. Pääle Willistwere konverentsi pani kandidat J o h a n n H o r n u n g (pärastine Karula õpetaja) Puhja kirikumõisas uue testamendi Greeka keelest Gesti keelde uuesti ümber, kuid trüki ei pääsenud seegi käsikirja weel mitte.

Hornung oli osaw Gesti keele tundja ja ta hakkas kohe wiletsat Gesti keelt parandama; aastal 1693 andis ta Gesti keele õpetuse wälja, kus „esimest korda meie emakeele põhjuseadused äratuntud on.“**) 1694 ilmus Hornungi Katekismuse seletus ja seltsamal aastal „M a k e l e l a u l o r a m a t“, kus 117 laulu leidus, milledest suur osa kõige paremad kiriku laulude tõlked on, mis meil üleüldse senini ilmunud. Selle raamatuga rajati Gesti keel uuele ja õigemale alusele kui seni, sest Hornung püüdis nõnda kirjutada, kudas rahwas räägib. Ka heitis ta kõik ülearuused wõõrad tähed Gesti tähestikust ära, mida Stahl kui mitte keeletundja sinna üles wõtnud oli, nagu, t, y, r, h, ch jne. 1695 ilmusiwad kõik Hornungi raamatud päälkirja all „M a k e l e k o d d o j a k i r g o r a m a t“. Hornungi raamatutest luges siis eestlane esimest korda selget emakeelt ja sai sellest täiesti aru, kuna endised kiriku raama-

*) Birginius surmati Wene walitsuse poolt 27. juunil 1706. Tartus kui äraandja ära.

**) M. Bipp „Rõdumaa kiriku ja hariduse lugu.“ II. leht. 27.

tud oma imeliku keele pärast talle waewalt mõistetawad olivad. Uus testamendi käsikiri ei pääsenud aga mitte weel trüffi, ehk küll Hornung seda südamest soowis.

Nüüd hafati jällegi Tallinnas piibli wäljaandmise pääle mõtlema, ja mitmete õpetajate hoolitfusel oli käsikiri 1707 trükitawalmis. Ehk küll Rootsi kuningas sellegi käsikirja trükkimise kulud kanda lubas, ei pääsenud piibel siisgi weel trüffi, sest käsikiri läks kandidat Heinrich Gutsleffi, pärastise Kullamaa õpetaja juures, kes selle Saksamaale trükkimiseks ühes wõtnud, kaduma. Pärast katkuaega 1710 hakkas Gutsleff piibli esialgseid käsikirjasid uuesti kokku otsima ja seadis nende põhjal siis uue käsikirja kokku. Ka endine käsikiri leiti Saksamaal üles. Gutsleffi toimetusel ilmus siis 1715 uus testament. Tallinna murakus. Tõlge ise oli aga Hornungi käsikirjade põhjal kokku seatud ja nii tuleb esimest Tallinna keelset testamenti tema tööks pidada. Hornung ei saanud tõlke ilmunist aga mitte näha, sest et ta jelsamal aastal Wene sõjawangis suri. Testamendis ilmunud keel oli aga Hornungi oma ja nii sai tema parandatud kirjawiis piibli ja kirjanduse keeleks. Täis piibel wõis aga alles 1739. a. ilmuda, millest edaspidi pikemalt kõneleme.

Gelmises päätükis kuulsime meie, et Lutheruse kirik ja Rootsi walitus juba 1600 aasta ümber koolide eest hoolitsema hakkas. Juba enne kui Liwimaa weel kindla lepingu järele Rootsi oma ei olnudgi, kutsuti Liwimaa rüütelkonna saadikud Tallinna, kus neile ette pandi, et nad talurahwa priiks lasessiwad ja rahwa tarwis koolisid asutassiwad. Muidugi jäi see nõue suuremalt osalt täitmata, kuid siin ja jään katjuti seda ometi teoks teha. Nii töötas selajal Tarfus Bartholomäus Gilde juhatusel kool, kus esimesed rahwa

kooliõpetad ja kõftrid õppinud on. Aastal 1668 nõuti, et iga kiriku juures kõster ametis oleks, kes maad mööda ümber rändab ja talupoegadele usuõpetust õpetab. Kindralsuperdend Fischer õpetas kahte Läti poissi ja katsus neid ise kuninga Karl XI. ees, mis wiimasele suurt rõõmu sünnitanud, nii et ta lätlastele rahwakoolisid asutada käskinud. Muidugi käis see käst ka Fischeri teiste hoolealuste — eestlaste kohta. Fischeri truuks abiliseks oli Läti piibli ümberpaneja Marienburgi õpetaja Glück, kes 1683 oma kihkonda kolm kooli asutas. Nende koolide lõpetajad hakkasivad rahwa kooliõpetajateks ja pea oli terve Wõnnu maakond Glücki kaswandikka täis, kes rahwale haridust jagasivad.

Eestlaste waimuhariduse eest hoolitsejaks sai kandidat Bengt Gottfried Forselius, kes 1684 Eesti seminari ehk kooliõpetajate kooli Tartu ligidale Piiskopi mõisa asutas. Peagi oli Forseliuse koolis 160 koolipoissi, keda ta ise wististe ilma palgata õpetas. Kuningas Karl XI. käsu pääle anti koolile kroonu magasinist wilja. Forselius andis ka 1685 parandatud kirjawiisiks uue aabitsa wälja, mis wõimalikuks tegi emadel koduõpetust oma hoolde wõtta. Küll oli ennegi üks aabits ilmunud, kuid see oli wäga wilets. Niisamuti andis Forselius oma kooli tarwis uue katekismuse wälja. Forseliuse seminari õpeaeg kestis kaks aastat. Kui õpilanz edasi ei saanud, siis läks ta oma kodukohta tagasi ja orjas edasi. Hagaramad läksiwad aga kõik kooliõpetajateks ja õpetajad oliwad noorte meestega wäga rahul. Muidugi tegi kooliõpetajate palga ja koolimajade küsimus wäga palju raskusi. Kooli peeti eistotja kirikumõisates kuskil tühjas ruumis ehk ka rehetoaas. Õpetaja andis kütte ja walgustusüks peergusid. Kooliõpetajad teenisiwad wist suuremalt osalt palgata, ehk koguni wäikese maksu eest. Oma õpetaja For-

feliuse eestujul teenisivad nad teisi „Issanda pärast“ ja ainukene maine kasu oli wast see, et nad ihulikust orjusest pääsesiwad. Aga kooli asi edenes jõudsasti, nii et wiimajel aastal, kui Forselius kooliõpetajaid õpetas, Gesti koolides üle 1000 lapsse käis. Aga mõisnikud kartiswad koolidest enestele kahju ja juba tungis jutt Forseliuse kõrwa, et rahwa õpetamine ära keelatakse. Forselius läks kuninga juurde Stokholmi abi paluma ja wõttis kaks poissi „Ignati Jaatu“ paluperast ja „Batri Hansu Jüri“, kaasa Kuninga ees katsus ta, nagu kindralsuperdent Fischeri, poiste tarkust, mis üle kuningas Karl XI. wäga rõõmustas ja koolile kaitset lubas.

Õppimine sai selle järele weel rohkem hoogu ja isegi mõisnikkude seas leidis wiimati poolehoidjaid ja toetajaid. Nähti ära, et ka ori õppida ja targemaks saada wõib. Küll ei olnud seda „tarkust“ palju: lugemine ja usuõpetus, aga sellestgi oli selkorral küllalt, et kirjamõistja nime saada. Leidus ju mõisnikkudegi seas neid ohtrasti, kes kirjutada ega lugeda ei oskanud, see oli siis päris ime, kui orjalased seda mõistiswad. Aga mitte üksi lapsed ei õppinud, waid ka wanad, sest õppimise himu oli üleüldiseks saanud. Kes kooli ei jõudnud ega saanud minna, õppis kodus nende käest, kes koolis käinud. Forseliuse soow oli, et mitte ühtegi Gesti ei peaks leiduma, kes lugeda ei oskaks. Et seda mõtet teoks teha, reisis ta jällegi Stokholmi kuninga käest toetust paluma, Kuningas lubas kõik teha, mis wõimalik ja suurte lootustega purjutas Forselius kodu poole. Merel tõusis aga maru, laew läks hukka ja suur koolimees leidis sääl 1688 omale haua.

Forseliuse töö kandis wilja. Oli ju kindralsuperdent Fischer ise ihu ja hingega asja õhutama, ja et tal sarnased hoolsad abilised, nagu Forselius Gesti ja Glück Läti maal oli, siis edenes asi jõudsasti. Ka Tallinna maa piis-

Kop Gerth toetas Forseliust; siis olivad weel Sangaste krahw Plater, mitmed praostid ja õpetajad tüdimata töötajad ja aitajad esimesel Gesti hariduse wäljal. Kõigepäält oli aga wabameelne Rootsi walitus see, kes siin haridusetule hõõguma pani; waimulikud ja õpetajad olivad aga selle edasikandjad ja õhutajad. Rootsi kindralkuberner Jakob Johann Haster, kes kindla läega mõisnikkude käest maad kroonu alla wõttis, andis aastal 1687 Liwimaa mõisnikkude maapäewale kuningaga nimel kindla käsu, et linnades, ja maal igas kihelkonnas talurahwakoollisid asutama peab. Kõuetelkonnad muretsegu selle eest, et iga kiriku juurde paras koolimaja ehitataks ja et kooliõpetaja koolimaa saab ja talupojad talwel oma lapsi kooli toowad. Forselius wõis siis enne oma surma näha, et Liwimaa kool ametlikuks ja seaduslikuks kooliks tunnistati. Kõstrikoolidel kingiti kuningaga käsul neljandik adramaad palgaks, mis kroonumaadest wälja mõõdeti.

Ragu Liwimaal, nii edenes ka rahwaharidus Gestimaa ja Saaremaal. Gestimaa mõisnikkude maapäew tegi 1692 otsuseks iga kiriku juurde koolisid asutada ja kuningliku käsu pääle pandi 1695 Saaremaal koolmeistrid ametisse ning määrati neile 10 taaldrit maad palgaks. Forseliuse mõju ulatas ka siia ja tema eeskujul hakati koolisid asutama ja lapsi kui ka wanu õpetama. Ka nõudis kuninglik käsk, et kedagi muidu armulauale wõtta ei wõi, kui ta usutunnistuse ja sakramendi õnnistuse sõnu ei mõista, kuna noored terwe katekismuse pidiwad mõistma. See käsk mõjus raamatuõppimiseks wist palju kaasa, nii et suur osa rahwast pea lugeda mõistiwad. Ka leeri eht pääkoolides õpetati noori usuõpetuses ja lugemises.

Nii oliwad siis meil Rootsi ajal juba rahwakoolid olemas, kuid ometi ei wõi neid meie aegsete rahwakoolide kõrwa seadida. Rootsi aegsetes koolides õpetati rahwast kiriku tarwis, et nad omast hinge õnnistusest ilma ei jääksiwad, uuemaaja koolid õpetawad aga — elu tarwis. Ometi oli ka Rootsi koolidest juur kasu — r a h w a s õ p p i s l u g e m a ja lugemise kaudu laienes filmaring, kuigi sellel wainulikkude raamatute läbi kindlad piirid rajatud oliwad, kust üle näho ei tohtinud. Truu kuingale, alandlik ja sõnakuulelik herrale, — see oli wanaaegsete raamatute siht. Kuid wana hää Rootsi walitsus tegi kõik, mis sel ajal teha wõidi: õigust, seadust, tarkust ja korda pidiwad kõik riigialamad seisuste pääle waatamata tundma õppima ja see oli hää, ning tänumeel, et ka orje inimesteks peeti, kestab hää Rootsi walitsuse wastu eesilaste seas põlwest põlwe edasi.

Rootsi walitsuse lõpp meie maal.

Nagu eelmises päättükis nägime, oli Karl XI. walitus meie maal kõigiti kasulik, kuid siiski ei jäänud ka sel hää ajal õnnetused meie waest kodumaad katsmata. Wiimsetel tema walituste aastatel oli Gesti- ja Liwimaal mitmekordsete wiljainalduste järelduusel hirmus nälg, millele kõiksugused haigused järgnesiwad. Nälja põhjuseks oli muidugi see asjaolu, et endiste sõjade ajal maad mitte küllalt tarwilisel wiisil ei suudetud harida ega korras pidada, kui siis rahuajal mõned ikalduse aastad juhtusiwad, oli nälg peagi käes. Põud ja külm tuliwad ka sel ajal tihti pääle „wõõrsiks“ ja wõtsiwad nii leiba käest ära. Ka Soomes oli jelsamal ajal wiljainaldus ja rahwas kannatas üle lahe niisamasugust ehk suurematgi häda, kui siin pool laht, sest warajane külm tegi jään weel rohkem kurja. 1659—1697 oliwad sarnased wiljainalduse aastad, kus nälg meil kui ka Soomes nii suur oli, kui kunagi enne ega pärast ei ole olnud. Esimesel aastal oli kewade väga wilu ja sügisel wõttis warajane külm hilja tehtud wilja ära. Järgmine suwi oli aga nii külm, et wili kaswada ei saanud. Muidugi teada, et siin magasi-aidad puudusiwad, ehk kui neid oli, siis väga harwa ja ka kodus ei olnud mingit tagawara. See oli ju hää kui keegi enesele põllult aasta moonna sai, tagawara pääle ei saanud

keegi mõelda. Riigivalitsus ei suutnud ka abi anda, sest et ametnikud õigel ajal kuningale tõsist seisukorda ei teatanud ja juurdewedu mitte nii hõlpsus ei olnud kui meie päivil. Eesti- ja Liivimaa elanikkude häda oli nii suur, et mäna ja pajukoortest ning puu juurtest leiba tehti ning loomade rai-
ped ära söödi. Ka laste söömist olewat ette tulnud. Igal pool uitasivad inimesed ümber ja palusivad abi, aga abiandjaid ei olnud kuskilgi. Teedel ja tänavatel suriswad „inimeste-
warjud“ nälga ja kui kewadel lumi sulas, siis tuli lume alt hulk surnukehasid nähtawale. 1697 oli juwi parem, kuid kuskilt ei saadud külwamiseks seemet, nii et palju põldusid kasu kandmata seisivad ja häda ikkagi weel edasi kestis. Siis alles suutis walitsus abi anda ja järgmisel aastal wõidi juba põldusid kroonu seemnega külwata, misjärele näljahäda küll ära lõppes, kuid niipea ei wõinud näljahädast löödud haawad ometi paraneda. Päälegi tuli weel uus wiletsus — Põhja sõda, rahwast kauaks kurnama.

Rootsimaa wägewuse tõusmine ei andnud naabririiki-
dele mitte rahu. Karl XI. agar tegewus oli ju riigi nii hääle järjele tõusta suutnud, et teist sarnast sel korral Euro-
pas waewalt leidus ja wälispidigi oli ta riigi wõimu laiendanud ja finnitanud. See äratas piirimeste seas kadedust, sest tulewikus wõis Roots wahest weelgi kaugemale tungida kui see neile armas oleks olnud. Kui kuningas Karl XI. 1697 suri ja Karl XII. 15. aasta wanusel troonile astus, siis arwasivad naabrid paraja aja olewat Rootsi käest kaduma läinud maakondasid tagasi wõita ja Rootsi riigi edenemisele piiri panna. Karl XII. oli küll auusa loomuga ja õiglane kuningas, kuid weel nii suure riigi walitsejaks wäga noor ja ka wähe „räpakas“, mis pärast nii mõnigi asi tei-
fiti läks, kui ta mõtelnud oli. Küll ei ajanud kuningas

suurt hiilgust taga, nagu Prantsuse päitef kuningas Ludwig XIV., waid ta elas sellewastu koguni lihtsalt, kuid rahwale tuluta sõjad häwitasiwad Rootsimaa suuruse ja hiilguse ära.

Aastal 1700, kui Karl XII. alles 18 aastane noormees oli, toodi talle kui ta parajasti karujahil karusid maha põmmutas, sõna, et Poola kuningas August II. Siwimaale on tunginud ja Riia linna piirab. Kuningas ei lastnud end erutada, waid pidas jahti edasi. Warsti tuli teine teate, et Daani kuningas Friedrich IV Rootsi kuningaga sõbra ja õemehe Holstein-Gottorpi maadesse oli tunginud, muidugi sel mõttel, et Rootsiaga tüli algada. Esiteks hoidis küll end Wene tsaar Peeter I. tagasi, kuid kui see Türgiga walmis oli saanud, siis ruttas ka Wene wägi Ingrimaaale ja katsus Narwa linna ära wõtta. Nõnda algas siis suur põhja sõda 1700. aastal, mis 21 aastat kestis.

Peagi nägiwad waenlased, et Karl XII. nii poisikene ei olnudgi kui nemad arwasiwad. Wehifelt astus ta oma riiki kaitsema, kogus ruttu sõjawäge, asus ise juhatajaks ja oli warsti Daani päälinna Kopenhageni all. Daani kuningas palus kohe rahu ja nii sai Karl XII. ühest waenlasest hõlpsasti jagu. Nüüd oli tal mõte kohe Riia linnale appi minna, aga et Peeter I. sõjawäed Narwa linna piirama oliwad hakanud, siis arwas Karl XII. paremaks enne Narwat päästma minna. 29. septembril tuli ta sõjalaewadega meie maa poole teele ja jõudis 6. okt. Pärnu all randa. Sügisetest halwadest ilmadest hoolimata hakati nüüd Narwa poole marssima, kus wähem kindlusewägi (1000 meest) Rudolf Horni juhatusel suure Wene wäele wastu pani. Wene tsaar saatis kindral Scheremetjewi Tallinna tee pääle Rootsi sõjawäge takistama, kuna Narwa piiramine hertsog de la Croix ja würst Dolgorufi hooleks jäi. Peeter I. läks ise

tagasi, et uut väge muretseada. 19. nov. 1700 oli Karl XII. Narwa all ja tungis suure lumetuisu ajal wenelaste kallale, kes kohe põgenema löiwad. Karl XII. wõit oli hiilgawam kui üksigi senine rootslaste wõit, sest 8400 mehega suutis ta suurest Wene sõjawäest, mis mõnede teatete järele 80,000 suur oli jagu saada. Torm aitas ka omalt poolt kaasa, sest ta puhkus wenelastele lund wastu filmi, nii et need lasta ei näinud ja ka muidu olewat Wene wäes segadusi olnud, mis Karli wõitu kergendada aitas. Balju wenelasi sai kuulide läbi surma, põgenedes uppus neid weel hulk Narowa jões ära ja suurem hulk ühes wäejuhatajatega (hertsog de la Croix, würst Dolgoruki, Trubetskoi ja teised) sattusiwad Rootsi wangi. Ka langes rikkas sõjalaager täiesti rootslaste saagiks. Pääle ohwitseride lastis Karl Wene sõjamehed jällegi lahti, kuna mõned ülemad Tallinna laudu Stokholmi saadeti. Karl ise kolis oma sõjawäega Tartu maakonda Laiuse lossi talweforteri, kust ta järgmisel aastal 1701 mai kuul lahkus.

Narwa lahingu wõitmise järele arwas Karl XII., et wenelastega sõdida ei maksagi, sest et nendest wastu seisjat ei saa. Terwe Europa ja ilma ees tõusis aga noore kuninga tähtsus suuresti, sest 18. aastajelt oli tal juba faks wägewat riiki, Daani- ja Wenemaa ära wõidetud. Karli eneselugupidamine tõusis ja ta arwas, et tulewikusgi waenlastest niisamati kergelt jagu saab, kui senini, miska ta end aga rängasti pettis.

Järgmisel kewadel 1701 tuliwad Tallinas uued Rootsi sõjawäed maale ja ühendasiwad end Tartu maakonnas olewate Karli sõjawägedega. Ka meie maalt wõeti Rootsi sõjawäele nekrutide „püüdmisega“ lisa. Kus rootslased terve ja tubli mehe leidsiwad, pistsiwad nad talle sinise kuningakuue selga ja wiisiwad „polku“. Isegi kirikute uste ette on roots-

lased waritsejad seadinud, kes sääl mehi kinni pidivad nabima. Kui sõjawäge küllalt arwati olewat, läks Karl Laiuselt teele, et Riia kallale kippuwat August II. sõjawäge, kus ainult saksilased teenisiwad, karistada. Saksi kindral Steinau tahtis Kokenhusis rootslastele wastu panna, aga sai juuni kuul 1701 Poola kuningalt käsu losfi üles lasta ja ainult pahemat Düüna kallast kaitseda. Ka Wene sõjawägi würst Repnini juhatusel tuli Kokenhusi, et Saksi (Poola) sõjawäega ühineda. Selle wahel jões jõudis Karl XII. Riiga, Steinau läks nüüd oma sõjawäega Düinat mööda alla ja jäi Riia lähedale pahemale jõe kaldale laagrisse. Karl läks oma sõjawäega umbes paar wersta Riia ligidal Dünaft üle, mida Steinau mitte ei märkanud, sest et Karl õlgedest ja muust prahist suure tule teha lastis, mille suits jõe pääle langes, nii et midagi näha ei olnud. Nüüd langes terve Steinau sõjalaager ja 2000 meest Karli kätte. Wenelased würst Repnini juhatusel, oliwad weel kahetja penikoormat Riiaft eemal, nii et nendest ainult väike osa lahingus oli. Ka ära wõetud Dünamünde langes jälle Karli kätte tagasi. Saksi sõjamehed taganesiwad nüüd Poola-Preisi maale, würst Repnin läks aga oma sõjameestega Pihtwa tagasi. Nüüd läks Karl sõjawäega Kokenhusi, mis weel Saksi sõjameeste käes oli. Kokenhusist lahkus kohe Saksi sõjawägi ja komandant Bose lastis losfi õhku.

Nähtawasti oli nüüd Siwimaa waenlastest puhas ja Karl pööras Poolamaale, et kuningas August II. kätte tasuda. 1702. aastal läks Karl Warshawi linna sisse ja wõitis pea pääle selle Augusti sõjawäe Klisjowis ära. Ka Krakau langes ja Saksi sõjawäed saiwad lüüa. Preisi linnadest sattusiwad Danzig, Elbing ja Thorm rootslaste kätte. Karli nõudmise pääle lasti nüüd August troonist lahti ja waliti

Stanislaus Leszinsky Poola kuningaks. Poolamaad kohustas Karl Wenemaaga mitte enam sõprust pidada ja sundis Poolamaale põgenenud äraandjat Patkuli wälja andma. Peeter Suur nõudis seda meest kui oma saadikut tagasi, aga see jäeti tähele panemata. Patkul weeti Rootsi sõjawäega ühes, ja anti wiimaks sõjakohtu kätte, kes teda surma mõistis. Poolamaal, Kasimiri turu pääl, täideti äraandja kallal 30. septembril 1707 ratta pääl surmaotsus ära. Tema pää seati ridwa otsa.

Kui Karl XII. oma wõidukäikudes kuni Euroopa kesk-kohani tungis, ei maganud ka Wene wäed mitte. Narwa wõit ei kohutanud agarat Wene walitsejat ja ta tähendas, et ta jelleläbi rootslastelt neid endid wõitma õpib. Ta muretšes enesele rohkem sõjawäge ja algas 1701 a. uuesti Liwimaale pääletungimist. Pihkwa kaudu tõttasiwad nüüd Wene wäed Räkina ja Wastfeliina kohalt üle piiri, ja wähe-ne Rootsi wägi ei katsunudgi neid suuremat takistada. Wastfeliina ja Kirumpää kindlused langesiwad, kuid Räkinas ja Rõuge Kasaritšas tõrjusiwad rootslased korraks septembri kuul wenelasi tagasi, kuid aasta lõpul tungisiwad uued suured Wene sõjawäe hulgad Liwimaale ja wõitsiwad Graftweres Kanepi kihelkonnas rutuga kokku kogutud Schlippenbachi juhatusel olewa Rootsi wäe jõulu ajal ära. Rootslasi oligi sääl wäga wähe, 2000 mehe ümber, kuna wenelasi 20,000 meest oli. Ka langesiwad wenelased ootamatast kallale, nii et neid suur Wene sõjawägi lahingu algul kohe ümber piiras. Rootsi ratsawöes teenisiwad noored nerutid, kellede hulgas kohe segadus tõusis, mis wõitjatele wõitu weel kergemaks tegi. Jala wägi wõitles aga Hans von Lieveni juhatusel wiimase wõimaluseni auuga. Sõjalipud häwitati enne, kui need waenlase saagiks saiwad ja siis lange-

siwad rootslased peaaegu wiimase ni werisel wõitluse wäljal. Eluga pääsiwad ainult paar soldatit ja mõned ohwitserid, telledes hulgas ka Schlippenbach ja Lieven oliwad. Wenelased läksiwad aga seekord ometi Pihkwasse tagasi, kuna nad näidanud oliwad, et ka Wene wägi wõita oskab.

Järgmisel suwel algas Wenemaa poolt uus sõjakäik Liwimaale. Juuni kuul jõudis Peetri wäeülem kindral Scheremetjew 30,000 mehega Craftwere mõisa juurde. Schlippenbachil oli aga waewalt 5000 meest, telledest paljud weel noored ja harjumata oliwad. Schlippenbach taganes nüüd oma sõjawäega Walga poole, Wäikeses-Emajõeni Helme kihelk. Hummuli mõisa alla. Kuid peagi sai Scheremetjewi wägi neile järele ja piiras näikeses Rootsi wäe 19. juulil 1702 ümber, mis järele rootslased meeleäraheitlikult lahingut algasid. Ka siin sõdisiwad Rootsi jalawäemehed wiimase were tilgani, kuna ratsawägi aga lahingu algul Pärnu poole põgenema pistis. Wenelased saiwad siin rootslaste üle täielise wõidu ja terve maa langes selle järele wenelaste wõimu alla. Rootsi wäejuht Schlippenbach pääsis paari ratsamehe saatel eluga Pärnu linna, kuid suuremat wastupanejat temast enam ei saanud.

Aga ka Wene wägi ei usaldanud sel aastal siin kauem püsida, sest Karl XII. oli Poolamaal Klisjowis suure lahingu wõitnud, mis ta kuulsust laiendas ja waenlastele hirmu sünnitas. Ometi wõeti tagasiminekul Marienburgi kindlus ära ja sõditi järgmisel suwel Neewa ja Laadoga ümbruses, kus Schlüsselburgi kindlus ja Neewa linn langesiwad, mille järele Peeter Neewa jõe suhu 17. mail 1703 Peterburi linna rajas.

Järgmise aasta kewadel pööris Wene sõjawägi jällegi Liwimaale, kus rootslastest enam suuremat wastupanejat ei

olnudgi. 1704. a. kewadel sõitsiwad 200 sõiduriista, mida Peeter talwel Peipsi kaldal walmis oli muretsenud, Peipsist Emajõkke, et siin Tartu all ankrus seiswaid 14 Rootsi laewa, kus 98 suurtükki pääl oli, ümber pürata. 4. mail purjutasiwad Rootsi laewad Löscher von Herzfeldi juhatusel mööda jõe waenlasele wastu. Wenelased seadsiwad Rastre mõisa alla, kitsa koha pääle, mitu rida jämedaid palka üle jõe, mille taha siis Wene laewad asusiwad. Kaldale seati aga Wene jalawäe mehed waritsema. Kui nüüd Rootsi laewad Rastrele jõudsiwad, sõudsiwad esimesed laewad suure hooga wastu palkisid, mis tahju ja segadusi sünnitas. Kaldalt hakati suurtükkidest ja püssidest rootslastele tuld andma, keda 570 meest oli. Rootslased kargasiwad nüüd laewadest wälja ja raiusiwad Wene wäest, 9000 meest suur oli, Tartu poole tee läbi. Rootsi wäejuhataja Löscher katsus oma laewa wiimase wõimaluseni kaitseada ja kui kõik lootus kadunud ja ta igalt poolt waenlastest ümber piiratud oli, kes juba laewa laelegi kippusiwad, siis läks ta püssirohu kambrisse, ja laskis enese ühes waenlastega õhku.

See wõit päästis wenelastele tee Tartu alla lahti. Nelipühi ajal. 7. juunil algas Tartu piiramine. Tsaar Peeter tuli ise piiramist juhutama. Bahwalt wõitles tubli Rootsi komandant Skytte mitu kord suuremale Wene wäele wastu, kuid omegi ei juutnud ta linna, mis wäga nõrgalt kindlustatud oli, kaitseada. Wene suurtükid purustasiwad Tartu kaitsewallid ja Wene wägi tungis Wene wärawate kaudu 13. juulil 1704 linna sisse mis pääle wähenene Rootsi kaitsewägi wabalt linnast lahkuda lasti. Nüüd asusiwad wenelased Narwa kallale, kus komandant Horn linna waprasti kaitses, mis aga midagi ei aitanud: 9. augustil 1704 wõttis tsaar Peeter tormiga Narwa linna ära ja siis oli

meie kodumaa wenelaste pääletungimise vastu täiesti kaitseta. Wõidetud maa tunnistati Wene riigi omaks ja tšaar laskis elanikkudel enesele truudust wanduda. Halastamatalt rööwiti ja laastati, kus aga iganes weel midagi rööwida ja ära wõtta oli ja peagi oli terve Eesti- ja Liwimaa Narowast Dünani täielik kõrbe.

Wenelaste wõitu tergendas see, et Rootsi kaitsewägi meie maal wäike ja harjumata oli, kuna päris Rootsi sõjawäes paremad mehed ja hääd wäejuhatajad oliwad. Kaitsewäe rootusid täiendati maa päriselanikkudega, kelledele sõdimine wõõras oli ja päälegi suutis meie maa suure nälja järele wähe mehi anda. Küll püüti Karl XII. selgeks teha, et teda Wenemaa poolt hädaoht ähwardab, ja paluti teda wõõra maa wõtmist jätta, ning Läänemere maile rutata, kuid tema ei hoolinud sellest midagi, waid arwas, et kui ta kord siia tuleb, küll siis wenelased jällegi minema kihutab. Sõegi kui ta Poolaga walmis oli saanud, ei tulnud ta siinseid kaotatud maid tagasi wõtma, waid seadis enesele hoopis suuremaid plaaniseid ette, mis teda wiimati langemisele wiisiwad.

Narwa linna langemise järele sattusiwad Eesti- ja Liwimaa idapoolsed paigad Wene wõimu alla, kuna aga rüüstajate hulgas üle kõige maa, kuni Riiani ulatasiwad. Mis „sõjawägedest järele jäi, seda wõtsiwad pargiajajad“, kelledest weel Tartumaal selle aastasaja algusel wanad inimesed rääkida teadsiwad. Nii suur hirm oli Wene rüüstajate eest rahwa hingesse kasunud, et neid weel pärastgi igal pool nägema arwati ja lastelastele nende toledatest tegudest jutustati.

Karli wõidukäik Poolas ja Saksamaal sundis wenelasi waheajal ometi meie maal ettewaatlikumalt talitama ja Wene wäed läksiwad 1708. aastal Liwi- ja Eestimaalet koguni wälja ja maa sai Rootsi walitjuse alla tagasi. Sõegi wõide-

tud Tartu jäeti wenelaste poolt maha, kuna elanikud Wenemaale wangi wiidi, linn põletati ja linna wallid maha lõhuti. Rootsi wäed tungisiwad juba Wenemaalegi ja kimbutasiwad Petseri kloostrit. Et aga Karl XII. oma wägedega mitte Liwimaa poole ei tulnud, waid Boltawa alla läks, kus 27. juunil 1709 suure Peetri wäega, milles 55,000 meest ja 130 juurtükki oli, wõitles, kus ta kaotama pidi, siis oli Rootsi walitsus meie maal nii hästi kui kadunud. Tsaar Peeter I. pani kohe omad sõjawäed meie maa poole liikuma, kus kaitsemise pääle teegi mõteldagi ei wõinud. Oli ju terve maa Rootsi sõjawäest niihästi kui lage, ainult mereäärseid linnasid kaitseiwad wäheldased sõjawäe hulgab, sest et Rootsi laewastik neid ka mere poolt toetas. Wene wägi 40,000 meest tuli nüüd Scheremetjewi juhatusel Riia alla, kuhu Rootsi walitsus 12,000 meest linna kaitsemiseks kokku oli suutnud koguda. Linna komandantiks nimetati Strömberg, kes ka linna wenelaste eest wahwasti kaitsema hakkas. Riia piiramine algas 14. nowembril 1709 ja kestis kuni 4. juulini 1710. Piiramine oli küll talwel esialgu kaunis nõrk, sest et Peeter ise Wenemaale tagasi, ja suurem osa sõjawäge Wiitawisse talweforterisse läks. Würst Repnin walwas 7000 mehega linna, kuhu palju rahwast warjule oliwad põgenenud. Et toiduained otša lõppesiwad ja Repnin sissewedu takistas, siis tõusis linnas kole nälg, millele weel katt järgnes. Pääle selle oli weel kewadel suur weeuputus, mis häda mitmekordselt suurendas. Märtsi kuul 1710 tuli ka Scheremetjew, kellele Menšikow sõjamehi lisaks oli toonud, Riia alla ja hakkas linna tõsiselt piirama. Linna lasti suur-tükkidega alataja, nii et wiimaks wastupanejad sunnitud oliwad 4. juulil 1710, alla andma, mispääle wenelased linna sisse sõitsiwad. Linna kaitseja Strömberg lasti sõjameestega

wabalt linnast wälja minna *) ja 12. juulil 1710 wändu-
fiwad riiglased Wene tsaarile uštawuse wannet. Wõisnikku-
dele ja linnakodanikkudele kinnitas Wene walitsus kõik wanad
õigused, ja lubati ka Rootsi walitsuse poolt ära wõetud mõisad
endištele omanikkudele tagasi anda.

Müüd tuli kord ka šadamalinnade kätte. Pärnut ära
wõtma šaadeti kindral Bauer, kes 12. juulil 1710 linna
piirama hakkas. Linnas oli šõjamoona ja toitu wähe, ka
pääsis katt möllama, mis 1000 šõjamehest pääle 800 ära
tappis, nii et linn 14. augustil alla heitma oli sunnitud.
Pääle Pärnu langemise läks Bauer ise Tallinnat piirama,
kuna ta oberšt Dernhelmi Kurešarde šaatis. Kurešart kaitšes
ülemlleitnant Appelbohm ja tal oli ka 70 suurtükki, kuid et
katt linnas möllas ja šõdijate read harwaks tegi, siis anti
linn, ilma et wenelastele üht pauku wastu oleks lastud, 15.
sept. 1710 wenelaste kätte. Selle järele langes terve šaar
Wenemaa alla.

Kindral Baueri šõjawäed liginesiwad Pärnu allahit-
mise järele 15. augustil Tallinnale. Kohe hakati linna
piirama, rikutakse Ülemistejärwe weewärgid ära, nii et linn
enam wett ei šaa. Ašekuberner Diedrich von Patkul ei tei-
nud ka linna kaitsemiseks midagi, ehk küll Rootsi ohwitserid
luba palušiwad waenlasele kallale tungida ja mere poolt
liša wägegi tuli, ei lastnud Patkul ometi mitte šõdida. Ka
mõisnikud on Patkuli tegewusega nõuus olnud, et linna mitte
tõšijelt ei kaitsetaks. Minult linna kodanikud tahtsiwad kõigest
wäest linna Rootsi kuningale alles hoida, kuid nendegi poolt
ei šuudetud šuuremat midagi ära teha. Nii pidi linn oma
wärawad ilma wõitluseta 29. septembril 1710 waenlastele

*) Strömberg tahtis kinni Tallinna minna, wõeti aga tee pääl
ja wiidi Peterburi wangi.

awama, kes Toompää wärawate kaudu linna tuliwad. Rootsi sõjawägi lasti laewadele minna, milledega nad kodumaa poole purjetasiwad.

Nii langes terve Gesti-Liivimaa ilma suure waewata Peeter I. walitsuse alla, kelle kätte ta ka ilma jagamata jäi, ehk küll Poola kuningas August järgmisel aastal Liivimaad omale nõudis. Meie kodumaa sai Wene kubermanguks ja kinnitati selleks ka Nystadi rahulepingus 1721 seaduslikult. Mõisnikkudele kinnitati Wene walitsuse poolt, nagu juba Riia linna ärawõtmise juures tähendasime, kõik õigused ja eesõigused. Sakslastele ja nende järeltulijatele oliwad allaheitmise tingimised kõigiti hääd: Nende keel, nende meel, nende kirik, kool ja nende õigus kestab edasi, nii nagu see enne Karl XI. „rõhumist“ oli olnud, kes nende õigusi talupoegade kasuks kärpis. Kohtud jäetaks Rootsi alusel alali, kuid nendes hakkasiwad nüüd Saksa rüütlid Saksa keeles kohut mõistma; ka politsei korraldus jäi nende hooleks, nagu maksude nõudmised, teede tegemised, karistused jne., nii et igas ametis, pääle kindralkubeneri ameti, alati mõisnikud oliwad. Talupojad langesiwad nüüd mõisnikkude omawoli alla, kes neile siis igasuguseid maksusid kaela weeretasiwad, isegi neid, mis mõisnikud ise kandma oleksiwad pidanud. Mõisnik wõis talupoja üle nii kohut mõista, nagu ta ise hääks arwas ja taitsewad määrused, mis hää Rootsi walitsus talupoegadele kinnitas, jäeti koguni kõrwale. Ka maksusid nõuti nii fiske, nagu keegi mõisnik soowis, riigivalitsus ei teinud maksude ära jagamisega tegemist. Mõisa töö tegiwad talupojad ära, kus juures teomehel oma hobune ja põlluharimise riistad, kui ka enese ja hobuse moon olema pidi. Orjuseajal ei olnud kindlat määra: alati pidiwad taludest teomehed ja korraüdurukud mõisas „teol“ olema, kuna oma põlluharimiseks wähe

aega üle jäi. Ainult mõni päew nädalast wõis talupoeg enesele tarwitada, nii nagu talu suurus oli. Teolisi käsutawad mõisas opman, filter ja kubjas, milleks piits ja malk kaasa aitaswad, kui teolise käed-jalad kähku ei tahtnud käia. Pääle orjuse pidi talupoeg mõisale weel wilja, liha, willa, mett ja waha ning isegi ka raha maksma: üleüldse mis tal oli, see tuli mõisa wiia. Et eestlaste elu niiviisi kõige wiletsamaks kujunes, ei tarwitse wist pikemalt seletada, sest läinud aastasadade häda ei ole weel meiega päiwil unustatud, sest: nende häda, wiletsused, muistse põlwe mälestused, kostwad meile kustumata.

Mõisad oliwad sõdade ajal ära rüüstatud, sellepärast püüdsiwad mõisnikud talupojalt kõik kiskuda, mis neilt wähegi saada oli. Wastu hakata talupoeg ei tohtinud, sest juba 1713 andis keiserlik walitsus mõisnikkudele õiguse wastuhakkajaid talupoegi oma tahtmise järele nuutidega karistada. Pärast antakse neile weel õigus tooreste tegude eest talpoegi Siberisse saata. Kui mõisnik orja ära surmas, siis ei olnud seadust, mis järele mõisnikku wastutusele wõis wõtta.

Ka rahwaharidus jäi nüüd rohkem hooletusesse kui enne, olgugi et kindral superdent Heinrich Brüning 1713 nõudis, et kihelkonna koolisid jälle järjele seataks. Suur osa maad oli sõdade ja katku mõjul otse kõrbeks muutunud ja neidgi, kes weel elaswad, rõhus raske majandusline seisuford ning mõisniku ülirõim, nii et endisest hooljast edasipüüdmisest enam juttugi ei wõi olla. Et haridus ja walgus siiski täiesti wakka alla ei jäänud, tuli Lutheri kiriku põhjusemõttest — rahwale haridust anda. Mäituseks tehti Saaremaa sinodil 1730 otsuseks, Rootsi aegseid kirikukatsumisi katekismuse tundmises hooljasti ette wõtta ja lauakirikusse ainult neid lasta, kes 5 päätükki mõistawad. Ka kõnelesi-

wad õpetajad sinodi pääl rahwa raskest seisukorrast ja Saaremaa sinod nõuab talupojale „inimese õigust“: Laupäeval lastagu ta aegsasti töölt lahti ja pühapäew olgu waba. Et see suuremalt jaolt tuulde kajas, wõime juba mõista, sest nüüd wõiswad mõisnikud oma hääksarwamise järele talitada: Kel „ristinimese werd“ südamas, see andis orjadele rohkem wabadust, enesearmastajad ja omakasundudjad pigistasiwad neid aga wiimase üdini wälja.

Eelpool kuulsime kudas õpetajad Rootsi aja lõpu poolt waimuliku kirjanduse eest hoolitsetiwad, kuid ometi ei pääsnud terve piibli raamat mitmesuguste takistuste tõttu enne kui Wene walitsuse ajal trütki. (Ka tallinnakeelne testament ilmus Wene walitsuse ajal 1715.) 1721 ilmus Halle linnas Saksamaal „Kodo ning Kirgo ramatu“ parandatud trükk, kus ta täiesti Hornungi jälgedes käiakse. Hornungi 117 kirjulaulu ilmuwad sääl sees uuesti, kuid teised 193 on tema eeskujul loodud. Siis ilmus weel 1726. a. kogu waimulikka laulusid, mis suurest lauluraamatust maha jäänud ja 1729 trükiti parandatud „Kodu ja kiriku raamatut“ juba uuesti. Nüüd hakati ka terve piibli wäljaandmise pääle mõtlema. Piibli ümberpanemiseks oli juba, nagu eelpool nägime, eeltööd tehtud, kuid alles Anton Thor Hellele leidis mees, kes raske töö täiesti oma õlgadele wõis wõtta.

Anton Thor Helle on Tallinnas sündinud. 1713 sai ta Jüri koguduse õpetajaks ja pea pääle selle Gestimaa konsistoriumi nõunikuks. Thor Helle armastas Gestikeelt ja uuris seda põhjalikult, mis otstarbel ta Gestimaa külast küllani ja talust taluni läbi on käinud. Ta tahtis uut Gestikeele õpetust wälja anda, mis jaoks ta siis ka materjali kogus. Aga et piibli ümberpanemine tema hoolde anti, siis jäi Gestikeele õpetuse wäljaandmine õp. Cheri-

h a r d G u t s l e f f i hoolets, kes siis ka töö lõpule wiis, nii et oodatud ruamat 1732 ilmus. Thor Helle asus aga täie jõuga piibli ümberpanemise kallale ja käis uuesti Gesti-maa läbi, et rahwa suust sõnu ja kõnekäänused korjata, mis tal piibli ümbertõlkimise juures tarwis tuli. Hooltsaks abiliifeks Thor Hellele oli Kullamaa õpetaja H e i n r i c h G u t s l e f f. Ka teised õpetajad aitasivad omalt poolt kaasa ja nii jõutigi 1736 suure tööga lõpule.

Kuid trükikulu kandjat ei leitud. Rootsi kuningas puudus, kelle kulul Läti ja ka esimesed Gesti keele raamatud ilmusivad. Kuid abi tuli säält, kust seda keegi oodatagi ei teadnud. 1729 oliwad esimesed wennaste koguduse liikmed Siwimaale ilmunud ja siin seltsisid asutama hakanud. Wennaste koguduse alustaja krahw B i n s e n d o r f tuli 1736 wendi vaatama, ja teda wõeti igal pool suure wainrustusega vastu. Tallinnas oli Doompää õpetaja B i e r o t h, kes ka wana testamenti tõlkida oli aitanud, wennaste koguduste sõber ja puutus nõnda krahw Binsendorfiga kokku. Ta kõneles krahwile, et piibli käsikiri trütki ei taha pääseda, sest keegi ei aita kulusid kanda. Binsendorf ei olnud küll rikas mees, aga ta äratas rikast kindral von B o n i ja selle abi-kaasat aitamisele. Need laenasivad esiotsa piibli trükkimiseks 1000 taaldrit ja kinkisivad pärast poole ühe jao, et sellega pühakirja laiali laotada. Nii wõis siis terve piibel 1739 ilmuda ja piibli keel sai nüüd walitsewaks keeleks, kiritus, koolis ja kirjanduses, kuni E d u a r d A h r e n s seda uuesti ajakohaselt täiendas ja parandas. Piibel jäi esialgul küll ainult õpetajate tarwitada, sest et ta kallis oli. Leidus ka koguduses weel wähe lugejaid ja õpetajad ei teinud õpetamises kangelstgi enam nii hoolikalt tööd, kui Rootsi ajal. Piibli laialilaotajaks sai aga wennaste ehk Herrnhuti kogudus, kelle

mõju päew päewalt rahwa seas kaswis, kuna emafirik' aga tuimuse unesse uinus.

Piibli ilmumine ongi wahest ainukene rõõmustaw nähtus Wene walitsuste esimestel päewadel meie maal, sest sellegagi sai kirjandus hää tüki maad kaugemale. Sulk sõnu loodi kirjakeelele uuesti juurde, mis rahwa suust saadud ainetete põhjal sündis. On ju piiblis määratu suur sõnade tagawara, kus igasugused elujuhtumised ette tulewad. Nii wõiswad siis pärastised kirjanikud piiblit keele poolest enesetele eeskujuks wõtta. Siis wõib weel Wenemaa sellekordset usufalliwust nimetada, mille põhjal ka wennastekogudused meie maale asuda tohtiswad ning siinse kiriku kerkel kui tõsised wäikesed „waba riigid“ elutsesiwad. Herrnhuti koguduses wõis igamees ehk naene kaasa rääkida, ettelugeda ja koguduse wanemaks olla, waatamata kas ta ori ehk isand oli. Teadagi et sarnane omawalitus rahwale meeldis, ja nii löiwad ennast tuhanded ewangeliumi koguduse liikmed wennaste koguduse poole.

Majanduslikelt elas aga rahwas wiletsamat elu kui kunagi enne, ning teda wõttis pime orjaöö Wene walitsuse alla saades oma kais'su.

Pime orjaöö.

Nagu eelmises päättüis nägime, langesiwad eestlased Wene walitsuse alla saades täiesti mõisniku orjaks. Endine kord kus talupoeg maaga kokku seotud oli, kadus sõjaajal juutumaks ära. Talupoeg sai nüüd talu koha liikumaks waranduseks, nagu iga muugi asi, mis talus oli ja millega mõisnik teha ja talitada wõis, nagu ta ise tahtis. Teadagi et mõisnik inimestest ja maast wõimalikult suurt kasu püüdis ja asja nõnda sisse seadis, et talupoja olu ja liikumine ainult mõisa tuluks tuli. Sellepärast tõsteti orjust nii suureks, kui iganes tõsta wõidi ja wõeti talupojalt nõnda ütelda „mitu nahka“, — ta pidi orjama ja maksma „rahaga ja nahaga“. Mõisa lähedal olewad talud häwitadi ära ja seati sinna asemele karjamõisad, kuna endised elanikud metsadesse, soodesse ja rabadesse aeti, kus nad kirwe ja kõplaga raskest tööd pidiwad tegema ja selle eest weel mõisale enne nimetatud wiisil tasugi andma. Ka mõisa põllud tuliwad ikkagi edasi harida ja kus orjasi metsmaile „asumisele“ ei saanud ajada, jääb laiendati jällegi mõisa põldusid ning hariti nii palju kui wähegi saadi jula põllumaaks. Endine püha Maarjamaa haugasgi jällegi õitsema ja kosuma ning wilja kandma, kuid mitte orjadele, waid — isandatele. Wiljawäljad lokendasiwad mõisa nurmedel, ning mõisaomanik ei tarwitfenud mitte

fõrmedtsagi liigutada, ega kopikatgi selle õitsewa nurme hääks ohwerdada: kõik kuffus kui pilwedest — orjade higi ja waewa läbi. Et wilja päratu palju sai ja walitsus wilja wäljameo wahetewahel ära keelas, siis otsiswad mõisnikud teed, kudas wiljast selget kulda teha ja see tee leiti fergesti kätte: nad paniwad wiinawabrikud, õlletöögid ja kõrtsid käima. Suured wiinakojad ja wabrikud tõusiwad kui maa alt, orjade kätte ehitusel, üles, iga wiie wersta, sagedasti weel lähemagi maa taha, ehitati kõrts, kus orjadele ja teekäijatele surmawat märjufest müüdi ning orjasid nõnda jooma harjutati, et neil kunagi kopikatgi „tengelpunga“ ei tohtinud jääda, waid kõik mis kõlises mõisa tagasi rändama pidi.

Wiina pidi ori mõisas ise walmistama, nii et orjad uue orjuse wõi teo juurde saiwad. Wiinakoja töö oli wähest weel raskem, kui rehe juures kooti lüüa, ehk jälle nurmel arkadra taga käia ja wilja ja heina koftu panna. Suurem jagu walmistatud wiinast weeti Tallinna, Riiga, Pärnu ja Peterburi, sest oma maa ei jõudnud wiina mitte ära torwitada. Ka wiinawooris käimine oli uus orjus ja nii mõnigi eestlane pidi kaugel teel külma ja tihti nälja mõjul oma terwise jätma ja teine lord ka elugi kaotama. Kaotfi läinud wiina eest, wiinaköögis wiina walmistamisel kui ka wiinawooride pääl, wastas alati ja üksnes ori. Kui tal hobusekonti ehk muud liikumat wara wõtta ei olnud, siis tasus ta seda, muidugi teada, oma nahaga.

Talupoeg oli mõisnikul niisamasugune kaup, nagu iga teine asi. Ta wõis teda müüa ehk wahetada, wõis perekondasid eluks ajaks ühest lahutada — üksigi teda ei keelanud. Sfegi koerte wastu olewat eestlasi wahetatud, nagu seda mitmed wanad raugad läinud aastasaja wiimasel poolel weel kõneleda teadsiwad. Ka naisewõtmise ja meheleminemise luba

rippus mõisnikust ära. Kui mõisnik ei lubanud, siis ta keegi naest wõtta ei saanud.

Ei läinud sada aastatgi mööda, siis oli meie rahwas juba wilets, alatu ja armetu, et mitmed rõhujad seda isegi lohkudes tähele paniwad. Rahwas oli rohkem wälja kurnatud, kui põld, kuhu ühtegi wäetist pääle ei panda. Põllule annab loodus ise midagi wihma, lume, kewade, sügise ja talwe, päikese ja õhu läbi — ori jäi neistgi häädest asjadest ilma: päewa orja higi sees, kas wiinaköögis, põllul ehk rehe juures, ööfi asu wiletsa ulu all, kus õhk ütlemata halb ja soojust tarwilisel wiisil ei leidu, sest et õiget maja aega ehitada ei olnud. Gesti kambrist ei wiinud korsten suitsu wingugi wälja, sest seda ei olnud — suitsu neelati seni kopsu, kuni see ise pool lahtisest uksest ehk atnaluugist wälja wenis. Tared ja kambriid oliwad pörandata, — walgust lasti luukide kaudu tuppä, aga kui külm kange, siis kobati pimedas. Õhtul põles peerg reheahju nurga wahel ja ajas omajagu karmu ja suitsu sisse, — toanurgas kügelesiwad weel tallepojad ja wasikad, ja tõurutasiwad kanad, sest külm oleks neid mujal „omaks wõtnud“. Nii oli Gesti elu paarisaja aasta eest tagasi, nii oli ta weel 50—60 aastagi eest, mida niipaljudgi weel mäletawad.

Rahwateistkümnema aastasaja lõpu poole hakkasiwad juba mõned mõisnikud ja ka Wene walitsus märkama, et Gesti orjad liiga wäljapigistatud on. Üks jagu mõisnikka tahtsivad orjade põlwe kergendada. Ka oli Katarina II. omal teekonnal 1764 Gesti ja Läti talupoegade wiletsust näinud ja andis kindralkubernerile krahw George Brownele käsu Liwimaa maapäewalt 1765 talupoegadele kergitust nõuda. Browne pani siis ka ette, et orjus kindlasti ära määrataks ja karistusele ning inimestemüümistele kitsendust tehtaks. Ka

nõudis ta, et mõisniku ja talupoja waranduse wahel wahet tehtaks. Mõisnikkudest enestest oli parun R. F. v. Schoultz selle poolt, et talupoegadele rohkem wabadust antaks. Kuid mõisnikud ei tahtnud järele anda, nad nägiwad ju selles enese kasude tahananemist. Kui siis kindralkuberner pääle käis, pandi mõned parandused paberile, kus juba orjal sugu liikumat warandust koguda lubati, orjused ära määrati ja „möödukalt“ karistada kästi. Talupoega ei lubata enam turul müüa ja kui müüdi, siis ainult omas kubermangus, mis juures selle järele waadata tuli, et abielurahwast ära ei lahutataks. Mõisniku pääle lubati isegi kaewata. Et neist häist lubamistest midagi wälja ei tulnud, on isegi mõista. Need orjade õigused oliwad paberil ja jäiwad selforral ka sinna, ehk küll kindralkuberner nende täitmist nõudis. Wuutust ei olnud weel nii pea loota, sest mõisnikud pidasiwad omast eesõigusest kangesti kinni. 1783 muudeti Katarina II. käjul meie maa walitjusewiisi. Sisemaa eeskujul hakati siit iga mehe hinge päält 70 kop. pääraha nõudma, mis maksu Wenemaal mõisnikud õiendasiwad. Ka siin määras walitus, et mõisnik maksuõuetule talupojale pääraha laenaks, mis see orjusega mõisnikule tasuma pidi. Teadagi, et see esialgul wesi mõisnikkude weskidele oli, sest nüüd lisati seaduse nimel orjale pääraha eest weel orjust juurde ja just nii palju, nagu keegi ise hääks arwas. Kuid orjad ei suutnud seda enam kannatada ja „rahutuselaene“ käis üle maa. Seda suurendas weel kuulujutt, et kõik talupojad kroonu alla wõetud olewat ja pääraha maksuga kõik mõisaorjused kadunud on. Ei olnud mitte ainult mõisat Liwimaal, kus küll mäsjutuli leekima ei olnud. Kuid peagi käisiwad karistusealjad mööda maad ja wastuhakkajaid orje nuheldi kõwasti. Räpinas löödi Wene soldatite ja talupoegade wahel lahing, kus

wiis talupoega surma ja õige paljud haawata saiwad. Ra-
rula mõisas aeti mäsšajaid „läbi lipu“ ja siis wõidi juba
kuulutada, et maa jällegi rahustatud on.

Nende walupäewade järele käskis Browne maapäewa
esitajatel üksikute mõisnikkude pääle mõjuda, et talupoegade
maksud õiglasemalt ära jagataks ja lubas käsu mittetäitmise
korral ise pärisorjade eest wälja astuda, kuid mõisnikud jää-
wad kindlaks kui kalju ja ei annud wanu eesõigusi käest ome-
tegi ära, sest nad olewat talupoegade hääks küllalt juba tei-
nud. Nii kestis siis endine rõhumine ikkagi weel edasi ja
walitjuse kindluseta nõudmine juurendas wahel nende kur-
just ja ülbust. Mõisa tööd suurenesiwad wiljawäljadel kui
ka wiinaköögis, sest põlluharimine laienes ja wiinatarwita-
mine juurdus aast-aastalt kohutawalt ja tõi mõisnikkudele
määrata suurt kasu sisse. Dri pidi aga see olema, kes põl-
lust kulla kotti kandis ja selle eest weel päälegi petfagi sai.

Kudas meie maal pärisorjus ära kaotati ja eestlane
nõnda ütelda „linnupriiks“ tunnistati, sellest kõneleme edas-
pidi pikemalt. Siinkohal heidame aga korraks weel kirjan-
duse ja koolide, ehk üleüldise hariduse pääle pilku, et näha,
kudas orjaööl orjadele waimuwara muretseti.

Nagu eelmises päätükis nägime, muretseti Anton Thor
Helle ja teiste kaastegewusel terwe piibli raamat Eesti keelde.
Aga ka paar teist raamatut andis Thor Helle „maarahwa“
kasuks weel wälja, nimelt 1727 Lühitise usuõpetuse „Sumala
nõu inimese igawesest õnnistusest“ ja 1740 „Wiis hääd juttu
ühe õpetaja ja uskliku talupoja wahel“. Esimene raamat
leidis rohkesti sõpru ja trükiti mitu korda. 1741 ilmusiwad
„Raunid waimulikud laulud“ lauluraamatule lisaks, nii et

nüüd „wana lauluraamat“ käes oli, mis enam kui sada aastat meie Lutheri usulistel kogudustel tarvitada on olnud.

Kõik mis meil senini kirjanduse põllul tehti, olivad wõõrad, sakslased, rootslased ja teised teinud, kuid rahwahariduse põllul, kooli tööl, tõmbasiwad meie omad mehed Forseliuse kaswanditud kaasa, ja aitasiwad nii umbset sööti harida. Kuid õige wara hakkasiwad ka Eesti soost mehed kirjanikuks. Rootsi sõja ajast on Tartu raekojas ja Saani kiriku raamatus Puhja kōstri Kāsu Hansu „nutu laul“ alal, mis Tartu langemist kurdab ja huwitawaks tunnistuseks on, et ka eestlane sel ajal juba kunstilaulust aru sai. Laul algab ja lõpeb sõnadega: „Oh ma waene Tardo liin“.

K ā s u H a n s ehk K ā s u M ä r d i H a n s, kes oma nime ka Hans Kes kirjutas, oli umbes 1700 aasta ümber Puhja kōstriks ja kui sõja ajal õpetaja Pärnuse põgenes, on ta koguduse eest hoolt kannud. Weel 1730 on ta kōstri ametis olnud, kust teda siis wististe wanaduse pärast lahti lasti. Aga weel pärastgi on ta koguduses ametitalitusi talitanud ja tema sugu on mitu põlwe Puhjas kōstriks olnud. Kāsu Hans on siis esimene Eesti soost laulik ja kirjamees. Teiseks Eesti kirjanikuks peetakse I g n a t i M i h k l i t ehk M i c h a e l I g n a t s i u s t, kes Tartu Maarja kiriku kōster on olnud ja arwatawasti Forseliuse kaswandiku Ignati Jaaku wend oli, kes Rootsi kuninga ees käis. Ignatius oli omal ajal Tartu eestlaste seas wäga tuntud ja ta hoidis wennaste koguduse poole. Ta wõeti walitsuse poolt, kes wennaste kogudusi taga kiusama hakkas, wangi. Kui ta wangist lahti sai, hakkas ta uuesti wennaste koguduses töötama ja käis ühes teiste wendadega Tartust, kus selkorral weel palwemaja ei olnud, Kambjasse palwetundidele, kus ühes rehes kofku tuldi.

Seesama Ignatzius on Schuberti jutluse raamatu Eesti keelde ümber pannud, millest aga mõned üfsikud jaod 1752 ilmunud on.

Kolmandaks Eesti soost kirjanitüks peetakse Alet-
sander Kaudiali Ignatziuse õpilast. Tema on 1787
Tartusse wennaste koguduse palwemaja ehitanud ja 60 aastat wendade seas tegewam mees olnud. Tema kirjutas kõnesid, mis wennaste koguduses ette loeti. Ka pani ta wennaste koguduse tarwis nende waimulikka raamatuid ümber. Kui ta Johan Arndti raamatu „Tõsijest ristiusust“ ümber oli pannud, jäi ta kott pimedaks. Kuid weel pimedast pärast käis ta palwemajas ja juhatas jumalateenistust. Ta on 1. aprillil 1817 surunud.

Agaga wõõraste poolt ilmub nüüd waimulikku kirjan-
dust ohtrasti. Madise õp. Joh. Christoph Hendel
andis täielise piiblisoo raamatu wälja, mis kahes jaos ilmus,
I. jagu 1774, II. jagu 1777 ja III. jagu 1780. Ka Suure-
Saani õpetaja Joh. Georg Schnell andis 1791 piib-
lisoo wälja, mis järgmisel ajal teist korda ilmus. Ka teisi
sarnaseid raamatuid ilmus ja pääle selle trükiti „Wakale
Koddo ning Kirgo Ramatut“ mitu korda. Siis ilmusiwad
weel mitu katekismust, palweraamatud ja 1797 Eestimaa
õpetajate poolt „Jutluse Ramat“.

Agaga ilmaliku kirjaniduse pääle hakatakse mõtlema,
sest rahwas on juba lugemiseiga harjunud. Esimeseks ilma-
likuks raamatuks tuleb küll „Eestimaa rahwa kalendrit“ ni-
metada, mis 1731 esimest korda, ja pääle selle korralikult
iga aasta ilmus. Kalendrite lisas püüti rahwale midagi
lugemise waraks pakkuda, mis wanemates wäljaannetes kau-
nis ajatohased ja sihurikkad on olnud. Laste tarwis on juba
„Kuke aabits“ ennem olemas, millele 1795 D. W. Ma fin-

gi ja 1811 R. E. Bergi aabits kõrva ilmuwad. Tallinna gümnaasiumi ülemkooliõpetaja Friedrich Gustaw Arwelius hakkab koguni Eesti keeli juttusid kirjutama, mis päälkirja all „Jutto ja õppetuse ramat“ 1782 ilmus ja millele II. anne 1787 järgnes. Siis ilmus weel tema sülest 1790 „Kamma Josefpi hädda ja abbi ramat“. Otepää õpetaja Johan Martin Hehn andis 1788 a. Tartu murdes „Jutto ning mõisto kõnne“ wälja.

Õfegi mõisnikud hakkawad kirjanifuks ja Eesti luuletajateks. Nii arwatakse tuntud laulu „Tiiu tasane ja helde oli armas minule“, B. Tiesenhause ni luuletuseks, kes 18. aastasaja lõpul Eestimaa Raareperas mõisaomanik on olnud. Laulu olewat ta oma abikaasa surma puhul teinud ja see on wäga ilusasti korda läinud. Laul ilmus 1788 a. „Der Teutsche Merkur“ maikuu numbris. Siis on weel Kanepi õpetaja v. Roth Wõru murrakus laulusid teinud, samuti ka Põlwa õp. Oidekopp, kellega nad koos „Tartoma rahwa Näddali Lehte“ wälja on annud. Keila praost Otto Reinhold v. Holz andis 1817 „Luggemised Eestima tallorahwa mõistuse ja süddame jahhutamiseks“ wälja, kus laulusid ja lugusid leidub. 1750 on Torma õpetaja Joh. Georg Eijeni poolt isegi esimene kärneri raamat wälja antud, mis aga kaduma on läinud. Kuulus wanawara koguja ja kirjanik A. W. Hupel andis 1766 arstlise aja-kirja „Lühilise õpetuse“ ja 1771 „Arsti ramatu“ wälja.

Siin kohal peame ka nimetama, et selleaegsed õpetajad hoopis iserada hakkasiwad kõndima ja usku nii hakkasiwad õpetama, nagu sellest mõistus aru sai. Nii hakati ka siis selles mõttes waimulikku kirjandust soetama. Lauluraamatud loodi sel sihil Läti kui ka Eesti keeles ümber ja piiskop Sõnnta g wõttis ise Läti lauluraamatu parandamisest osa,

mis 1809 ilmus. Eesti keeles anti jarnane parandatud kiriku laulude kogu juba 1796 Ambla praost Lütke poolt välja, milles 320 laulu leidis. Mõistuseusu laulud tõnelesivad ainult woorusest, kohusest, tööst ja talitusest, kuna Summalid asjad välja jäiwad. Selles sihis anti ka praost Lütke poolt 1795 „Opetuse Kamat, mis nende hääks, kes Summalat püüdwad selgemine tunda ja diete tenida“ ning 1795 katekismus välja. Ka Tartu-Wõru murrakus ilmus mõistuseusu lauluraamat 1802 ja katekismus 1816. Kuid ka mõistuseusu wastaseid õpetajaid leidis, kes siis wanas sihis waimulikka raamatuid edasi soetasiwad. Nii on Nõo õpetaja Benjamin Sezibalsky poolt sellemõtteline jutluse raamat 1779 ilmunud ja ka wana kiriku lauluraamat ilmus uutes trükkides edasi.

Mõistuseusu wastu sõdijateks saiwad aga kõige päält wenraste kogudused. Nende poolt ilmusiwad nii mitmed waimulikud raamatud ja lauludekogud, kus eestlastegi tehtuid waimulikka laulusid leiduda. Isegi Tartu-Wõru murrakus ilmus suur hulk wennaste seltsi waimulikku kirjandust, ja wennad ise tegiwad rahwa seas hoolega tööd, nii et „usu tuli“ mitte kustuda ei saanud. Kõik, kelledele kiriku mõistuseust ei meeldinud, kogusiwad end wennaste koguduse warju. Wennaste koguduse kirjandus ei saanud kaugeltgi päris kiriku kirjanduse ligidale: Keel oli konarline ja käis kui küünetud maad mööda, hulk sõnu Saksa keelest ümber kisatud jne. Kuid ka siis poolest oliwad nende raamatud wiletsamad, sest wennad oliwad küll sõna mehed mitte aga kirjamehed.

Magu kirik Rootsi ajal pandud põhjal kiriklikku kirjandust edendas, niisamuti katsuti ka endisel alusel rahwafoolisid uuesti elule kutsuda, sest pikk sõda oli ju peaaegu kõik walgusehallitad kinni sulgunud ning endised kooliõpetajad, oliwad

kas sõjakäras surma saanud ehk katku küüsi langenud. Viimaaⁿ konsistorium andis Wene walitsuse algusel õpetajatele käsu, et nad nädalas kord talurahwale ja teenijatele katekismust ja ristiusu tähtsamaid tükkisid peawad õpetama. See käst põhjenes weel wana Rootsi seaduse ja kuninga käsutirja põhjal ja sellest kaswas nõndanimetatud Leeri ehk õppu s l a s tⁿe kool wälja, mis Wene walitsuse algusel meie Lutheri kirikutes tarwitusele wõeti. Kindlaks seadusets jaab aga leeritamine alles 19 aastajaja algul 1805.

• Aga ka Wene walitsus katsub rahwahariduse eest hoolitseda. Keiser Peeter I. nõudis 13. detsembril 1711, et kõik koolid, mis Rootsi ajal tööd alganud, jällegi edasi töötama peawad hakkama. Kui 1713. kirikukatsumine ette wõeti, siis leiti kahestkümmest kihelkonnast üks ainukene kool ja säälgi oli ainult kolm last õppimas. Kiriku katsumistel õhutati õpetajaid haridusetööle, nii et 1721 juba mitmes kohas kihelkonna koolisid leidub. Õpetajad ise hakkasiwad nüüd koolmeistritets, sest weel ei olnud Forseliusest õhutatud waimustus kustunud. Rootsi sõja ajal oli Sangaste õpetaja Chilian Rauschert see, kes rahwahariduse lampi ka kõige raske matel filmapilkudel lõffel hoidis ja Forseliuse eeskujul töötas. See mees wiibis aastas 110 kuni 118 päewa kihelkonnas rahwast loetamas ja õpetamas. Rauschert asutas juba Rootsi aja lõpul Sangastesse kooliõpetajate seminari ja kihelkonnakooli, kust Tartu ja Wõrumaa jaoks kooliõpetajaid ja kõstrisid õpetati. 1703 aastal sattus ta Wene sõjawangi ja kui ta säält 1714 lahti sai, tuli ta Sangastesse tagasi, et siin oma haridusetööd edasi jätkata. Aastal 1717 loetakse Sangastes 253 koolilast nimepidi üles, kuid weel seltsamal aastal, 7. aprillil pani rahwahariduse sõber omad

filmad wiimsele unele kinni. Tema tööd aga jätkas ta poeg, kes ka Sangaste õpetajaks sai, edasi.

Kuid ka teisi sarnaseid õpetajaid on olnud, kes suitsewat rahwahariduse küünla tahti jälle põlema püüdsiwad puhuda. Nii teatatakse Kodawere õpetajast *N i k o l a u s U c e s t*, kes sääl 1726—1769 õpetajaks oli, et ta külast külaste ja majast majasse rändas, ning noore rahwale lugemist õpetas. Viimama kindralsuperdend *J a k o b B e n j a m i n F i s c h e r* hakkas koolide eest hoolitsema ja juba omal esimesel ameti aastal 1736 wõttis ta selleks suure koolitajumise ette. Ta leidis Viimama kooliolud väga wiletjas järjes, koolmeistrid ei oskanud ise suurt ühtegi, koolimajad oliwad õpetajate saunad ja koolilapsi leidus 108 koolis ainult üle 1200. Koolid ja kooliõpetajad oliwad nii siis suuremalt osalt ainult nime pärast olemas, nagu endise parema aja mälestuse jätised. Küll katsus *F i s c h e r* koolide eest kõik teha mis wõimalik, kuid rüütelkond ei toetanud tema püüdeid soowitawalt. Wolmari kreisis oli kindraliproua v. *H a l l e r t* seminari asutanud, kuid sääl õpetati ainult wennaste koguduse liikmeid, kellede kooli tööst aga suuremat ei teata.

Kui Katarina II. walitjuse ajal krahw *G o r g v. B r o w n e* Viimama kindralkuberneriks nimetati, siis hakkas Viimama koolielu edenema. Kindralkuberner nõudis maapäewalt rahwakoolide torraldamist ja nii tehti siis otsufeks, et iga mõis mille suurus mitte wähem kui 5 adramaad ei ole, enesele mõisakooli peab asutama. Wähemad mõisad pidiwad lapsed „kõstrikskooli“ saatma ja õpetajatele tehti kohuseks igal kuul koolijid katsuda, koduõppijad pidiwad aga aastal kord, lihawõtte ümber, õpetaja ette katsumisele ilmuma. Lapsed pidiwad lugemist ja katetismuse wiis päätükki mõistma. Muidugi õpetati ka wist siin ja sääl kirjutamist ja rehkendust,

kuid pääasjalikult oli kool leerile ettevalmistuselt. Walitusel poolt kinnitati Liimimaa kooli seadus 18. aprillil 1765 ja ehk koolid küll mõisakoolide nime kandiswad, oliwad nad ometi esimesed Liimimaa wallakoolid, sest mõis ja wald oli siis „herra“ omandus ja mõisa kui ka walla rahwa lapsed käiswad ühes koolis. Koolide ülespidamine oli mõisa asi, ning kool ei olnud mitte sunduslik waid wabatahtlik: aga siisgi nõuti, et kõik lapsed lugeda ja katekismust mõistma peawad, õppigu nad seda siis kas kodus ehk koolis.

Kuid ometi ei edenenu, rahwakool weel soowitawal wiisil: ränk orjus rõhus rahwast ja see ei lastnud paljuid wanemaid laste wastu oma kohust mitte täita. Ka koolmeistritest oli puudus ja koolimajasid ei olnud nii hästi kui olemasgi. Kooli peeti suuremalt jaolt rehetubades ja talu saunades, harwa ka talu kambriis. Koolmeistri palgaks oli esialgul ainult, teoorjusest wobastamine, kuid siisgi tarwitas nii mõnigi mõisa kooliõpetaja waba aega oma kasuks, saatis teda woorile ehk seadis jälle mõisas üht ehk teist tegema. Harwa anti ka walla kooli jaoks maad tarwitada, mida siis koolmeister haris. Pärast poole aga hakati ka wiljapalka maksma, kuid seda oli nii kasinasti, et see küll waewalt kedagi elatada wõis. Ka kihelkonna ehk köstri koolidega ei olnud parem lugu: majad wiletsad, kooliõpetajad puudulikud, õppijaid kasinaste, kuid aegapidi seatakse neid siin ja sääl juurde, nii et juba mitmes kohas koolikatsujad nende üle kiitwat otsust anda wõiwad, nagu Tormas, Rõuges ja Wõnnus.

Liimimaa kubermangu eeskujul asutati ka Saaremaale ja Tallinnamaale wallakoolid. Aastal 1784 nõuab Gestimaa ülemwõimus, et igal mõisal oma wallakool peab olema ja 1788 teatab juba Gestimaa kuberner kindralkubernerile, et talurahwa jaoks ajutatud mõisa- kui ka köstrikoolid

täiesti „hääs korras“ olewat. Muidugi tuleb seda „hääd korda“ sellesama mõõdupuuga mõõta, mis Liivimaalgi, ja nagu ennem juba nimetasime, ei wõi neid rahwakoolisid meie aja rahwakoolidega võrelda: Koolilt nõuti weel wähe, ainult lugemist, katekismust ja kirikulaulu ning koolimeistriteks seati esialgul koguni sarnaseid isikuid, kes muu ameti pääle enam ei kõlbanud. Pääle selle puudusiwad ju weel tarwilikud kooliraamatud ja kõike koolitarkust saadi aiuult kodu- ja kirikuraamatutest, katekismusest ja — aabitast. Et rahwas waene oli ja orjus neid liiasti rõhus, siis oldi ka kooli wastu külm ja paljud pidasiwad kooliskäimist uueks karistuseks ja koormaks. Teadagi, et kool ise selles süüdi oli, sest et haridusetuluke sääl weel mitte täiel helendusel ei lõkendanud.

Üleüldises kokkuvõttes peame ütleva, et selleaja Liivi-, Eesti- ja Saaremaa rahwa koolid dieti ainult leerile ettevalmistamise ehk u s u õ p e t u s e k o o l i d olivad ja alles pääle priiuse kuulutamise, 19. aastasajal, hakkawad nad aegamööda uut kaju omandama ja saawad siis tõsisteks rahwakoolideks.

See on ju loomulik: pime orjaöö, mis Eesti rahwa turjal lasus, ei wõinud ega saanud teda ka haridusekäigul edasi wiia, sest orjadele ei saanud ega wõinud heledat küünalt põlema süüdata, waid neil oli männapeerust rehetua ahjunurga wahel küllalt ja rõhutud eestlane pidi orjatööl sellesamagi waimuwalguse eest — tänulik olema. . . .

„Kudas priius meile tuli“.

Ragu eespool jutustasime, hakkas wabam mõtetewool ka meie maale tungima, ja rohkem ning rohkem tuli hääli kuuldawale, mis orjadele paremaid seadusi ja õigusi nõudsiwad. Ka waimulikud saawad aru, et orjade piirita rõhumine mitte ristiusu kõrge waimuga kokku ei käi, sest säääl ei tehta rikka ega waeße, ülema ega alama wahel wahet. Nende maapäewa liikmete hulk kaswas alataja, kes orjade poolt sõnakeste ütelda julgesiwad, olgugi küll et alguses seda väga taja ja targu tehti, sest suur hulk mõisnikka tahtsiwad enne kui pärast oma isade eesõigusi raudse käega kinni pidada. Kui 1795 Liwimaa maapäew kokku astus, siis lowdeti kindlasti, et ka orjapõlwe kergitamiseks säääl midagi ära tehtakse. Ka Liwimaa waimulikul pääl, kindralsuperidendent Sonntagil, oli niipalju kõlblist julgust, et ta mõisnikkudele suu sisse ütelda julges, et orjade põlwe kergendamine nende otsekohene kohus on. Kuid sellest ei tulnud seekordgi weel midagi wälja, maapäew ei arutanud asja mitte lõpulikult ära, waid jättis selle juhtide hooletaks, kes kreisi mõisnikkude asemikkudega nõuu pidiwad pidama ja eeltööd tegema. Need eeltööd tuliwad siis 1796 a. maapäewal arutusele. Üks jagu mõisnikka nõudsiwad tingimata orjade põlwe parandust, kellede eesotjas Friedrich von Sivers, ja krahw L. A. Mellin oli. Maapäew

tegi seeford otsuseks orjusi kindlaks määrata ja mõisnikkude piiramata omavolile piiri panna, mis neil orjade ihu ja waranduse üle senini olnud oli. Kuid seefordgi ei olnud nõuupidamisel midagi tagajärge, nii et järgmisel aastal fedafama asja maapäewal uuesti arutati. Ka siis ei tulnud sellest suuremat wälja ja orjad ägasiwad endise rõhumise all edasi. Pääle selle kustutas see priiuse „koidukuma“, esimesi tiiresid, et keiser Paul I., kes Katarina II. järele, kui see 1796 walitsema sai, kõik endised eesõigused ja walitsusekorra meie kodumaal finnitaks ja isegi talupoegade müümisele ja ostmisele takistust ei teinud, sest hääd nõuandjad seletasiwad, et see waba kauplemise rikkumine oleswat, ja muud sellesarnast, keisrile ette. Alles Paul I. äkilise surma järele tungisiwad pimedasse orjaõesse jällegi nõrgad walgusekiired, millede walgus kindlalt ja aegamööda suurenes. Wene troonile astus Pauli poeg Alexander I., kelle walitsuse ajal meile priius tuli. Siwimaa wabaduse nõutajad nägawad ära, et noor keiser uue aja aadetele wastutulew on, mis pärast siis ka ennem nimetatud Fredrich von Siversil korda läks keisert oma mõtte poole wõita. Noor keiser oli ka Siwimaa hariduse hallika — Tartu ülikooli, 1802. aastal awanud, nii et mõisnikkude pojad, kes senini wäljamaal õppisiwad, nüüd kodumaal oma haridust edasi jätkata saiwad. Tuba Gustav Adolf oli 1632 Tartu ülikooli asutanud, mis aga hiljem Pärnu wiidi ja sõdade ning segaduste järeldufel seisma pidi jääma. Tartu ülikooli esimene rektor, Georg Friedrich von Perrot, oli oma aja wabamõtteline mees ja aitas Friedrich von Siversil kaasa orjade rõhumise wastu sõdida. Kui siis Siwimaa maapäew 1803 jällegi orjade asja harutama hakkas, siis suutsiwad wabamad mehed wananeelseid mõisnikka wõita ja uuenduste eelplaani wiidi läbi. Aga nüüd tõstiswad

wanameelsed keisri ees kaebtust ja tahtsiwad, et kõik endiseks jääks, mispärast siis Peterburis eelplaani läbiwaatamiseks komitee asutati. Sellest komiteest wõtsiwad Siwimaa riigikonna poolt maanõunikud K. v. Anrep ja G. v. Buddenbrock osa. Uuenduste nõudja v. Siversi walimised asjast wanameelsed wastased nurja. See komitee, kust ka sisemiste asjade minister, krahw Kotshubei, osa wõttis, töötas pool aastat, misjärele keiser 20. weebr. 1804 need seadused finitas. Muidugi ei olnud nende seadustega tagafikiskujad mõisnikud rahul ja nii tõusiwad wabamate ja wanameelsete mõisnikkude wahel ägedad tülid ja waielused, kuni ülemal nimetatud seadustele 1809. aastal lisaseadused finnitati.

Seadused ja määrused, mis nüüd anti ja finnitati oliwad umbes needamad, mis Rootsi walitsus enne Põhja sõda maksma pani kuid hoopis nõrgemal kujul ja niiviisi, et mõisnikkudele ikka rohkem õigusi jäi kui Rootsi seaduste ajal, sest see siis ka tuli, et need seadused kuigi kaua ei kestnud. Nende seaduste järele pandi Rootsi wakuraamatud uuesti maksma ja määrati ära, kui palju talupoja maa wäärt on ning kui palju mõisnikud selle eest orjust nõuda wõiwad. Ka oli sulaste wahelford peremeestega kindlalt ära määratud ja nende palgaolud korraldatud. Palk pidi maaga ja wiljaga maksetama ja kogukonna walitsused walwasiwad selle eest, et ilma tööta ja maata inimeste hulk suureks ei kasvaks, mis sel teel sündis, et kõigile kohta ja tööd muretseti. Kui omas kogukonnas tööd ei leidnud, siis wõis seda ka herra lubaga mujalt ja isegi linnast otsida, mis eest aga herra tasu pidi saama.

Peagi ei oldud selle korraldusega rahul, sest peremehed ei hoolinud sulastest, ei andnud neile süüa ja käisiwad nendega ka muidu halvasti ümber. Oli ju sulane ainult siia

ja sinna tõugataw töomasin, kes talupoja kui ka mõisniku nurmel ühtewiisi orjama pidi. Peremehed said aga ikka teenijaid, sest kogukond pidi neile neid muretsema, kuid sellega ei olnud rahul, et igale ühele, keda kogukonna poolt anti, ikka ühesugust palka pidi maksetama, olgu ta hää ehk halb tööline. Waba kokkuleppimine puudus täiesti.

Ka mõisnikud ei olnud uute seadustega rahul, sest nad tundsiwad, et nende majapidamine kahju hakkas saama. Seaduse järele ei wõinud nad nüüd rohkem orjust nõuda, kui wakuraamatus ülehel seisis ja see oli herradele paha. Kui talupoegi palju oli ja mõisamaad wähe, siis ei suutnud mõisnik ülearu tööjõudu kuigi enese kasuks ära tarwitada, aga kui maad rohkem ja talupoegi wähem, siis tatistas mõisnikku wakuraamat suuremat orjust talupoegadele pääle panema ja nii ei lastnud seadus endisel wiisil enam wabalt orja kurnata, waid sellel oliwad wmad kindlad piirid, — kui palju ja kui kaugele rõhumises minna wõib, ning see ei olnud rõhujatele mitte wäga armas.

Ka sulased ei saanud uuest seadusest selwiisil õiget tulu ega kaitset ühtegi. Kord oli tal teenistus ja koht, teinekord aga mitte ja alatafa kaswis kogukonnas nende hulk, kellel jääl enam sugugi ruumi ega tööd ei leidunud. Uue seaduste järele ei tohtinud mõisnik enam talumaid wähendada ja mõisamaid juurde teha, nagu ta seda ennem omawoliliselt igapidi teha wõis. Kõik need kitsendused paniwad mõisnikud kihama, kudas „kitsendatud oludest“ jällegi wälja pääseda ja nad pidasiwad wahetpidamata nõuu, kudas talupoegadest ajakohaste seaduste järele kõige rohkem kasu saada. See abinõuu leiti wiimaks kätte.

Lääne-Europas pääsesiwad suure Napoleoni sõdade järele wabamad mõtted täiel hool liikuma, sest maailma

wõitja tahtis ka talupoegade ränka oluforda parandada ja kuhu tema ilmus, sinna tuli ka priius, muidugi sel kujul, kudas suur mees ise seda mõtles ja arwas. Napoleoni mõjul saiwad 1807 Poola talupojad priiks ja selsamal aastal kaotati ka Preisimaal pärisorjus. W a b a l e p i n g ja w a b a w õ i s t l u s pidi igal pool tehwa majanduslist seisuforda tõstma, iga köidit pidi katkema, mis inimest ta liikumises ja mõtlemises takistas. Igaüks wõis sinna minna, kuhu ta tahtis ja seda tööd ja ametit pidada, mis talle armas oli, ilma et ta enne herra käest selleks luba oleks pidanud paluma, nagu enne.

Need „uued aated ja uued mõtted“ leidsiwad ka Eesti ja Liivimaale teed. Siin hakati järele mõtlema, kas see wähest mõisnikkudele kasulikum ei oleks, kui rahwas wabaduse saaks, aga maa endist wiisi neile jääks, mida nad siis wabalepingu teel talupoegade kätte edasi anda wõiksiwad. Selleläbi jääksiwad ju ka wihatud wakuraamatud kõrwale, mis nende tööstuses ja mõisa orjuses takistujeks ees oliwad. Liivimaal hakkas uute sihtide eestwõttelejaks Urwaste mõisaomanik Samson v. Himmelfstjerna, mis tarwis ta 1818. a. soowikirja awaldas, et lähem Liivimaa maapäew talurahwa wabakslaskmise üle nõuu hakkaks pidama. Mõisnikud saiwad ka aru, et uut forda tarwis luua on, kuna ainult wähesed 1804 ja 1809 aastate seadusi küllalt kohaseks peawad. Ka kindral-kuberner Paulucci nõudis nüüd walitsuse käsul parandusi ja lubas mõisnikkude iseäralisi soowisid silmas pidada. Kõige päält soowiti muidugi, et maa, mis 1804. aasta seaduse järele maaharijatele talupoegadele jäi, kes selle eest määratuid kohuseid täitsiwad, nüüd kitsendamatalt mõisnikkude omaks langeks. Sellekohane eeltöö tehti maapäewa poolt walmis ja leidis ka keisri poolt 13. juulil 1818 kinnitust. Nüüd

seati ka mõisnikkude, troonumõisate ja linnade saadikute poolt õigufeteadlase L. v. Samsoni juhatusel uued Viivimaa seadused kokku, mis eraforraline maapäew vastu võttis ja millele weel 21. detf. 1818 seletaw siissejuhatus juurde lisati. Need seadused kinnitati järgmisel aastal 26. märtsil 1819 keiser Aleksander I. poolt, ja nii oli siis Viivimaalt pärisorjus kadunud. Gestimaa wabadus on aga wähe wanem, nimelt kinnitati Gestimaa talurahwa seadus Aleksander I. poolt 23. mail 1816. Talumaa aga, mida talupojad siinamaale oma omandusena tarwitasiwad ja pääle surma oma pärijatele edasi pärandasiwad, sai nüüd täielikult mõisnikkude omanduseks, nii et talupoegadel pääle antud wabaduse muud ei jäänud kui ihu ja hing. Mõisnik wõis nüüd maad wälja rentida ehk müüa, nii nagu ta seda ise hääks arwas. Jõudude „waba wõistlus“ tõstis warstigi rendi- ja maahinna kõrgeks ja nii oliwad mõisnikud need, kes wabadusest kõige päält kasu saiwad. Wafuraamatud, mis teoorjuse määrasiwad ja neile piirigi paniwad, oliwad nüüd kolikambriis ja mõisnik wõis talupojale rendile antud maa eest nii palju orjust ehk ka raha maksu nõuda, nagu ta ise hääks arwas. Waba kokkuleppimisest oli ainult ühele poolele kasu, kuna teine pool — talupoeg mittekokkuleppimise korral kui linn kunagi ilma wälja wõis lennata, palja käega enesele uut todukollat otsima ja pesa ehita ma. Maa asi oli mõisnikkude kasuks otsustatud ja nad wõisiwad nüüd omanooliliselt külasid ja talusid häwitada, mõisawäljasi suurendada ja karjamõisaid ajutada. Ratsuti siis ka niisugust majapidamist siisse seada, mis wõimalikult wäheste kuluga palju tulu toob. Riisuguseks kasutoowaks hallikaks arwati lammastekaswatust, mis 19. aastasaja esimesel poolel Viivimaal õige laialiselt maad wõttis. Lambakarjased ja lammaste rawitsejad toodi Sak-

samaalt, nii et eestlased selle tööharu juures wähe teenistust leidfiwad. Lammaste karjamaaks tarwitati fiis ka talude ja külade wäljharituid nurmesid, kuna maarentnikud soode ja rabade äärde asetati, muidugi weel alles fiis, kui nad herrega „kaubale saiwad“.

Nii oli fiis maa, mida eestlased ja lätlased põlwest põlwe harinud, rüütlite pärisomandus ja maa päriselanikud, „maarahwas“, „wabad“. Antud wabadus, mis talupoegi ilma õigusteta teenijate salgaks tegi, kes koduta ja koldeta rändasiwad ehk jälle maad pidades, seda rentides ja käest andes nagu hobust wahetasiwad, see „wabadus“ mõjus nõnda, et mõned safsad isegi juba aru saiwad, et see ifka nii ei lähe ja 1833 a. maapäewale ette pandsiwad pärandatawat rendiõigust seaduslikul teel maksma panna. Muidugi ei olnud suurem hulk sellega päri, sest see oleks mõisnikkude „wabadust“ takistanud ja talupoegadele kindlamat jalgealust loonud. Ka loodeti wabadusest palju rohkem, kui kätte saadud oli, ja arwati, et mõisnikud kõiki neid häädusi ja õigusi kätte ei anna, mis ülemalt poolt lubatud on. Tegem, mis nüüd waba lepingu järele mõisale tehti, oli weel raskem kui orjaajal, sest mõisad waatasiwad kange waljusega selle pääle, et tööd ka tõsiselt tehtakse ning mõisasse tubli teoline saadetakse, mitte nimekandja. Ka ei kadunud endised karistused weelgi ära, waid weel 50. ja 60-dal aastatelgi leidus põhjust talupoegi mõisa talliga tutwustada. Õpetajad ja kõftridgi on mitmes kohas, seda wana hääd „kaswatuse abinõuu“ pruukinud ja lõnakuulmataid teenijaid tähega mõisa saatnud, kus neid fiis „õpetati“. Talupojad pidiwad talusid nende tingimistega rendile wõtma, mis mõisaomanik ette pani ja kui ta seda ei tahtnud, fiis mõis ta Jüripäewal kohast wälja kolida. Rändaja kontraht oli aga wäga lühikene ja

tehti enamasti kolme aasta pääle. Teadagi, et sel teel waejus Eesti perekondadesse tikkus, mida weel alatised ikalduseaastad suurendasiwad. Ei ole siis ime, et eestlane haganaleiba sõi, mida sõelaga ahjust wälja tõsteti, sest et ta koost ära lagunes. Kui sarnane leib laudile riulile pandi, siis hoiatas pereema karjalapsi: „Lapsed, waadake tulega ette, leiwad on laudil.“ Leiba hoiti siis kui püüsirohtu tule eest, mis iga filmapilk põlema wõis plahwatada.

Arusaadam, et niisugune lugu nurinat sünnitas ja rõhutawate meeli rahutumaks tegi. Inimesed hakkasiwad pääsemiseteed otsima ja selleks antud „liikumise wabadust“ tarwitama, s. o. nad rändasiwad kodumaalt ja kodukohalt wälja. Küll tõrjuti esimesi wäljarändamise himulisi witsstega tagasi, kuid „häda ajab härja kaewu“ — ikka jälle tõusiwad uued, kes Wenemaale kui töötatud Kananimaale igatsesiwad, sest jälled saawat ometi „puhast leiba süüa“. Ka tuli sel ajal uus usk — Greeka-Wene usk — meie maale, ja inimesed wahetasiwad oma usku selles mõttes, et kroonu neile maad annab. Mõnes kohas jaotatigi kroonumõisad hingemaadeks ära, ja anti õigeusulistele wäikese rendi eest pärandatawa õigusega tarwitada. Et aga päris mõisates rendiolud wäga rõhuvad oliwad ja talupoeg oma maalapikese eest kas woi hinge wälja pidi orjama siis ei olnud ime, kui sarnane asjade seisukord wast-olu sünnitas. Liiwimaal, Pühajärwel, sündis päris sõda. Mehed läksiwad mõisa, ja nõudsiwad halwa rendiolude parandust. Seda peeti mäsaks ja toodi soldatid kohale. Süüdlased aeti „läbi lipu“ ja „igauks neist said jada“, nagu Pühajärwe „Sõja laulus“ lauldakse. Aga suuremad süüdlased ja isegi mõned päältwaatajad, kes ülekohtust kõnelda on julgenud, saiwad rohkem kui jada. Ka

mitmel teisel kohal tõsteti mässu, mida aga kasatad ja soldatid pea rahustasivad.

Tallinnamaal ei olnud lugu põrmugi parem, vaid kohati veel pahemgi kui Viivimaal. Maa oli siin sõrdlemisi palju halvem ja teoorjust ei kitsendanud ükski seadus. Külasid ja talusid hävitati ilma mingi piirita, nagu tahetaks talupoegi maa päält kaotada. Teolised ei suutnud wiimaks enam mõisa põldusidgi korralikult harida, nii wälja kurnatud oliwad nad. See asjalugu sundis mõisnikka järele mõtlema, sest nende omad laialised põllud hakkasivad niisamuti põdema, kui talupoegade soo- ja rabade äärsed uued põlluribad.

Mõisnikud hakkasivad enestele uut pääsemiseteed otsima ja uusi seadusid nõutama, mis läbi nende majandus tõuseks. Aga et seda enam muidu tõsta ei saanud, siis pidi ka iwafene talupoja elu kergitatama ja parandatama. Tallinnamaa maapäew otsustas 1846. a. et talumaid enam mõisa külge ei tohi wõtta. Muidugi oli talude all nii wähe maad, et säält midagi enam wõtta ei olnudgi. Ka walmistati nüüd uus Gestimaa talurahwa seadus, mis 5. juulil 1856 kinnitati. Säält selgus, et terve maa omanduse õigus mõisnikule jääb, aga talupoegade tarwitamiseks lahutatakse maast, mis talupoegade käes rendil oli, üks osa ära ja tunnistatakse talumaaks. Seda maad võib teoorjuse, wilja- ja rahamaksu wastu tarwitada ehk ka talupojale ära müüa. Teoorjust wähendati ja katsuti pikapääle koguni kaotatagi. Aga uute määruste ilmumisel nägiwad talupojad endid jällegi petetud olevat ja nii tõusiwad rahutused Mahtras, Anijas ja teistes kohtades. Muidugi rõhuti need niisamuti waljusega maha, nagu Viivimaalgi.

Viivimaal katsuti seltsamal ajal „olusid parandada“, sest teoorjus ei toonud enam suurt tulu ja rahwas kippus

käest rändama minema ning uut usku omandama, mis mitte lallida ei wõidud, sest sellega oleks herra ja orja wahete tõke tehtud, kust wiimati enam üle ei oleks saadud.

Mitmel korral tehti ja täiendati Liivimaa maapäewa poolt seadusi, mis keiser Aleksander II. 30. nov. 1860 fin- nitas ja alles 1863 maksuaks saiwad. Teoorjuse ja sega- rendile tehti wiimaks täielik ots pääle, talupojad wõisiwad kohte Liivimaa mõisnikkude kredittkassa abil osta ja talurent- nikud saiwad eesõiguse talu ostmise juures enesele. Kes siis rendikõrgenduse ehk talumüümise puhul oma eesõigust ei tar- witanud, see wõis jällegi wälja minna „paremat“ otsima. Sel teel jätsiwad siis paljud talupojad, kes senini oma isa- isade kohtadel aastasadafid elanud ja mõisat orjanud, nüüd jomad kohad maha ja rändasiwad teistesse waldadesse, kihel- kondadesse, Wolga äärde, Krimmi ja Suhumisje. Ka lin- nadesse miindi õune otsima, kuid küll wahesel arwul. Wil- jandimaa mehed, kui agaramad ja jõukamad, oliwad esimesed kohtade ostjad ja kui neile kõigile omas waldades maad ei katkunud, siis tuliwad nad Tartu- ja Wõrumaale ning ost- siwad siingi paremad kohad ära, kuna endised talupidajad ostuhinda kõrgeks pidasiwad ja isade kohtadelt lahkusiwad. Ka rüütlimõisaid wõisiwad nüüd talupojad osta — muidugi ui neil selleks raha jattus. Nüüd saiwad ka k o g u k o n n a d o m a w a l i t s u s e, mis seadused Aleksander II. 19. w e b r. 1860 f i n n i t a s.

Kõik need wabadused ja asjad ondsiwad ainult pool- taudu talupojale õigusi, kuna suuremad ja paremad õigused ikkagi mõisnikule jäiwad. Kohtud, kirikud ja koolid oliwad enne kui pärast nende wõimuses ja weel hää walitseja Alek- sander II. päiwil näeme meie kudas ihunuhtlust mõisates edasi jagati, ehk küll salakesti ja wähemal mõõdul, kui enne.

Rogukonnakohus, mis Liivimaal kihelkonnakohtute walitsuse all töötas pidi asju nii juhtima, kuis jaksad tahtsiwad. Kes siis hästi sõna ei kuulnud, see keerutati „wõimude poolt“ ikka nõnda sisse, et ta wiimati kihelkonnas „sauna“ sai. „Sai kihelkonnas kuuskümmend“, see oli harilik sõna, mis aasta 30—40 eest weel kõigil pool Liivimaal kuulda mõis. Jahi ja kalapüüdmise õigus, kõrtsi- ja wekipidamise õigused, need oliwad ainult mõisa omad. Ka kiriku õpetajaid seadsiwad ja seawad mõisnikud eneste padronadi õiguste kaudu weel meie päiwilgi ametisse.

Et maad päriks müüma hakati, sellega saiwad talupojad nähtawasti küll kindla jalgealuse, ühtlasi tõusis ka mõisaherrade sissetulek alataha, kes maahinda aast-aastalt fergitasiwad. Ka mõisnikkude laenuasutused, kust ostetawa talumaa pääle raha laenati, aitasiwad maahinda tõsta. Nende abil saiwad mõisnikud ilma ülesütlemise kartuseta laenu ja wõisiwad oma maaolusid nüüd parandada, uuendada ja tõsta, nii et 1870—1880 meie maal mõisnikkude põllupidamine ja tarjakaswatamine wist kõige kõrgemal järjel oli. Osteti ju selajal kõigerohkem talusid ja raha sai liikuma.

Kui meie priiuse tuleku aja haridusliste olude pääle waatame, siis näeme, et see nüüd jõudsal sammul edenema hakkab. Kiriklise kirjanduse kõrwal tekkib aegajalt rohkem ja rohkem ilmalikku kirjandust ning koolides hakatakse kirjutamist, rehkendamist, maailma ajalugu, maade tundmist ja isegi füsiikat õpetama, mille jaoks õpetajad ise tarwilikku kooliraamatuid kirjutasiwad. Aleksander I., kes meile priiuse kinkis, asutas ka 1802 Tartu linna — „tarkuse templi“ — ülikooli, nii et nüüd juba ka eestlased fergemalt kõrgema hariduse osaliks wõisiwad saada, kui enne. Ülikooli juurde awati ka usuteaduse osakond, kus omamaa nooredmehed siis õpe-

tajateks õppisivad, kuna endised õpetajad kõik kas väljamaalt siia ametisse kutsuti ehk jälle nooredmehed siit sinna ametit õppima saadeti. Tartu ülikool mõjus selleks palju kaasa, et nõndanimetatud „mõistuse usk“ kadus ja kirik jälle selge pühakirja seletamise juurde tagasi pööras.

Waimulik kirjandus seati nüüd jällegi piibli põhja pääle ja 18. aastajaja lõpul ja 19. aastajaja algul väljaantud raamatud tõrjuti tarvitamiselt kõrwale. Piiblit ja teisi waimulikka raamatuid aitas esiteks „Wene piibli selts“ trükkida ja välja laotada ning 1831 finnitati „Ewangeliumi piibli selts Wenemaal“, kes siis kiriklise kirjanduse eest hoolitsema hakkas. Piibli keelt siluti ja parandati nii et see alataja ajaga sammu pidi käima. Kuulus akademikus F. S. W i e d e m a n n sõelus hoolsasti piibli keele läbi, mis ta keelemeistri Gd. A h r e n s i eeltööde põhjal toimetas. Kirjawiis jäi aga esialgul weel muutmata, ja alles meie päewil ismuisivad piibel kui ka uus testament täiesti uues kujus. Ewangeliumi Lutheri usu kiriku toeks Wenemaal asutati piiskop Dr. Karl Kristian Ulmanni eestwõttel „abikasja“, mis 7. juulil 1856 ülemalt poolt finnitati. Kasjast anti abi kirikutele kui ka koolidele, kus rahwas ise oma jõuga neid asutusi toetada ei suutnud.

Seesama piiskop Ulmann on ka Viitwimaa rahwakooli selle järjele tõsta aidanud, mis ta minewal aastajaja keskel ja lõpupoole oli. Ulmann oli Riia kaupmehe poeg ja õppis Tartus ja väljamaa ülikoolides 1810—1814 usuteadust. Kui ta ülikooli lõpetanud, waliti ta Lätimaale Kremoni koguduse õpetajaks. Siin kutsus ta pea tubli kihelkonnakooli elule ja kirjutas 1825 rahwakoolide edenemise kasuks jaksakeelse raamatu, kus ta rahwakoolide waenlaste wastu südiste sõdis ja kõiki koolide asutamisele üles kutsus. 1835

kutsuti ta Tartu ülikooli professoriks, kust ta aga 1842 kaebuste tagajärjel lahkuma pidi. Kuid nüüd alles algab tema tõsine töö meie rahwakoolide kasuks. 1844 asutati Liivimaa koolinõukogu ja Ulmann nimetati esimeseks Liivimaa koolinõuunituks. Tema lõi nüüd Liivimaa koolidele kindla korra, asutas kohalikud koolivalitsused ja kutsus nõnda terve rahwa isetegemusele koolide ja hariduse kasuks.

Küll lahkus Ulmann Riiaist, sest et Aleksander II. ta 1856 Wenemaa Lutheri usu kiriku piiskopiks kutsus, kuid ta siin töötas ta Gesti ja Läti rahwa kasuks. 1868 palus ta end wanaduse pärast ametist lahti ja asus Walga linna elama, kus ta weel kuni surmatunnini kirjatööd tegi. Ta suri 8. oktoobil 1871 ja teda mäletab meie ajalugu kui Läti ja Gestirahwa sõpra ja Lutheri kiriku eestkostjat. Tema oli see, kes meie rahwakoolide sihid rajas ja kindla kooli korralduse lõi ning rahwa isetegemust koolide kasuks õhutas.

Ka Liivimaa kindralsuperdendid, Dr. Ferdinand Walter ja Dr. Arnold Christiani, on Liivimaa rahwakoolide kasuks töötanud, kuigi see selleaja mõttel ja riiklises waimus sündis. Wiimane oli ise 15 aastat kõngu õpetaja, nii et ta meie rahwa tarwidusi tundis. Ka andis ta 1848 Tartu murdes lauluraamatu wälja, kus laulud jällegi usulise alusele seati. Liivimaa rahwakool töötas tema ajal „täie jõuuga“ ja 1874 ilmus tema kaastegemusel „Liivimaa Lutheri usu maakoolide seadus,“ mis kooliolud kindlaks määras.

Rahwas ise hakkas ta koolide kasust aru saama ja nii mitmesgi kohas wõeti koolitööst juba häämeelega osa. Iseäranis agarasti paniwad Wiljandimaa elanikud käed „adra

külge", ning peagi tõusewad terwes maakonnas toredad koolimajad üles, mis uuemaaja nõudeid täidawad.

Ka kooliõpetajate hariduse pääle hakatakse mõtlema ja asutatakse nende tarwis seminarisid ehk koolmeistrite koolisid. Walga seminar hakkab 1848 töötama, siis awatakse 1864 Kundas, 1871 Kaarmal ja 1873 Tartus seminarid, kust meie „rahwawalgustajad“ wälja tuliwad. Kõige wiljarikkamat tööd tegi aga küll Walga seminar, kes hulga harituid rahwa kooliõpetajaid ja kõstsid Läti kui ka Eesti rahwa hulka wälja saatis. Iseäranis kõrgel järjel seisis seminar direktor **J o h a n n e s Z i m s e** ajal, kelle kaswandikud kõik kui tublid koolimehed tuntud on. Aastal 1859 oliwad juba 118 kihelkonnakooliõpetajat ja 11 kodukooliõpetajat Zimse koolist wälja tulnud, kes juure agarusega hariduse seemet meie kodumaal külwasiwad, mis siis ka peagi lopsakasti kaswama ja õitsema hakkas ning palju wilja kandis. 19. aastaseja lõpupoolel oliwad meie kihelkonnakoolid, kus enamasti Zimse kaswandikud töötasiwad, **k õ i g e õ i t s e w a m a l j ä r j e l**. Kihelkonna koolidest läksiwad paljud kaswandikud, sellekohase eksami tegemise järele, wallakooliõpetajateks ja laotsiwad nii haridust üle terve maa laiali.

Nagu Viiwimaal waimulik seisus rahwahariduse edendajaks oli, nii oli see ka Gestimaal, kelledest küll kõige päält kindralsuperdend Dr. **W o l d e m a r S c h u l t z i** nimetama peame, kes ka kirjatööd on teinud. Kui ta 1863 Gestimaa kindralsuperdendiks sai, siis hakkas ta kohe koolielu parandama, mis sääl palju madalamal järjel seisis kui Viiwimaal. Ta kutsus ülemaid kui ka alamaid rahwakooli kasjaks töötama, ja tema kutse leidis wastukaja. Tema wäsimata hoolet ja parun Mandeli kaastööl sai siis Gestimaa 1875 uue

koliseaduse, mis nõjal rahwa koolid kaunist wilja fandma hakkasivad.

Saaremaa koolide seisuford oli 19. aastasaja algusel koguni turb. „Talurahwa seadus“ sundis aga ka siin koolisid asutama ja nii leitakse 1840 siin juba 10 kihelkonna ja 184 külakooli. Esimestes õpetati ka juba „maailma tarkust“, kuna wiimased sel ajal weel lapsi ainult kiriku tarkwis kaswatasivad. Alles aastal 1860 wõis Saaremaa rahwakool edenema hakata, milles õpetaja, pärastine Saaremaa superdent Konrad Eduard Hesse hoogu andis. Saaremaa külakoolides hakatakse nüüd ka kirjutamist ja rehkendamist õpetama ja 13. jaanuaril 1871 „hakkab Saaremaa koolmeistrite seminar“ Kaarmal Saaremaa jaoks „koolmeistrisid“ walmistama. 1886. aastal oli Saaremaal juba pääle Kaarma seminari 147 rahwakooli, millede hulgas 12 kihelkonnakooli leidus. Ka Saaremaa rahwas tundis koolide kasu ja hakkas jõudumööda ise rahwaharidust edendama.

Ragu juba ennem nimetasime, hakkas 19. aastasaja esimesel poolel majandusliste liikumiste järeldufel Wene- ehk Greeka õigeusk Liiwimaal ja pärast ka Saare- ja Gestimaal laiali lagunema. Peagi tõuseb õigeusliste arm koguni suureks, sest leidus kihelkondasid, kus peaaegu pool hingi Wene usku läksivad, et „hingemaad“ ehk jälle paremaid ja wabamaid õigusi saada. Esimeseks Liiwimaa Greeka õigeusu piiskopiks nimetati 1836 Frinarch, kelle juurde Riiga siis pigistatud talurahwas nõuu ja abi otsima ilmusivad. Rõigil pool hakati juure õhinaga õigeusku minema. Jõudsasti edenes nüüd Wene kogudus, juba 19. aastasaja kesklohal arwati neid 100,000 pääle ja wiimasel rahwalugemisel 1897 oli õigeusuliste arm Baltimaadel pea 300,000 hinge. Et õigeusulised Lutheri usu koolides käia ei wõinud, oli ju loo-

mulik. Nii hakab siis ka Greeka õigeusu ülemus rahwahariduse pääle mõtlema ja õigeusu kiriku- ehk kihelkonnakoolid pannakse käima, kus ka hulk Lutheri usu lapsi õpetust saavad. Kuid ka õigeusu wallakoolisid (abikoolisid) asutatakse, mis aga rahwa poalt mitte nii osavõtmist ei leidnud, kui kirikukoolid. Uuemal ajal on õigeusu kihelkonnakoolid palju noorimehi nõndanimetatud Wene seminaride jaoks ette walmistanud, kelledest meie „rahwawalgustajad“ saidad, kes Lutheri- ja Wene kihelkonnakoolides, ministeriumi koolides ja osalt ka walla- ja rahwahariduse koolides töötavad.

Greeka õigeust tarwitab aga ka Eesti keelt mõistjaid preestrisid, mis tarwis siis Pihtwasse ja Niiga Wene waimulikud seminarid awati, kus palju Läti ja Eesti noorimehi preestriks on õppinud, kuna nad alghariduse enne kohalikkudes Wene kirikukoolides saidad.

Nii näeme siis, et priiuse tuleku järele ka waimupriius koitma hakkab. Kool ja kirjandus hakkawad edusammusid tegema ning ligindawad endist orjarahwast ikka rohkem ja rohkem Lääne-Euroopa haritud rahwastele. Küll oldakse ehitaja weel kõigea kiriku kammitas kinni, kuid uueaja hariduse kiired tungiswad ka Baltimaa pakjust kirikuudust läbi ja wiimati awanewad eestlase filmad, uued nõuded ja püüded, uued aated ja uus ilm tõuseb waatepiirile ja meie rahwas näeb, et ta uue aja läweli seisab, kus kõik mis roostetanud ja wana maha peab raputama ja uue jõuga walgu- sele ja wabadusele wastu tuleb tungida.

Gestlane uue aja lävel.

Gelmises päätüfis nägime, kuidas eestlase majanduslised kui ka waimlised olud priiuse tuleku järele kosuma hakkasiwad. Küll ei saadud weel kaugeltgi kõike kätte, mis loodeti ja oodati, kuid ometi wiis priiuse kuulutamine ja selle järel käiwad sündmused eestlase wanast umbsest ilmaft wälja walguse ja selge õhu kätte: Gestlase film selgus ja ta nägi, et ta inimene on, kuid mitte tööloom, milleks teda pärišherra arm aastafadasiid pidanud oli.

Suured ajaloolised sündmused, mis 19. aastafada algul terwet Europat wapustasiwad, nii et mitmelgi pool rahwastel umbne udu filmade eest langes ja uued sihid ning uued waated üles kerkisiwad, mis majanduslise kui ka waimlise edu hoopis uuele alusele rajasiwad, töiwad ka meie maa pimedast orjaööst priiuse koidu walgusele, olgugi, et see walgus esimesed aastakümned eestlasele ainult hommiku poolt ahetas, kuid pärast poole töufis ta ometi kõrgemale ja aastafaja lõpu poolel wõifime meie juba „koidukulla“ sees töuswa päikese weert märgata. . .

Suure Napoleoni sõjad wirgutasiwad kõiki neid, kes unes uinusiwad, nii et igal pool parandusi ette wõeti ja wähemaid wendasiid ka inimese õiguslisteks tunnistati. Küll tuli peagi raste tagasiiskumise aeg ja edu näis omas sam-

mus peatama, kuid küllwatud wabaduse seemet ei suudetud kewadises mullapinnas, mitte täiesti lämbutada ja kui ta ka siin ja jääl tärkamast wiibis, üles tuli ta ometi.

Meile kingitud priius ei toonud egiotfa kellelegile suurt kasu: inimene oli prii ja waba, wõis minna kus ta tahtis, aga tal ei olnud elamisewõimalust — maa ja warandus puudus. Põllulapikene, mis ta isaiwad aastasajad harinud ja mis eest ta higi ja werega mõisat orjanud, tunnistati nüüd herra omaks. Küll wõis ta mõisniku käest maad rendile saada, kuid ta pidi kõik tingimised wastu wõtma, mis mõisnik ette pani ja neil tingimistel ei olnud mingit piiri. Wabaduse nimel ja waba lepingu põhjal wõidi nüüd prii talupoega weel hüllemini wälja kurnata kui enne. Pääle selle puudus tal weel kodukolle, mida ta jäädawalt omaks oleks wõinud nimetada: iga silmapilk wõis mõisnik talle üles ütelda ja ta lendas jälle wälja „waba looduse hõlma“ — kuuse alla. . . Kuid ka see pääwari oli mõisa jagu, ja ta pidi, kui ta mõisa rasteid tingimisi mitte wastu ei tahtnud wõtta, kui „hulkaja ja põgeneja“ ilmas rändama. Wõttis ta aga tingimised wastu, siis oli ta jällegi ori, mitte küll päris ori, aga teoori ja teoorjus oli kohati weel rängem, kui pärisorjus.

Ei olnud siis ime, et mäsjud ja rahutused tõusiwad ja inimesed sagedasti ölekõrrest kinni haarasiwad, et pääsemist leida. Kuid ikka ja ikka kufuti wihma käest räästa alla. Läts mitu aastakümment ära, enne kui eestlane jälle enesele kindlat kodukollet wõis ehidada ja Eesti pinda oma all enam nii kõikumata ei tunnud, kui enne. See oli päris-kohtade ostmise ja teoorjuse kaotamise algus 1849. Talumaa ja mõisamaa wahel tehti kindel wähe: talumaa pidi jäädawalt põlluharija rahwa tarwitada

jääma, üks jagu talumaast, mis kwoote ehk osamaats nimetati, jäi mõisa tarvitada, kust siis mõisa maad hariwad sulajed oma palga pidiwad saama. Endine mõisa orjaja talumees wõis nüüd rentnikuks saada ehk ka oma koha päriseks osta. Et kord ometi nii kaugele saadi, selleks mõjus iseäranis wabameelne parun Hamilkar Fölkersahm, keda Liwimaa talurahwa kodukolde rajajaks peetakse. Keiser Nikolai I. kinnitas 9. juulil 1849 „Liwimaa talurahwa ja maa seaduse“ ja ühtlasi asutati ka talurahwa rendipank, mis pea „Liwimaa mõisnikkude kredittasjaks“ kujunes, mille abil talupojad oma maid päriseks osta saiwad.

Et aga wahetorda mõisnikkude ja talupoegade wahel koguni kindlaks määrata, siis töötadi Fölkersahmi pandud põhjal edasi ja 1860 wõis „Lihwlandi talurahwa seaduse raamat“ ilmuda. Ometi kestis weel teoorjus siin ja sääl edasi, kuni Liwimaa maapäew 14. mail 1865 otsuseks tegi seda lõpetada ja ülemalt poolt ilmub siis uus patent, milles nõuti, et teoorjus ja segarendid 23. aprillil 1868 täiesti lõppema peawad. See oli siis teoorjuse ametlik kadumise aasta, ehk ta küll weel tasakesti siin ja sääl edasi elutses.

Nagu Liwimaal, nii kujunes asi ka Gestimaal. Pea seltsamal ajal wõeti ka siin uuendused ette, sest et 1816 aasta seadused talupoegi rahustada ei suutnud. Gestima mõisa- ja talumaa wahele tehti niisamuti kindel wahetui Liwimaalgi ja aastal 1847 ilmus seadus, mille järele kõi maa, mis 8. juulil 1846 talupoegade käes oli, jäädawasti talumaaks pidi saama. Nüüd hakati ka 1816 aasta seaduse puudusi parandama ja 1856 ilmus uus Gestima talurah-

wa seadus, mis mõndagi ajatohast muutust ja kergendust tõi. Ka Gestimaaal tasandatakse tee, et endisest orjast rentnik ja rentnikust taluomanik võis saada ja nagu Liivimaaalgi, nii peab siingi teoorjus 23. aprillil 1868 ära kaduma. Kuid Gestimaa 1856. aasta talurahwa seadus tõi enesega rahutusi kaasa, sest et see enne 1868 maksma ei pidanud hakkama, mis aja sees mõisa- ja talumaid wälja mõõta taheti. Rahwas saiwad rahutuks ja mitmel pool nõuti seaduse otsekohest maksmapanemist. Kõige suuremaks paisusiwad rahutused Juuru kihelkonnas M a h t r a wallas, nii et sääl sõjawägi 2. juunil 1858 „rahustusetööd“ tegema pidi: Kõrkufogunud rahwa pääle anti tulb, kolm inimest saiwad surma, paljud haawata, kelledest, mitmed pärast suriwad. Ka 12 soldatid ja nende juhataja kapten Baguzki saiwad „mäsajate“ poolt haawata. Pärast seda karistati süüdlasi talupoegi „läbi lipu“ ajamisega ja saadeti Siberisse sunnitööle. Ka U n n i a walla peremehed nõudsiwad oma õigust taga, mis otstarbel nad sellejama aasta juuli kuul kuuekümnepesi Tallinnasje ilmusiwad, kus neid siis kui kurjategijaid karistati. Nüüd anti ülemalt poolt 1856. aasta seaduse kohta seletus wälja, mis rahwa täiesti waigistas.

Sel pool nimetatud seadused ja forraldused wiisiwad eestlase ometi uue aja läwele, sest nüüd võis ta oma majapidamist kindlamale alusele rajada. Sellest saiwad arukamad eestlased kohe aru ja warsti hakatakse Liivimaaal, kui 1849 aasta seadus ilmunud, talukohti päriseks ostma. Küll on juba ennemgi mõned üksikud talud talupoegadele päriseks müüdnud, nimelt 1823 Luunja wallas Tartu maakonnas 12 talu. Ka Wõru-, Wiljandi- ja Pärnumaal oli enne seda juba mõni üksik talu müüdnud mis aga, nagu üksikud „pääsukesed“, weel „kewadet“ ei suutnud tuua. Liivimaa seaduse

ilmumise järele tõuseb päriskohta ostjajate arv aga alataja. Mõnes maakonnas müüakse aasta jooksul kuni 200 talu talupoegadele päriseks. Muidugi torkis maahind iga aastaga kõrgemaks: 1849—1852 makseti Liivimaal taalrist läbitikku 111 rubla, 1877 aga juba — 174 rubla ja veel mõni aasta hiljem 200 rubla ning üle selle. 1881 aastal oli Liivimaal juba 15,897 talu päriseks müüdud.

Cestimaal ei edenenud päriskohtade ostmine mitte niisõudfasti, mispärast siis ka säälsed majanduslised olud Liivimaa oludest palju taga seisivad. Cestimaal oli veel hiljati 15,000 talu 380,000 dessjatiini suuruses müümata, kes mõisatele üle miljoni rubla aastas renti maksiwad. Et rentnik end omas kohas ikka nagu wõõra tunneb olema, siis ei ole ka põlluharimine Cestimaa eestlaste seas mitte nii kõrgel järjel, kui Liivimaal. Päälegi wõib herra iga aasta renti kõrgendada ja sel teel talupoega endist wiisi kurnata. Küll edeneb Cestimaal wiimasel ajal talude müümine, kuid ostutingimised on nüüd hoopis raskemad, kui mõnekümne aasta eest tagasi ja uutel ostjatel tuleb veel kaua majanduslikelt wõidelda, enne kui nad haljale oksale jõuawad. Et Liivimaal talukohti warem päriseks osteti ja müüdi, kui Cestimaal, siis leitakse siin ka wõrdlemisi rohkem jõukaid talupoegi, kui Cestimaal. Kõige jõukamateks kodumaa nirkadeks tuleb küll Wiljandi ja Tartu ümbrust lugeda. Siis veel Lõune-Wõrumaad, wastu Lätimaa piiri.

Liivimaal on üleüldse 40,594 talu, milledest pooled Cesti jaoskonna pääle langewad. Nendest taludest on suurem osa juba müüdud, kuna wahest üks wiendik veel müümata on. Nii seisawad siis Liivimaa Cesti talupojad kaunis kindlal järjel: neil on oma kodu ja kolle. Aga see ei tähenda veel, et kõigil eestlastel nii kindel jalgealune on:

Suur hulk eestlasi on ilma waranduseta ja ilma maata. Nad peawad igal jüripäewal talust talusse ja mõisast mõisasse rändama ehk suudawad jälle ainult wanaduse ikke, kui koptuid kogutud on, kuhugi talu wainu äärde enesele küllma wastu onni ehk osmikufese üles ehitada: Need on Eesti talude wabadikud, sulased, meie mõijate kandimehed ja — moonakad.

Et ka nemad hää meelega näeksiwad, et neil oma põllulapikene harida oleks, siis rändawad neist iga aasta sajanded perekonnad Siberisse, Wologdasse, Sise-Wenemaal ja isegi Amerikassee, et sääl enesele kodukollet asutada. Küll on neil säälgi raskustega wõidelda ning paljud pöörawad küll waesemalt, kui nad sinna läinud on, ja aasta ehk poori pärast jällegi tagasi, kuid see ei kohuta teisi õnne otsimast, sest Wenemaal saab wõrdlemisi odawamalt maad, ja pöölegi wäiksemate tükkide wiisi osta, mis meie kodumaal mitte wõimalik ei ole. Runas ja kuis meil maaküsimus ära õiendatakse, nii et maata inimesed mitte enam kaugele wäljarännata ei tarwitseks, see on alles teadmata. Wiimasel ajal hakkas põllupank küll Liiwimaalt mõisaid ostma ja neid maata inimestele wäikese tükkide kaupa müüma, kuid waewalt suudatakse sellega küll maanälga kustutada, sest tahtjaid on palju, wõib olla pea $\frac{3}{5}$ terwest Eesti rahwast.

See on siis Eesti rahwa majandusline seisukord 20. aastajaja algul. Küll takistawad peremeeft kui ka sulast mitmeti meie kitsad olud ja ajalooline seisukoht, kuid siisgi tungitakse ja püütakse edasi ja Eesti rahwa warandusline järg paraneb ja tõuseb aegajalt, ning juba nüüd näeme meie eestlast kui kultura inimest, kes teiste haritud inimeste kõrwale astudes oma seisukorda mitte häbeneda ei tarwitse, ja mis eestlane on, seda on ta enamasti omaft jōuust ja

oma tööfusse abil tõusnud: Eesti kojad, Eesti talud, Eesti põlluharimine ja Eesti käsitöö on edenemise teel ning sammub jõudsat rada edasi, olgugi et veel tuhanded takistused ära võita tulevad.

Aga ka waimlisel põllul seisab eestlane uue aja läwel — edu teel! Kõik mis Lääne-Europat huvitab, see rändab ka meie kirjandusesse ja ajakirjandusesse ning meie tunneme kõigiti, et juba kultura inimejed oleme. Rahwahariduse pääle pandakse suurt rõhku ja kellel wähegi wõimalik, see saadab oma lapsed linna kõrgematesse koolidesse. Kõigil pool maal ajutatakse kihelkonna ja ministriumi koolide kõrwale „hariduse seltside“ koolisid ning progümnaasiumisid. Terwe maa on seltsidega üle küllwatud, kes ka haridust, tarkust, laulu ehk põllutööd etendada aitawad ning ajakirjandus teeb omalt poolt kõik mis wõimalik, et rahwa majanduslist kui ka waimlist edu tõsta.

Ajakirjandus, mis meil wiimasel ajal lopsakaid õisi ajab, ei ole Eestis kuigi wana. Esimene eestikeelne ajaleht „Tarto ma rahwa näddala leht“ ilmus küll juba 1806 a. Põlwa õpetaja Odekopi ja Kanepi õpetaja v. Kothi toimetusel, kuid see pidi juba seltsamal aastal hingusele minema. Meie noore priiuse foidikul ilmus Otto Wilhelm Masing'i toimetusel 1821, „Marahwa näddala leht“, mis kuni 1825 käis. Küll ei wõi Masing'i lehte kaugeltgi meie ajalehtedega kõrwu seadida, ometi jääb ta esimeseks ajakirjanduse werstasambaks ja D. W. Masingit wõime meie õiguslega Eesti ajakirjanduse isaks nimetada. Oli ta ju ka enne ajalehe wäljaandmist oma „Pühapäewa wahelugemistega“ 1818 ja ABD raamatuga kui kirjanduslikku tegewust, iseäranis kooli kirjanduse põllul, suure eduga edasi. Tema toimetusel

ilmus ta „Marahwa kalender ehk tähtraamat“ 1824—1826 mille lisast mõndagi selleajakohast siisurikast palatest leidis.

D. W. Masingi ajalehe finnijäämise järele jäi tüfiks ajaks Eesti rahwas ajalehest ilma, kuna aga Eesti kirjanduses juba õige tähelepanemisewäärt ja algupäralisi toodeidgi ilmuma hakkas. Kõige päält saidwad küll J. W. Jannseni „Sõnumetoojad“, „Püssipapa külajutud“, jne. rahwale wäga armsaks ja omaseks, sest Jannsen mõistis alles rahwa keelt ja kõnewiisi kirjas tõepoolest nõnda tarwitada, nagu rahwas seda igapäewases kõnes tarwitas. Kui ta siis aastal 1857 oma „Pärnu Postimehega“ külla tuli, siis wõis juba kindlasti julge olla, et rahwas niikaugele edenenu on, et ta lehe järele tarwidust tunneb. Ja nii see ka oli: „Pärnu Postimees“ ei saanud mitte üfsinda tellitawaks ja loetawaks leheks, waid ta sai ka ühtlasi sellekordseks rahwa häälekandjaks, kus nii palju nagu wõimetu kitsad olud lubasid, rahwa puuduste ja hädade üle räägiti, kuigi see kõik selleaja kiriklises waimus sündis. 5. juunil 1857 ilmus „Pärnu Postimehe“ esimene number ja sest ajast peale on eestlastel oma aja kirjandus olemas. Seltsamal aastal ilmus ka Tartus õpetaja A. H. Willigerode toimetusel „Tallorahwa Postimees“, mis aga warsti hingusele pidi minema. Kui Jannsen oma „Pärnu Postimehe“ ära müüis, siis asus ta Pärnust Tartusse ja hakkas uut ajalehte „Eesti Postimeest“ wälja andma, mis 1. jaanuaril 1864 esimest korda ilmus. Et Jannseni tutwus ja kuulsus juba üle terve eestlaste maa ulatas, siis sai temast asutatud leht uueks Eesti rahwa häälekandjaks, milleks ta ka kaua aega jäi. Jannsen asutas Tartus elades ka esimesed Eesti seltsid, lauluseltsi „Wanemuise“ 1865 ja „Eesti Põllumeeste seltsi“ 1870. „Eesti kirjameeste selts“ asutati 1872.

Üleüldse oli Jannsen esimene, kes Eesti rahwuse tundmise äratas, ja see oli nüüd ka wõimalik, sest eestlastel oli ju oma ajaleht, mille kaudu uusi waateid rahwa sekka wälja laotada wõis. Esimene üleüldine laulupidu, mis 1869 Tartus Jannseni eestwõttel ära peeti, näitas juba, et eestlane oma iseolemisest aru saab ja mitte enam endine rõhutud orjarahwas ei ole. Kui siis 1877 C. R. Jakobsoni „Sakala“ ilmus, siis oli rahwusline ärkamine juba kõige kõrgema kraadini jõudnud, ja sel ajal leidis wähe weel eestlasi, kes oma rahwust salata sõandasiwad, nagu seda ennem kõik „paremad“ Eesti pojad ja tütreid teinud oliwad.

Nagu ajakirjandus samm-sammult ja aast-aastalt kosus ja täienes, nii sündis see ka kirjandusega. Oli ju Jannsen ühtlasi kirjanik kui ka ajakirjanik, siis tuli talle weel ta tütar Lydia, kes Koidula nime all meile tuntud on, jellel põllul talle abiks ja löi ilusaid algupäralisi isamaa laulusi ning kirjutas ka jutukesi, nii et 1870 aasta ümber juba Eesti ilukirjandus kaunikeseks kosus. Ka C. R. Jakobson sai kui kirjanik, ajakirjanik ja kui suur rahwa tegelane tutawaks. Küll tuli lõhe wana ja uute kirjanikkude ja rahwa tegelaste wahel ja tüli mis seltsidest ajalehe weergudele wiidi, oli küll rahwale esiotsa wõõras, aga ometi toodi waidluste kaudu nii mitmedgi warjuküljed nähtawale ja mõnigi paise parenes, kui seda ajalehed lõikasiwad. Jakobsoni truudeks poolehodjateks saiwad nooremad kirjanikud: Weske, Runder, Reinwald ja teised, kuna jälle wanemad end „Eesti Postimehe“ ümber kogusiwad, nende hulgas ka meie lauluisa Kreutzwald, kellest pea kõneleme.

Siinkohal tähendame weel, et juba warem Eesti rahwa wanawara tähele panema hafati ja peagi ka suur ilm teada

Jai, et Läänemere kallastel wäike rahwatillufene elab, kellel waimu, mõtet, arusaamist ja — luulet ei puudu. Esimene, kes Eesti rahwaluule pääle suuremat tähelepanemist pööras, oli Eesti omast soost mees Friedrich Robert Fählmann, kes 19. aastajaja esimesel poolel Tartus tohtri ametit pidas, ja rahwast wäga tuntud ja lugupeetud oli. Eesti keele ja Eesti wanawara uurimise tarwis asutas ta 1838 Tartusse „Dpetatud Eesti Seltsi“ ja awaldas seltsi toimetusel Eesti rahwa muinasjuttusid, mis laiemas ilmas rohket tähelepanemist leidsiwad. Ilus „Koidu ja hämariku“ lugu on Fählmanni üleskirjutatud, ja see pandi pea kõigisse haritud keeltesse ümber. Ka hakkas ta „Kalewipoja“ materjali koguma ja uuris Eesti keelt, iseäranis siis, kui ta 1842 ülikooli Eesti keele lektoriks waliti. Täis mehees, 52 aastajelt, lahkus Fählmann oma algatud töö juurest 1850. aastal. Tema tööd jätkas aga wanawara ja luule põllul meie kõigile tuntud ja lugupeetud lauluisa Friedrich Reinhold Kreutzwald edasi, kes 14. detf. 1803 Wirumaal sündinud on, ja 13. augustil 1882 Tartus suri.

Terwe oma pika eluaja töötas ta Eesti rahwa kasuks ja ta tõi niisugust wana kulda nähtawale, mis haritud rahwaid otse imestama pani. Eesti rahwa muinasjutt Kalewipojast on tema elutöö, mis pääle igamees uhkusega waadata võib. Materjali päris ta Fählmanni käest hakkas jeda 1850 „Dpetatud Eesti Seltsi“ soowil kokku seadima. „Kalewipoe g“ hakkas 1857 ilmuma ja sai 1861 täiesti walmis. 1866 ilmusiwad Kreutzwaldi kogutud „Eesti rahwa ennemuis t s e d j u t u d“, mis teijeks tähtsamaks lauluisa tööks on. Ka ei wõi meie siinkohal tema luuletusi nimetamata jätta, mis hääd luuleannet awaldawad, kuna nad küll keele poolest Jannseni ja Koidula keelele kangeltsi ligidale ei saa.

Päätööks jääb Kreuzwaldil aga ta „Kalewipoeg“, mis peagi kõigi haritud rahwaste tähelepanemist oma pääle pööras ja mida jaotaupa ka wõõrastesse keeltesse tõlgiti. Pääle Kreuzwaldi surma ilmus tema wiimane luuletöö „Lembitu“ 1885, mis temast järele jäänud käsikirjadest kokku koguti.

J. K. Kreuzwaldi tööd wanawara põllul jätkas õpetaja Jakob Hurt, kes 10. juulil 1839 Põlwas sündinud ja 31. detf. 1906 Peterburis surnud, suure eduga. Tema pühendas oma terve eluaja wanawara korjamisele, ja määratu töö, millest ainult väikene osa tema eluajal trükitist ilmunud, jäi pääle tema surma käsikirjades korraldatult maha, mis Soome kirjanduse Selts oma hoolde wõttis. Ajalehtede kaudu kutsus Hurt terwet rahwast wanawara korjamisele üles ja tema kutse leidis sooja wastutaja. Enam kui 1000 abilist andsiwad rahwa seast wana kulda Hurti wanawara salwe, kust juba nüüd weel lastelastele ammutada ulatab.

Ka muidu tegi Hurt rahwa kasuks südisti tööd. Juba esimesel laulupidul 1869 astus ta kui rahwa kõnemees üles, siis juhatas ta Eesti Aleksandri kooli pääkomiteed, oli „Eesti Kirjameeste Seltsi“ esimeheks ja tegi „Eesti Postimehele“ kui ka „Sakalale“ kaastööd. Eesti Aleksandri kooli pääkomitee eesotsjas olles tegi ta wäsimatalt selle kooli elule kutsumiseks tööd ja suur osa kokkutulnud kapitali koguti just tema ajal ja tema õhutusel üle terve eestlaste maa, ja säält kus iganes eestlased elasiwad, kokku. Hurti ajal ja Hurtiga kõrwuti töötas ka õp. M. J. Eisen wanawara põllul, ning tema hoolet kanti paljugi wana kulda kokku, millest suur hulk juba ilmunud on.

Ennem nimetasime meie et Fählmanni muinasaja ja luuletööd Kreuzwald jätkas, tema keeleuurimise tööd jätkas aga Edward Ahrens, kes 22. märtsil 1803 Tallinnas sün-

dinud on ja teda, pääle Hornungi, Eesti suuremaks keelemeistriks peetakse. Ahrens on esimene, kes Eesti keelt põhjaliku uurimise alla võttis ja seda kogu ni uuele ja kindlale alusele seadis. Oma paranduste ja täienduste põhja seadis ta rahwakeele, mida Keel-Eestimaal kõneldi ja selle pääle ehitas ta siis terve oma töö; ta nõuab, et eestlane oma keelt nii kirjutama peab, nagu ta seda räägib. Et Eesti kirjandus sellega suuresti wõitis, on arusaadaw, aga Ahrens mõtles ka ühtlasi kiriku keele pääle, sest see oli sõnas kui ka kirjas väga wõõra wormidesse painutatud. 1843 ilmus Ahrensi Eesti keele õpetuse I. jagu ja järgmisel aastal trükiti juba esimene raamat selles kirjawiisis Schüdlöffeli „Toomas Westen, Lapo rahwa usu ärataja.“ Muidugi leidis Ahrensi keele parandus ees- malt palju wastaseid ja ta pidi selle pärast nii mõndagi kibedat etteheidet kuulma, kuid õige keel wõitis aegamööda ometi omale sõpru ja wiimati sai ta kõigile omaseks. Aastal 1848 ilmus tema raamat Eesti nimesõnade muutmise üle ja 1853 keeleõpetuse teine wäljaanne, kus endised puudused parandatud ja täieline lause õpetus juurdelisatud on.

Ahrensi tööle tõi akadeemikus F. J. Wiedemann, kes 18. märtsil 1805 sündinud, palju materjali juurde. Tema toimetusel ilmus 1869 Suur Eesti sõnaraamat, 1875 Eesti keele õpetus ja 1876 eestlaste sisemine ja wälmine elu.

Uuemal ajal on Eesti keele uurimises Mihkel Weste ja Karl August Hermann tähtsad. Mõlemad on kui tublid keeletundjad, awalikud rahwategelased ja kui ilukirjanikud rahwa seas väga laialt tuntud ja lugu peetud. Pääle selle on Hermann kui muusikamees ja Eesti rahwa laulukoorige juhataja, laulupidude muusikajuhataja ning kui

esimese Eesti päewalehe asutaja tuntud.

Weske sündis 16. jaan. 1843 Hofstres, Wiljandimaal, õppis Leipzigi ülikoolis keeleteadust ning oli 1874—1885 Tartu ülikooli Eesti keele lektoriks, käis 1885—1886 Ungaris keelt uurimas, oli hiljem Soome fugu keelte professoriks Kasanis, kuhu ta 4. mail 1890 suri. Tema põrm toodi aga Kasanist Tartusse, kus ta ülikooli furnuaias omale wiimase puhkupaiga leidis.

Dr. R. A. Hermann sündis 11. sept. 1851 Uue-Põltsamaal ja jõudis hoolsa iseõppimise teel, kuni ülikoolini. Ta astus 1875 Tartu ülikooli, kust ta siis 1878 wäljamaale Leipzigi ülikooli keeleteadust õppima läks. Ta toimetas „Eesti Postimeest“ ja siis 1886—1896 „Postimeest“, mille ta 1888 päewaleheks muutis. 1884 ilmus tema tuttav Eesti grammatika, milles ta Eesti keeleteaduses omalt kohalt mõndagi uut ette tõi. Hermann'i elutöö on aga rohkem laul ja muusika, teiseks keeleteadus ja selles jääb tema tähtsus wahest kauem seisma; ta oli Weske järeltulijana 1885—1908 Tartu ülikooli Estikeele lektoriks. Hermann suri 29. detf. 1908 Tartus ja maeti siinastama ülikooli furnuaeda, kuhu Dr. M. Weskegi.

Need oliwad siis tähtsamad Eesti rahwa tegelased, kui eestlased selginud sihtidega uue aja läwel seisivad. Eesti ilufirjanduse põllul on aga eespool nimetatud meeste kõrwal weel palju teisigi töötanud, keda nimetamata ei wõi jätta. Ei ole wist ainsat Eesti talutare leida, kus Eesti jutufirjanikku E d u a r d W i l d e t ei tunta! Hulk algupäralisi Eesti juttusid, mis ta kirjutanud, on ka Saksa, Soome ja Wene keelde ümber pandud, nii et Wilde juttude kaudu ka Eesti küla- ja perekonnaelu laiematele ringfondadele tuntud on. Siis peame weel siinkohal Eesti awaliku elu tegelast

A. Grenz)tein'i nimetama, kel kui ilukirjanikul õige tähtis koht Eesti kirjanduses on. Ka koolikirjandust on ta edendanud. Siis veel J. Kunderit, kes ka kui ilukirjanik ja koolikirjanik tuntud on. Nende kõrval ei wõi õpetajaid J. Bergmann'i, M. Lipp'i ja W. Reiman'i nimetamata jätta, kes meie ilmalikku kui ka kiriklikku kirjandust etendanud on. Esimesed kaks on kui hääd Eesti luuletajad, wiimane aga kui hoolas ajalooaurija tuntud.

Eesti rahvusliku ärkamise ajast on veel nimetamise väärt Jakob Bärn ja Ado Reinwald. Esimene kirjutas algupäralisi juttusid, teine tegi ilusaid salmikuid. Siis tuleb meel Ed. Bornhöhet (Brunbergi) ja Ernst Peterson'i meelde, kes hulk algupäralisi juttusid Eesti elust on kirjutanud.

Et meil 19. aastaja löpu poolel põllutöös kaugele jõuti, selleks aitaswad omalt kohalt Eesti põllumeeste seltsid ja mõisnikkude eeskuju kaasa, kes ju kõige uuemate abinõudega oma põllutöö kulturi tõsta mõistsiwad. Kõik see ei olnud veel meie majanduse äkiline ümber hindamine, waid rahuline kultura edu, mis alataja edasi mõõnas ja Eesti maja ja Eesti põldu uueks lõi. Linaharimine, mis enne suurt kasu tõi ja mille abil talusid päriseks osteti, ahwardas Eesti põldusid täiesti wälja kurnata ja nii mindi sellest tööharust karjaskwatuse pääle üle, kuna linaharimine rohkem kõrwalisiks asjaks jäi. Eesti põllumeeste seltside näitused, iseäranis Tartus ja Tallinnas, kus need wiimasel ajal otse üle maailsiks paisunud, aitaswad põlluharimise ja majapidamise, eduks palju kaasa. Kõige rohkem tõi küll Tartu Eesti Põllumeeste Selts oma näitustega äratust, sest selle wäsimata esimees, päewalehe „Postimehe“ toimetaja J. Tõnisson, tõmbas siin kõige jõuga kaasa ja tema ning teiste eestwõttel

pandi Tartus 1908 „Majanduse ühisus“ käima, kes põllu-
meestele uuema aja põllutöö riistu ja kunstisõnnikut võimu-
likult odavate hindadega kätte katsub muretseada. Ka laenu-
ja hoiu ühisuste käima panemiseks andis Tõnisson hoogu,
nii et neid üle terve maa awati. Siis hakati ka maal piima-
talituse ja teisi majanduslisi ühiseid awama, milleks „Põllu-
töö lehe“ toimetaja Dr. A. E i s e n s c h m i d t ja teised
südisti kaasa aitasiwad.

Üleüldist rahwa edu aitas ka see mehiseelt kaasa töu-
gata, et 1905. a. 17. oktoobil Keisri poolt manifest anti,
mis tervele Wenemaale konstitutsiooni kinnitas. Wenemaa
kodanikud, nendega ühes ka eestlased, pidiwad täieliku isiku-
puutumatus, südametunnistuse, sõna, koosolekute ja ühisuste
wabaduse saama.

See rõõmustaw sündmus pani terve riigi ja ka wäi-
kese Eesti rahwa hõiskama, sest nüüd pidi meie kodanline
wabadus täiesti kindlustatud olema. Aga käremeelsed nõud-
siwad weel rohkem: Wabariik oma täiel kujul pidi Wene-
maal maksma hakkama, ning kõik wäikesed rahwad nõudsi-
wad ja tahtsiwad enestele oma oludekohast walitsust. Et
meil, nagu eespool nägime, palju maata inimesi on, siis
tõusis ka maaküsimus kohe päewakorrade ja kui konstitutsi-
oni kuulutuste järele igal pool koosolekuid wabalt pidama
hakati, siis oli kõigil pool maaküsimus esimeseks asjaks:
a n d k e m e i l e m a a d, a n d k e w a b a d u s t!

Nende küsimuste selgituseks kutsuti siis ka Tõnissoni
ja Tartu seltside poolt 27. n o w e m b r i l 1905 Tartu
Bürgermuusfesse koosolek kokku. Siin pörkasiwad siis käre-
meelsed ja edumeelsed kangesti wastamisi, nii et ühes töö-
tada ei saadud ja kumbgi pool eraldi oma asju ajama hak-
kas; edumeelsed J. T õ n i s s o n i juhil Bürgermuuse ja

Käremleelised advokat *T e m a n t i* juhil ülikoolis. Ühel kui teisel pool tehti käremaid otsusi, mida siis rahwa saadikud kodu minnes ka teoks tahtsiwad teha. Et Jaga sõjaseadus wälja kuulutatud oli, siis hakati warstigi walitsuse poolt teist keelt kõnelema ja meie kitsas koduma sai walusaid päewi näha, missuguseid ta paarisaja aasta jooksul enam näinud ei olnud. . . .

Uga need rahutud aastad, mille löödud haawad weel walusad on, tõiwad meile siisgi palju wärskust, palju elu ja palju edu kaasa; waba mõte sai liikuma ja kuigi konstitution omas täies suuruses maksmaks ei jäänud, siis saadi ikkagi edasi — ja 17. oktobri manifesti tähtsust ei wõi meie kunagi maha salata ning meie loodame, et see päew terwe Wenemaa ja ühtlasi ka meie koduma uuesti sündimise päew on. Küll ei ole esimene, teine ja kolmas woli-kogu, kust ka eestlased oma asemikkudega osa wõtsiwad, weel suurt korda jaatnud, sest et tagasihiskuwad ollused konstitutioni maksmaks ei taha tunnistada, siisgi on mitmes asjas edasi saadud ja Wenemaa rahwaasemikkude kogu saab tulewikus lubatuid wabadusi seaduslisesel alusel wististe maksma panema.

Nii seisame meie nüüd uue aja läwel lootuste ja ootustega: meie majandusline elu peab paremaks saama, meie politised wabadused seaduslisesel alusel laienema, meie kirjandus peab õitsema, meie koolid peawad kosumajarahwaharidusweel suuremate sammudega, kui senini, edenema.

Balju on meil weel iseeneeste juures tööd, aga eestlane, kes oma töökusega tuntud on, saab enese harimiseks kõik tegema mis wõimalik ja tulewikus ei taha meie ühestgi

kultura rahwast maha jääda. Küll on meil veel paljugi
paiseid parandada: rahwa lihaste ja luusse lõikab joomine
walusasti, kuid selle wastu töötawad karstuse seltsid, mis
19. aastajaja lõpul Soome eeskujul siin tööle hakkasid, ja
wiimasel ajal suure eduga. Karstuse liikumises eesotsas ei
wõi meie tuntud ajalooteadlast Kolga-Taani õpetajat W.
R e i m a n' i mitte nimetamata jätta, kes suu kui ka sulega
karstuse lahaks wõitleb. Et hirmus ja omahaigus samm-sam-
mult taganeb, seda wõime juba näha, sest awalikult ei sõan-
data joomist enam kuskil kiita ja seltside puhwetitest, kus
wiin enne ülbelt hõiskas, leiame meie ainult aruforral joo-
wastawaid jookisid.

Kuid ka teisi paiseid on meil lõigata, millest aga siin-
kohal mitte kõnelda ei saa.

Uus aeg on käes. Uued mõtted ja aated on teoks
saamas, uue jõuga ja wärskusega wõitleme kõige wana,
h a l w a ja kõdunenud korra wastu ning Eesti maja ja
Eesti kodu lööb lootuse järele õitsema, sest meie seisame tõesti
u u e a j a l ä w e l, kus Kalew jälle kodu jõuab.

O m a r a h w a l õ n n e t o o m a,

E e s t i p õ l w e u u e k s l o o m a !

Lisa.

Mis Dr. A. A. Hermann Tacitus'e teadusest Gesti nime kohta arwab.

Aesti on Ladina keeli sõna ja tähendab „aestid,“ s. o. „eestid“ ehk „eestlased.“ Sõna on mitmuses, ning ainuses temast on aestus s. o. „eest“ ehk „eestlane.“ Nagu siis näeme, on see sõna sellesama kõlaga, mis sõnas „eest“-lane kuuleme. Tõesti ei ole ta ka muud midagi kui „Gesti“ sõna vähe teist moodi kirjutatud: Säär, kus meie nüüd pikka ee kirjutame, on ses sõnas Ladina keeles æ kirjutatud. Nimi iseeneest on üks ja seefama: Ta on Gesti nimi kõige vanemas kujus. Kõige esimene, kes teda tarvitas ja tema üle teatas, oli Cornelius Tacitus, Rooma kirjamees. See mees elas aastatel 54 kuni 117 p. Kr. Rooma linnas ja kirjutas Ladina keeli raamatu päälkirjaga „Germania“ (Saksamaa). Selles kirjas räägib Tacitus kõige rohkem germanlastest ehk sakslastest, kuid nimetab ka mõnda muud sugu rahvast, nende seas „aestisid“ ehk „eestlasi.“ Tacitus on siis esimene, kes maailmas on Gesti nime pruukinud ja tema üle teatanud.

Seda Aesti ehk Gesti nime on püütud sõnast „Ost“ s. o. ida ehk hommik, seletada. Nõnda oleks „Gesti“ rahwas nii palju kui ida rahwas. Selles arwamises olen ka mina, nende ridade kirjutaja, teiste järel olnud. Kuid ma pean seda nüüd koguni tagasi wõtma. Ladina sõna „aestus, aesti“ ei ole sõnaga „Ost“ küll mitte ühest kännust, see on kaunis hõlbus mõista. Mis ta on, saab ehk uurimine näidata. Gesti rahwal on muinasjutt, mis ütleb, et Gesti nimi sõnast „eest“ s. o. „esimene“ on tulnud: eestlased olnud „eest“ rahwas. Ehk ei olegi jutt põhjata. Iga rahwas armastab end uhkesti esimeseks pidada. Nii ehk juhtus ka nimi „eest“ Rooma laewameeste läbi Tacitus'e kõrwa ja fulge. Olgu see üksnes arwates üteldud. Vääasi on Gesti nimi ise, mis praegu Gesti rahwas kannab.

Et see igale eestlasele tähtjas peab olema, see on kerge mõista. Meie teeme siis kõige paremini, kui Tacitus'e teatuse Gesti nime kohta tema enese sõnadega Ladina keelest Gesti keelde paneme ja selle juurde ka seda lisame, mis Tacitus soomlastest (finnidest) ütleb. Kui Tacitus kõik Saksamaa rahwa suguharud on kirjeldanud, siis kõneleb ta ka mõne sõna suionidest (Svea ehk Schwedi, s. o. Rootsi rahwast), keda ta ka germanlaste sekka loeb. Selle järele tuleb ta siis eestlaste kohta kõnelema, mis just meie rahwa nime kohta käib, ja selle koha panemegi sõna sõnalt ümber. Tacitus kirjutab siis nõnda:

„Teine pool suionisid on teine meri, must ja pea liikumata, millest maa ümber piiratud ja sisse rajatud — selle pärast arwata on, et looja minewa päikese wiimane paiste hommiku päewatõusuni wältab — nii hele, et ta tähed tumestab; ka arwab rahwa usk, et tõuswa päikese heli on kuulda ja jumalate näod ja kiired pää ümber näha on. Siia

maani, kui jutt õige ulatab loodus. Sest juba paremat kätt Suevi mere kaldal on a e s t i d e r a h w a d merest loputatud (puudutatud), kessel suewide kombat ja riided on, keel Britannia keelele lähem. Nad auustawad jumalate ema. Oma ebanisu märkides kannawad nad kultide kujusid: see teeb sõjariistade ja iga muu kaitse asemel jumalate ema auustajat kindlaks, ka waenlaste keskel. Harw on raua sage nuiade tarwitamine. Põllu- ja teist puu-wilja kaswatawad nad suurema hoolega kui germanlaste tuntud tuimusega (kõrku sünnib). Aga ka merd otsiwad nad läbi, ja nemad on ainjad, kes mere-waiku, mida nad ise glaseum nimetawad, wee madalustest ja kaldalt enesele koguwad. Ei ole ka nendest, kui barbaridest, mitte küsitud ega katsutud, mis loodus ja põhjus seda sigitab; kaua aega lamas waik mere muude wäljahaidete hulgas, kuni wiimaks meie (romlaste) uhtuseajamine talle nime andis. Nad ise ei tarwita seda (waiku): toorelt kogutakse teda, walmistamata toodakse ta meile, hinda wõtawad (aestid) imestades wastu. Aga tunda on, et see puu-waik on, sest ükfitud maa-elajad ja lendawad loomad on sääl sees näha, kes wedelusesse kinni on jäänud, mis pea kõwaks tardus. Wa usufsin selle pärast, et nagu hommikumaal kõrbetes, kus wiirukit ja balsamit wälja higitseb, ka õhtumaal wiljalisi metsajalku ja hiifi on; ja mis sellest ligida päikese kiiretest wälja waotatud ja jookswaks on tehtud, langeb lähedasje merde, ja marude wõimul heidetakse see teisele poole kaldale. Kui mere-waiku loomu tule läbi katsud, siis hakkab ta nagu peerg põlema ning annab raswast haiswat leeki; siis sittub ta pigiks ehk waiguks.

„Suionide järele tulewad sithonide rahwatüwid. Kõiges muus nende sarnased, on nendel wahel ühes, et üks naene

nende üle walitseb: nii kaugel ei ole nad üksnes wabadusest, waid on ka sulase-põlweš hukka läinud.

„Siin Suevia ots. Kas ma peucinide ja wenedide ja fennide rahwad germanide wõi sarmatide seffa pean arwama, selle üle olen ma kahe wahel. Aga peuciniid, keda mõned bastarnideks hüüawad, on keele, riide, eluasemete ja majade sisseseade poolest nagu germanid: roojus kõikide juures ja aiskus ülematel; sega-abielseude läbi on nad natuke sarmatide kareda näo poole inetud. Benedid on palju nende kombetest enestele wõtnud; sest, mis peucinide ja fennide wahel metsasid mägesid on, käiwad nad rööwikäitudel läbi. Siisgi arwatakse neid weel germanide seffa, sest et nad kindlad majad ehitawad ja kispisid kannawad ja et neil hää ja wilgas ja lawägi on, mis kõik sarmatide juures teisiti on, kes wanritel ja hobuste seljas elawad. — Fennid elawad imelikus mets-olekus, inetus waesuses, ei sõjariistu, ei hobuseid, ilma majata ja õueta. Toiduks on rohud, riideks nahad, sängiks maa. Üksnes noolte pääl on nende lootus, neid teritawad nad raua puudusel kondiga. Seesama jaht toidab mehi ja naisi; sest need saadawad igale poole mehi ja nõuawad osa saaki. Ka ei ole nendel ka lastelgi metsaloomade ja wihma eest warju, kui et puuokjadest wõrku punutud ulualust leiwad. Sinna tulewad noored mehed; see on raukade wari. Aga nad arwawad seda paremaks, kui et põllul ohkawad ja maja tööl endid waewawad, oma ja wõõra wara kartuse- ja lootusega ajawad. Mureta inimeste wastu, mureta jumalate wastu, on nad kõige raskema asja kätte saanud, et neil enam soowigi ei ole. — Mis weel on, see on muinasjutu sarnane: et hellusidel ja oxionidel inimeste nägu, aga metselajate ihu ja liikmed on. Selle jätan ma järele katsumata ja waatamata.“

Nõnda on Tacitus'e sõnad.

Tacitus'e sõnumid A e s t i r a h w a s t on pärast ajaloo S e s t i rahwa kohta tähendatud. Ennemini, mil rahwateadus weel nii kindlal järjel ei seisnud, kui praegusel ajal, ei kahelnud keegi, et Tacitus'e Aesti rahwas keegi muu oleks, kui praegune Eesti rahwas. Wiimastel aastakümnetel sai asi teisiks. Kui rahwatõugude uurimine oli tõeks teinud, et Eesti keel jugugi Saksa ega Wene keelega ega ühegi nende sugulasega ühest juurest ega tüwist ei ole, waid et ta Ugri-Soome-Võngoli keeltega ühest kánnuist on, nõnda siis ka Eesti ja Soome rahwas hoopis teist tõugu on kui Indogermani rahwad, hakkas ka ühe jao õpetlaste hulgas kahklus tõusma, kas Tacitus'e sõnum Aesti rahwa kohta ka tõesti praegust Eesti rahwast nimetab wõi mõnda koguni teist rahwast. Mitme õpetlase otsus oli wiimaks: Tacitus'e „aestid“ ei ole mitte praegused eestlased, waid nad olla üks Germani (Saksa) suguⁿ rahwas, kes Tacitus'e ajal Lääne-mere äärtel elas, mitte wága kaugele lõuna poole praeguste eestlaste maalt; need aestid olla oma nime kaotanud, ja eestlased olla selle nime siis aastasadade jooksul enestele saanud. Need õpetlased ütlewad ka, et praeguste eestlaste mererand ialgi ei ole mere-waifu (bernsteini) wálja heitnud, waid seda olla üksi sakslased kogunud, ja mere-waigul ei olla Eesti keeles nimegi (sest Tacitus'e antud nime „glæsium“ näib Saksa sõnaga „Glas“ üks olewat, millest ka Eesti sõna „klaas“ on wõetud, mis ju Eesti keele oma ei ole). Ka ei olla Tacitus mitte ühte Aesti rahwast nimetanud, waid ta ütleb „aestide rahwad,“ see on siis mitu rahwast, kes seda nime on kandnud. Nende õpetlaste juurde, kes enamasti sakslased oliwad, tuli ka mõni Soome õpetlane, selle arwamine on, et soomlased ja eestlased Tacitus'e ajal üks rahwas olla ol-

nud, ja Tacitus on neid mõlemaid koos „fenni“ nimega nimetanud, millega neid Pääne-Euroopas veel praegugi nimetatakse. Teised jälle olivad arvanud, et ka „fenni“ nimi, mis pargustel soomlastel teiste rahvaste juus on, Tacitus'e ajal mitte Soome rahvast ei ole nimetatud. Sellega oli siis nende õpetatud meeste poolt kindel otsus tehtud, et Tacitus'e aegid mitte praegused eestlased ei olla.

Uga sel ajal on ka oma teine külg, mis need õpetlased mitte küllalt ei ole tähele pannud, ja see on nimelt esiti see, et Gesti nimi ühesgi kirjas ega raamatus mõne muu rahwa oma ei ole olnud, kuid üksnes Gesti rahwa oma. Ja selles on alati kõik ühel nõuul olnud, et Gesti rahwa praegune nimi seefama „Aesti“ nimi on, mis Tacitus nimetab. Ühesgi kirjas ei ole ülewel seisnud, et Gesti nimi oleks enne mõne Saksa või Slawi rahwa suguharu pärast olnud. Ka Tacitus ei ütle otsekohe välja, et aegid germanlased on olnud, aga tema sõnadest, mis meie lugejale oleme ette pannud, võiks nii paljalt arvata. Et merewaigul Gesti keeli nime pole, see ei tähenda midagi. Sõna „taewas“ ei ole ka Gesti keeli nimi, aga selle pärast ometi muinasaja eestlastel taewa nimigi olemata olnud. Keeled unustawad fagedasti eneste nimed ära ja wõtawad wõdrast keelest nimed üsna tuntud asjadele. Ka on sõna „merewaik“ ise õige wana ja hästi loomuline nimi. Üsna kindlasti on teada, et nii hästi Kura kui ka Liwimaa rannas on küllalt mere-waiku leitud, ja Gesti rahwas on siis seda asja väga hästi tundnud. Roomlastele oli mere-waik muidugi kõigetähtsam, mis eestlaste maalt neile toodi ja müüdi, sest sellest wõiswad rikkad roomlased ilusaid ehte ja kaunistuse asju walmistada; selle pärast räägib ka Tacitus rohkem mere-waigust kui aegidest enestest, mere-waigu toojatest. Tacitus'e sõnumist on

lugeda, et ta väga puudulikult neid rahwaid ja maid tundis, kellest ta kirjutas. Juba sõnum „mustast ja pea liikumata merest“ on muinasjutu sarnane. Igaüks teab, et niisugust merd ei ole ialgi olnud, waid meri oli Tacitus'e ajal niisamafugune, kui ta praegu on, selle juures ei ole kahtlust. Tacitus teab üksi seda nimetada, ja see on õige, et meil põhjamaal suwel ööd lühikesed ja walged on, et siis „looja minewa päikese wiimne paiste hommiku päewa tõusuni waltab,“ sest seda on tõesti meie juures suwistel öödel, kuna Saksamaal juba ööd ka suwel pimedad on, see Tacitus'e ütetus ka siis Saksamaa kohta ei sünni.

Et meie rahwas päikest jumalate käes on arwanud olewat, see sünnib ka Gesti rahwa kohta, sest seda tõendab meile juba ilus wana usu muinasjutt Roidust ja Hämarikest.

Ei käi see mõte sugugi Gesti rahwa wasta, kui Tacitus ütleb, et Aesti rahwaid mitu olnud. Tacitus tundis rahwast puudulikult ja arwas iga suguharu wõi maakonna rahwast iserahwaks, nagu liiwlasted ja kuurlased, kellest esimesed suremas, teised juba surnud ongi, aga Tacitus'e ajal täiesti elaswad ja ka praegust Kuuramaa randa täitsiwad. Need on aga kõik Gesti sugu rahwad olnud, ja lätlasted on alles ammugi pärast Tacitus't nende asemele tulnud.

Rõige tähtsamad sõnad, mis Tacitus on kirjutanud, on järgmised: „Baremat kätt Suevi mere kaldal, merest loputatud on aegside rahwad, kellel suevide kombed ja riided on, keel Britannia keelele lähem.“ Neis sõnades ongi Gesti nimi kõige esimest korda maailmas nimetatud. Me ütlesime juba, et keegi, ei õpetlane ega muu mõtleja, selle juures ei kahtle, et see nimi seesama on, mis Gesti rahwas praegu kannab. Sest ei ole midagi wigat, et Tacitus seda nime

„Aesti“ ja meie nüüdsel ajal „Gesti“ kirjutame, see on paljalt kahesugune kirjaviis ühele sõnale. Aga kohe lisab Tacitus juurde, et aestidel suevide (suionide, rootslaste) kombed ja riided on. Tacitus on siin jällegi liig ruttu teatanud, mida ta ometi täiesti teada ei võinud, sest nii hästi suionidest kui aestidest olivad kirjamehe teatused tumedad. Siisgi koguni ei ole ta mitte sihist mööda lastnud: Ehk küll rootslastel Germani ja eestlased Ugri-Altai (Soome-Mongoli) tõugu on, sellegi pärast on nende seas juba wanast hallist muinasajast saadik palju sarnadust olnud; see tuli nimelt sellest, et mõlema rahwa eluasemed on wististi ehk paar tuhat, wõib ka olla weel enam, aastaid üksteise kõrwal, kõigest kitsas meri wahel, olnud, ja selleläbi wõis kombetes ja riides küll sarnadust olla ja tekkida. Tõesti ei wõi meie salata, et praegugi oma jagu Gesti kombeid ja riideid Rootsi omade sarnased on, ja kes mõlemaid rahwaid wõrdleb, saab seda leidma. Aga Tacitus lisab weel ühe ütelse juurde, mis sugugi eestlaste kohta ei näi sündiwat — nimelt, et aestide „keel Britannia keelele lähem“ olla. Britannia keel on Inglise keel nüüdsel ajal, aga Tacitus'e ajal ei olnud Britannia ehk praegusel Inglisemaal mitte praegune keel, sest ajalooft on meile teada, et praegused inglased alles 7. aastajal pärast Kristust on Britanniasse, see on Inglise-maale, läinud. Tacitus'e ajal oli Britannia-maal koguni teine keel. Müüd ei ole aga siin küll mingisugust kahtlust olemas, et Rooma kirjanik Tacitus Britannia ega Gesti keelt mõistnud ega kuulnud ei olnud. Tema ei wõinud siis muud kirjutada, kui teiste, wist laewaga reisijate kõrwa järele, kes ka kumbatgi keelt ei mõistnud ja kelle kõrwas Britannia Kelti keel küll wõis sarnaselt kõlada kui Gesti keel, ilma et kumbagil keelel ka kõige wähemat sugulust oli. Selle sarnase kõla kohta käib

küll siis Tacitus'e ütetus, et aegade feel Britannia keelele „lähem“ on.

Müüd tuleb veel see asi seletada, miks eestlased endid mitte ise algusest saadik Eesti nimega ei ole nimetanud, waid üksnes teised rahwad neid seda wiisi nimetasiwad, kuna eestlased ise enestest ütlesiwad, et nad *W a a . r a h w a s* on, see on inimesed, kes oma-maal elasiwad, milles kõik muud wõõrad oliwad. Just see lugu, et eestlased endid ise mitte nii ei nimetanud, on ühte osa õpetlasi ajanud üttelema, et Eesti nimi enne mõne teise rahwa oma on olnud. Aga ka see põhjus langeb sügawamini waadates koguni ära. Ka siis, kui Eesti rahwas end ise nii ei nimetanud, wõis Eesti nimi teiste rahwaste suus ikka Eesti rahwa nimi olla ja on ka olnud, ning üksigi ei suuda seda tõendada, et see mitte nõnda ei ole olnud. Ka on eestlased selle nime — kui ka pärast poole — omaks tunnistanud ja enestele wõtnud ning nimetawad endid praegu nii. Et üks rahwas wäga hästi muude rahwaste seas muu nimega wõib olla, kui ta end ise nimetab, seda tunnistab iseäranis Soome rahwa nimi teiste rahwaste juures. Tacitus'est saadik praeguse ajani on soomlasti fenniks“ ehk „finniks“ nimetatud, ja keegi maailmas ei ole selle juures kahe wahel olnud, et „finni“ nimi soomlasti tähendab, aga ialgi ei ole soomlased seda nime ise enestest tarwitunud, waid nad hüüawad endid „Soome rahwaks“ ehk „soomlasteks“ („Suomen kansa,“ „suomalaien“). Ka praegu hüüitakse soomlasti pea kõigi teiste rahwaste poolest „finnid“, ja soomlased ei mõtlegi selle pääle endid nii nimetada, ning siisgi on „finni“ nimi nende oma. Niisamati on ka Eesti nimi Eesti rahwa oma olnud, ilma et eestlased seda ise pidawad alati tarwitama.

Siis tuleb veel üks raske lugu seletada. See on just see lugu, mis Eesti ja Soome rahwa wahel on: Kui Tacitus'e aegsed tõesti eestlased ja Tacitus'e fennid tõesti soomlased on, siis ei wõinud ju eestlased ja soomlased üks rahwas olla, kuid ei ole mingit kahtlust, et mõlemad Eesti ja Soome wennas-rahwad Tacitus'e ajal nii hästi kui üks rahwas on olnud. Kuda sünnib see kokku? Tacitus'e järele peaksiwad nad ju täiesti ise-rahwad olema. See näib küll wäga raske olewat, aga ei ole ometigi. Rõige päält on see liikumata tõde, et Soome rahwas juba Tacitus'e ajal praegusel Soomemaal elas. Niisama tõsi on ka, et Eesti rahwas juba ka Tacitus'e ajal praegusel asukohal ja osalt weel enamgi lõune poole Kuuramaal on asumas olnud. Tacitus, kes oma sõnumid nende laewameeste teadete järele kirjutas, kes kudagi wiisi Eesti ja Soome randadesse tulnud wõi sattunud oliwad, ei wõinudgi teist teha, kui neid kahets rahwaks arwata, sest et tema ju Eesti-Soome keelt sõnagi ei osanud, mis ainsasti talle rahwa õige jagamise oleks õpetanud. Koguni loomulik on siis, et Tacitus eestlasi ja soomlasi kahets rahwaks arwas, kuna nad nii hästi kui üks rahwas oliwad, sest Eesti ja Soome keele wahel oli Tacitus'e ajal wähe küll palju wäiksem kui praegu, aga olemas oli ta siiski. See wähe wõis ehk niisugune olla, kui Wõru ja Tallinna murde wahel praegu on, see on, soomlane wõis eestlast küllalt mõista, kuna nüüd see sõna ega mõtte poolest ilma õppimata wõimalik ei ole. Keele-murdeid on kahtlemata Tacitus'e ajal niisama olnud, nagu neid nüüdgi on. Et üks osa rahwast lõune ja teine põhja pool Soome lahte asus, arwas Tacitus neid kahets rahwaks, ning nimetas lõune pool asuwaid Eesti ja põhja pool elawaid Fenni ehk Soome rahwaks. Seda wiisi on päält näha tats isenimega rahwast

ühhe asemel. Nõnda siis ei tee Tacitus'e wahetegemine Cesti ja Soome rahwa wahel asja milgi kombel raskets.

Nüüd aga tuleb weel üks asi tähele panna, ja see on nimelt see: Tacitus kirjeldab Cesti rahwast nagu rikkamaks, targemaks, rohkem harituks, kuna ta Jenni ehk Soome rahwast väga waejets, wiletsaks, alatuks teeb, kellel ei majasid, ei fängisid ega riideidgi ole olnud. Ka see mõte on ekstus. Tacitus ei kirjuta ka eestlaste üle, nagu oleks neil rikkust ja haridust rohkem olnud kui soomlastel, swaid teatab kõigest, et nad merewaitu korjanud ja selle eest roomlaste käest midagi teeninud. Muidu oliwad mõlemad rahwad küll üsna ühte wiisi. Ka ei wõi me ütlemata jätta, et Tacitus'e kirjeldus Soomemaa kohta rohkemat osa muinasjutu moodi on. Roomlastele oli kõik, mis maailmast neile tundmata oli, wõõras ja imelik, ja ka Tacitus ei olnud ebausklikkudest ja weidratest arwamistest waba, nagu näitujeks, et soomlastel mingit soowi ei ole olnud ja tundmata hellusidel ja orionidel inimeste näod ja metselajate kehad olnud! Et säärast asja ei wõinud olla, seda ei ole kellelegi nüüd sel ajal raske arwata. Kui soomlased just nõnda olekijwad elanud, nagu Tacitus kirjutab, siis oleks neid põhjamaa külm ammuigi ära wõtnud. Aga et seda ei ole sündinud, siis oliwad neil ikka weel niisugused ulualused wõi hooned wõi ka koopadgi, kus elada wõimalik.

Üks teatus aga, mis Tacitus aestidest iseäranis teatab, on see, et nad agarad põllumehed olnud, hoopis rohkem kui see germanlaste tuntud tuimusega kokku sünnib. Germanlased ei ole wanal ajal agarad põllumehed olnud, see on teada, ja seda teatab ka Tacitus, aga eestlased on, nii kangele kui ajalugu tagasi ulatab, ikka tublid hoolikad põllumehed olnud. Selle pärast sünnib ka Tacitus'e sõnum iseäranis hästi Cesti

esivanemate kohta ja teeb sõnumi seda kindlamaks, et Tacitus'e aegtid tõesti praeguste eestlaste esivanemad on olnud. See sõnum on siis iseäranis tähtjas.

Põllutöö on kõige armsam töö esivanemate ajal olnud ja on seda praegu veel.

Fennidest ei teata Tacitus mitte, et nad põllutööd on teinud. Ta teatab koguni, et nad puu-oksadest pununud ulualuses warju leidnud ning seda paremaks arwanud, kui et „põllutööl ohkawad ja majatalituses endid waewawad, oma ja wõõra wara kartusega ajawad.“ Fennid ei ole siis Tacitus'e teatuse järele mitte põllutööd armastanudgi, kuna aegtid just suured põllumehed oliwad — enam kui see „germanlaste tuimusega“ kokku süüdis. See Tacitus'e sõnum wana-dest soomlastest ei ole muidugi kindel. Raske on uskuda, et fennid jügugi põldu ei teinud, nagu ka see täiesti wõimata on, et neil muud warju ei ole olnud kui puu-oksadest pununud ulualused, mille sees neid põhjamaa külm oleks wististi ära wõtnud, nagu juba üteldud. Soomemaa külm on tuntud wiifi väga kare ja kange. Soomlased wõiswad ju küll ka jahiga ja kalapüügiga endid üles pidada, mis Soomemaa hulga järwede pärast wõimalik oli. Siia juurde tuli, weel, et Soomemaa ka looduse poolest põllutööks wähem kõlbulik oli kui Gestimaa. Ja kui tõesti soomlased nii palju põldu ei harinud kui eestlased siis ei ole see ju milgil kombel tõendus, et aegtid ja fennid üks rahwas ei olnud. Ühel rahwal wõib ju väga hästi üks osa end muud wiifi elatada, nagu näituseks kala-püügi wõi jahiga. Aegtid põllumehed on olnud, see Tacitus'e sõnum on wististi õige. Ka sawad rannaeestlased roomlastelt mere-waigu eest raha. Ruda nad seda „glaseum“ nimetasiwad, ei tea ütelda. Siiski on väga wõimalik et nad selle nime Germani keelest wõtši-

wad nagu nüüdsesgi Eesti keeles „klaas“ on Saksa sõnast „Glas“ wõetud. Goti-Saksa keeli sõnu on juba enne sakslaste siia-tulekut Eesti keeles olnud, selle poolest ei ole kahtlust. See mererand, mis Väruu alt algab ja Riia-Piibawi juurest edasi Saksamaa sisse Memeli ja Stettini linnadeni ulatab, on ju kõik muiste mere-waigu (berusteini) rand olnud, ja oli Germani keeles asjal nimi, wõeti see ka Eesti keelde.

Tacitus teatab meile weel kolme rahwa nime, kes wäga meie osawõtmissi äratavad. Need on peucinid, wenedid ja sarmatid. Kes oliwad need rahwad? Peucinidest ei tea midagi ütelda, ning üksnes arwata wõiks, et nad wenedidega sugulased on olnud. Aga wenedidest on meie arust koguni kindlasti teada, kes nad on. Need ei olnud keegi muud kui praeguste wenelaste esiwanemad, ja nende Ladina nimi „wenedi“ ei ole muud kui praegune „Wene“ nimi. Nimed „wenedid“ ja „wened“ ehk „wenelased“ on üks ja seesama sõna, mis meie weel nüüd „Wenedi“ rahwa nimes leiame, kes test Saksamaad elab, aga selle keel Wene keelega ligedalt sugulane on, siis ka „Wieni“ ja „Benedigu“ linnade nimeses, mis muiste Wene ehk Slawi sugu rahwaste poolest on põhjendatud. Terwe Slawi sugu kandis Tacitus'e ajal „wenedi“ nime, ja eestlaste ning soomlaste suus on see nimi wenelastele praegu weel jäänud, kuna wenelased ise on enestele teise nime wõtnud „Rusj, russkij, Rossija, rossianin,“ mis ilma kahtlemata „Rootsi“ nimega sugulane on, kust Wene esimesed walitsesjad Kurik, Sineus ja Truwor tuliwad. Tacitus arwab, et wenedid Germani sugu olnud. Tõsi on küll, et wenelased ja sakslased üks Indogermani tõug on, aga üks rahwas ei ole nad Tacitus'e ajal olnud. Nendest jutustab Tacitus, et nad fennide maal rööwkäikudel käinud. See sünnib wana muinasajaga kokku, mil ju ikka üks naabrirahwas teisi laas-

tamas käis. — Hoopis teist tõugu rahwas on sarmatid. Neid arwawad õpetlased ühel häälel wanade skytide järestulijaks uue nime all. See wõib küll wäga wõimalik olla. Sarmatid on siis wanad Ugri-Mongoli sugu rahwas olnud. See sünnib ka wäga hästi sellega kokku, mis Herodot skyti-dest kirjutab. Et wenedid on sarmatidega sega-abelude läbi nagu inetumaks saanud, on wäga ajakohane sõnum. Ka Herodot ütleb, et skytid ilusad inimesed ei olla olnud. Herodot elas aga waewalt wiisjada aastat enne Tacitust. Herodoti nimetatud rahwastest, kes praegusel lõune-Wenemaal üksteise kõrwal elasiwad, ei wõinud selle aja sees wäga palju endid muutnud olla. Tõesti leiame siis ka skytid sarmatides ning melanchlaenid ja neürid aestides ning fennides üles, kuna wenedid uuesti juurde on tulnud. Selle juures ei kahtle ka keegi õpetlane, et Ugri-Soome sugu enne on Euroopasse tulnud, ning siis alles tuliwad wenelased ja teised Slawi sugu rahwad. Germani sugu rahwad on aga wist jenne Slawi sugu rahwaid siin olnud.

Pöörame jälle nüüd aestide juurde tagasi, siis peame kõige selle järele tunnistama: meil ei ole mingit põhjust arwata, et aestid Germani sugu rahwas on olnud, küll aga on meil palju enam asja neid Gesti rahwa esiwanemateks arwata, ja seda nad kahtlemata oliwad. Selles arwamises on ka kõige kuulsam ja tublim Tacitus'e tundja, Tartu endine professor Dr. Leo Meyer, õpetatud Gesti seltsi preisident. Tema kindel mõte on: Gesti lastel on seesama nimi, kuna neil õpetlastel, kes ütlewad, et aestid Germani sugu on, muud ei ole kui paljas arwamine, millel tõendust ega põhjendust ei ole. Meie arwamine on kindel, et aestid keegi muud ei olnud, kui praeguste eestlaste esiwanemad.

**Mõned proovid, kudas Müller,
Stahl, Rosinius, ja teised Eesti
keelt kirjutasivad.**

(Wäljamõtted R. A. Hermannini „Eesti kirjanduse ajalooft.“)

Müller.

„Sesinaze Jütluße siddes, taha mina
lõhitelt iüttelda, sest Orsakist, Minckprast mina sesinaze Lau-
lo, Kuy kaas eddespeiti (Lakab Jumal meidt ellada) needt
toysed Lauluth, taha henneße ette wotta.

Gott verleihe uns die gnade des H: Geistes etc:

See esimene Ohrsack A. R. minckprast mina sesinaze
Laulo, ninck needt toised Laulut henneße ette tahan wotta, on
se: Ehimelt, eth keick ned Laulut, mea meye syn meddy
Maa, Saga ninck Rothze Kelell laulame, Jumala Sanast
ninck Kiriaft omat woetuth. Et nüith küll nedsamat Laulut
neist Inimehest omat tehtuth ninck lauletuth, syß eb pidda
meye nedsamat palia Inimeste Sanade eddest mitte piddama.
Wuito meye pidame taedtma, eth Jumal Böha W: iße tse
eike Meister on olnuth, ke ned Sanat nente Inimeste Kele-
de paele [omat] on kiriutanuth, ninck ned Inimehet taema
Armu kaas walgufstanuth, ke nedsamat Laulut omat Laul-

nuth, ninc sen Böha Risti Kirko siße seadnuth, eth nedsamat Laulut weel taenakitpeima meddy Kirko ninc Mayade siddes sawat lauletuth. Kudt mina kaas, annab Jumal terwet, igla Jütluße siddes tahan neutada, fuß pitas vx igla Laul Jumala Sana siddes kiriututh seisab

Syn kulet teye A. R. sest Eßimeße Dhrsakist, mindprast mina nüjth eddespeity needt Laulut heneße ette wotta, Moistket semprast, eth ned Laulut Jumala Kiria siddes seiswat kinnituth, ninc Jumala Sanast woetuth, semprast eb taha mina hend mitte hebbeda, moito teile se eife Sana moistus oppeta, eth teye piddate opma moistma, mea teye laulate.

Se toine Dhrsak, mindprast mina ned Laulut heneße ette olla wotnuth, on se: eth meye keick piddame taedtma, eth eb sael vxit Sana meddy Laulode siddes mitte olle, kumb [eb mette] Sana meddy Böha Catechismo Oppotuße kaas ohte tulleb, ny jelgesti ninc kauniste, et kaas ned nohredt Dapsset, 10. 12. alt sein etc: sesama woimat moistada, kumba Paetücki Oppetußest sesama Laul on woetuth. Ja se Rohr Nachwas, kudt kaas teye Wanambat, wohte needt Laulut ny kebaste oppeta laulma, ninc kaas meeles piddada, eth eb teye naemat eales woi erraunnudtada. Sesama moistab se Kochnret küll, semprast erratab taema paliu ninc monefarnast ilma heütümatta Portulaulut vles, eth nedt Inimeße Dapsset, ned Portulaulut enne ninc pigkemaste opwat, ninc nedsamat heelmelell laulwat, kudt Jumala Sana. Semprast pearime meye, te meye Risti Inimeßet tahame olla, Jumala Auwur sen Kochnretti wainur ninc wihaz, meddy henneßa Oppetußer ninc manitußer, Jumala Sanast haelmelell opma, ninc ned kaunith Laulut haelmelell Kirkus ninc Roddo Laulma.

Se Kolmas Orsaect, Mindpraest mina net Laulut henneße ette olle wotnuth, on se: Et nüith need Laulut küll löhiteßed omat, nind faas paluu Rachwast sawat leudtuth, te ned Sanat Suh faas laulwat, waidt naemat eb tae, echf eb moista iße mitte, mea naemat laulwat, monifat laulwat echf makawad, kudt ned rumalat Lambat segkamesse ilma feide Sana moistuße. Seprast A: R. Wabambat nind Mohrembat, on nüith weika tarwis, et teye eddespeiti pißuth parrembasti taharete oppeta moistma, mea teye laulate.

Se Neljas nind wmyses, Ja eife nind feide forgem Pae Orsaect, mindpraest ned Laulut henneße ette olle wotnuth, on se: Eth eb pea vxitit Inimene meddy RichlakundaRachwa faeas ja lentuth, te vche Aino Paulo tundtwat (üle kirjutatud: tunneb) eifesti Laulda, kuy teye rumalat Inimeßed teddy Rohre Polwel neist tratist nind Santist nened vrede eddes olete kuulnud laulwa, ninda laulade teye weel tainakitpeiva, et vche wahse Inimeße Korwat kurtag iaewat kulma kuy teye Laulate. Ja toesti mina olen hend sagtedasti pohl surnug hebbedanud, kuy sael wahel woyrad Kirck Issandat meddy Kircko echf Chore siddes omat olnuth, te teddy Kellae nind Paulo omat moistnuth, Toeh pohlest naemat omat seisnuth, nind iße enneßa meeles nairnuth, nind praest minu Silmadde wasta paiatanuth. Teye Rachwas laulwat vpris Bezikeste ning hullust, eth eb mehe pea moistame, mea naemat laulwat, tuleb se Jumala Sanna faas vchte, echf eb mitte. Kuy mehe eifesti nente Sanade peale merka-me, syß laulwat naemat enamb Jumala Sana wasta: Sesama minu A. Inimene, olle mina mondkorda oma Korwade faas kuulnuth, sedda eb woy mina mitte erasalgeda, Muido mina tunnista nende wöyra Kircko Issandite faas, eth eb teye vxitit Paulo mitte eifesti laula.

Nüith ep ole fesama nente mollembadde Kirko Iffandi te Süy mitte, eth teye ny Balschiste laulate. Sesama tunnistuze taha mina nende ondsate mollembadde Surnusuh paele andada ninck faas paiatada, mea mina oma Korwadde faas oleu kuulnuth, eth Onnis H: Balzar ninck H: Johan tend Rumatat Dambat sagledasti ninck mondforda omat nuhtelnuth, Teile faas ned Sanat teddy Su fische pannuth ninck opnuth, kuy teye uente Schole Bosphide haele nird Sana prast piddate laulma. Ech kuy sagledasti olle mina ise teidt hae ninck furia faas opnuth, kuy teye ned Laulut piddate eifesty opma laulma, mea on se awitanth? eb (toesti) toesti mittekitt ealat rumalat ollet: teye, rumalay (ieate teye faas) ninck wöira Nachwa nairuy iate teye faas.

Waidt edt teye nüith taharite mottelda ninck vttelda, ia meddy Rohr Iffandt vtleb doch ninda oma ennefa Paest hae meeest? ise meye Laulame küll eifesti? Terrae tulemast A. Inimene iüttele mina ielles ymber. Se ep olle mitte toßy eth mina fesama Paest ech hae meeest iüttele, eth teye valschist, ninck eb mitte eifesti Laulate. Sesama taha mina teile nüith parrasellis teddy oma (hennefa) Sanade faas neutada kumb Sanat mina teddy heunesa Sust nedfinatze Pohlkolmet Nastadde siddes ollen vlestfiriutanuth, kust mina Chore siddes ech se Altary ees ollen seifnuth ninck ofinasti teddy Laulo paele fulnuth, eth eb teye vxtit Laulo eifesti Laula, vtle mina weel vxtordt, se piddat teye faas ise tunnistama, Kuy meye nüith teddy Sanat mea teye Laulate meddy Sanade wasta peame, kuy meye Chore siddes laulame, ninck meddy Raamato siddes kirisututh elab isß exite teye toepoolest kaufelt Zumala Sanast. Was aber mit Gottes wort nicht vber ein kompt, ds ist ein grewel fur Gott.

Ninck taha mina nüith löhidest monikat Sanat syn
maellestada, ninck vche toinc toyse wasta pidada. Nüith on
se kaunis ninck trösttik laull teddy meles sküll tuttau, ds
wir am Sontag ju sing pflegen. V r p e i n e s J u m m a l
v l l e w e l o l k u t A u w o, n i n c k t a e n n o t a e m a
A r m u e d d e s t n i n d a l e u l a m e y e C h o r e s i d d e s, n i n c k s e i s
w a t k a a s n e e d t s a m a t S a n a t (n i n c k t a e n o t a e m a A r
m u e d d e s t) m e d d y K i r k o K a m a t o s i d d e s k i r j u t u t h. W a i d
t e y e l a u l a t e n i n d a, A l l e i n e G : i n d' H ö h e s e y e h r! N i n c k
t a e n n a t u t o l g u t t a e m a a r m u e d d e s. I s t
n i c h t r e c h t. S o l h e i ß e n. N i n c k t a e n n o t a e m a A r
m u e d d e s t D s i s t e i n s.

Perrast sesama Laulo ninck Gfimeße Verse siddes kuf
meyer ninda Laulame. Semprast eth nüith ninck edde
speid, ep enamb, meydt liikuta woyb, v r k i t w i g
f a. N e d S a n a t L a u l a t t e y e n i n d a. M e y l e l i k u t a
w o y b v r k i t P ö h a v r k i g f a. I s t n i c h t r e c h t: s o l
h e i ß e n, m e y d t l i k u t a w o y b v r i t w i g f a. D a s
i s t d s a n d e r i m e r s t e n V e r s u.

Stahl.

„N e d t W i h s P e h t ü c k i t m e d d i p ö h a s t r i s t i
o p p e d u s s e s t.

„S e e s s i m e n n e P e h t ü c k o n j e o p p e d u s s e s t
K e s c k u s s e s t e c k n e d t k ü m m e J u m m a l a K e s c k u t.

„S e e s s i m e n e K e s c k. S ü n n u l e p p e a w a t t ö i j e t J u m
m a l a t m i ü n o e d d e s o l l e m a.

S e t ö i n e K e s c k. S i n a e p p e a t J u m m a l a s ü n n o I s s a n
d a i l m a a s j a t o m m a s u h s i s s e w o t m a: S e s t J u m m a l e p
t a h a p t e m m a n u c h t l e m a t t a j e t m a, s e t e m m a n i m m i k u r j a s t
p r u c k i p.

„Se kolmas Kesk. Sinna peat se põha peiwa pühizema

„Se neljas Kesk. Sinna peat oma Issa ninck emma
aawustama, eth sünnul hehste keip, ninck sinna kauwe ellat
mah pehl.

„Se wiies Kesk. Sinna ep peat erratapma.

„Se kuhes Kesk. Sina ep peat se abbi ello errarickama.

„Se seikmes Kesk, Sinna ep peat warrastama.

„Se kadikas Kesk. Sina ep peat üllekocho tunnista-
ma oma lekembesse wasto.

„Se üdikas Kesk. Sinna ep peat tachtma sünnö leh-
hembesse Rodda.

„Se kümnes Kesk. Sinna ep peat tachtma sünnö lig-
gimesse naise sullase, Tüdrocko, Weiget, echk keick mea temma
perrale on.

„Mea pajatab Jummal neist sinnasest Keskust? Tem-
ma ütleb ninda: Minna se Issand sünnö Jummal ollen
ür weggiw wehane Jummal nende pehle, kumbat münd we-
hastawat, ke ned pattud neist wannambist Roddo ozib nen-
de lapsede pehl, Kolmande ninck neljande põlwe tagga;
Mutto neile kumbat münd armastawat, ninck münno Keskut
piddawat, then mina hehdt, emmis tohande põlwe tagga.

„Se t ö i n e P e h t ü c k on se oppedus sest uskust.

„Minna uskun öhe Jummal fisse, Issa keicke weggi-
wesse taiwa ninck mah loja. Ninck fisse IESum Cristum
temma aino poja meddi Issanda, ke om satut põhast waimust,
ilmale tulnud, Mariaast puchtast Keizist kannatanut alla Pon-
tio Pilato, Risti pehle potut, surnut, mahamatetud, allespei-
et astnut Pörkohauda kolmandal peiwal jelles üles tousnut
Surmast, üllesastnut Taiwa, sehl istup tema Jummal om-
ma keickeweggiwese Issa parrambal kehl, kus tema sahj jelle
tulles fundima nedt ellawat ninck nedt jurnut. Minna

uskun se Pöha Waimo sisse öhe Pöha risti kirko nende Pöhade loggodusse, pattude andix andmisse, ülestoussimisse se-
fimmase münna Vehelaks ninc öhe iggawesse ello. Amen.

„Se kolmas Pehtück on se oppedus sest Pal-
west, kudt Cristus issi meid on opnut Palluma. Issa med-
di ke sinna ollet Taiwas, Pöhihetut satut sünnu Nimmi tul-
kut meile sünnu Ricus, sünnu Tachtminne sündkut kui
Taiwas, ninda kaks mah pehl. Meddi iggapeiwase Lei-
ba anna meile tennapeiw, Ninc anna andix meile meddi
Wölgat, kudt meie andix anname meddi Wölgtaletfille.
Ninc erra sata meid kiusatusse sisse. Erranis errapehsta
meid kiedest Kurjast: Sest sünnu on se Ricus ninc se
Weggi, ninc se auw, iggawest Amen.

„Se neljas Pehtück on se oppedus sest Rist-
missest. Cristtus pajatis omma Sullafede wasto: Wün-
nul on audtut keic meelewald Taiwa sees, ninc Wäh pehl:
Semperrast mindet keide ilma sisse, ninc oppeket keic nedt
Pagganat, ninc Ristket nemmad se Issa nimmel, se Poja nimmel,
ninc se Pöha Waimu nimmel. Ke sehl uskup, ninc jahp
Ristitut se peap önsag saama, waid ke ep mitte uskup, se
peap Errakadduma.

„Sest Pattuden andix andmisset. Jeesus pajatis oma
Sulafede wasto, Wotket se Pöha Waimu, kannel teise nedt
Pattut andix annate neil omnat nemmat andix, finnitare,
teil omat nemmat finnitut.

